T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

# İBN FERHÛN'UN TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSA ALAK

DANIŞMAN
PROF. DR. FAHRETTİN ATAR

İSTANBUL
1999

## İÇİNDEKİLER


**ÖNSÖZ** V
**KISALTMALAR** VII

GİRİŞ
**İSLÂM MUHÂKEME HUKUKU EDEBİYATI**

**I – MUHÂKEME HUKUKUNUN SİSTEM İÇİNDEKİ YERİ** 3
A – TÜRK HUKUKUNDA 3
B – İSLÂM HUKUKUNDA 5
**II - İSLÂM MUHÂKEME HUKUKUNUN KAYNAKLARI** 7
A – KİTAB 8
B – SÜNNET 9
C – İCMÂ 9
D – İCTİHÂD 10
**III – İSLÂM MUHÂKEME HUKUKU LİTERATÜRÜ** 11
A – GENEL ÇALIŞMALAR 12
**1. Tefsir Kitapları** 12
**2. Hadis Kitapları** 12
**3. Fıkıh Kitapları** 13
a) Hanefî Mezhebi 14
b) Mâlikî Mezhebi 14
c) Şâfiî Mezhebi 14
d) Hanbelî Mezhebi 15
e) Diğer Mezhebler 15
4. **Tarih, Siyer ve Biyografi Kitapları** 15
a) Siyerler 15
b) Tarihler 15
c) Biyografik Eserler 16
d) Ahbâru'l-Kudât Kitapları 16
B – MÜSTAKİL ÇALIŞMALAR 17
**1. Edebü'l-Kâdî Kitapları** 17
a) Hanefî Mezhebi 17
b) Mâlikî Mazhebi 19
c) Şâfiî Mezhebi 19
d) Hanbelî Mezhebi 20
**2. Nevâzil, Vâkıât, Ahkâm, Mesâil ve Fetvâ Kitapları** 20
**3. Ahkâm-ı Sultâniyye, Siyâset-i Şer'iyye, Siyâsetnâme,**

**Nasihatnâme, el-Vüzerâ Kitapları** 21
**4. Vesâik, Şurût, Mehâdır ve Sicillât, Sakk ve Tatbikât-ı Şer'iyye Kitapları** 21
**5. Şer'iyye Sicilleri** 22
**6. Hisbe Kitapları** 22
7. **Eşbâh ve Nezâir, Furûk, Kavâid ve Hikmet-i Teşrî Kitapları** 23
**8. Risâleler** 24
9. **Çağdaş Çalışmalar, Tezler, Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri** 25
a) Kazâ Tarihi ve Nizamı 25
b) Yargı Bağımsızlığı 26
c) Mezâlim Mahkemeleri 26
d) Hisbe Teşkilatı 26
e) Muhâkeme Usûlü 27
f) İspat Vasıtaları 27
g) Mahkeme Sicilleri 28
h) Sulh 28
i) İkrâr 28
j) Kasâme 28
k) Tahkîm 28

BİRİNCİ BÖLÜM
**İBN FERHÛN'UN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ**

**I – YAŞADIĞI DÖNEMDE İLMİ HAYAT** 30
**II – HAYATI** 31
A – TAM ADI 32
B – KÜNYESİ 32
C – LAKABI 32
D – NİSBELERİ, NESEBİ VE AİLESİ 33
E – DOĞUMU 34
F – YETİŞMESİ VE HOCALARI 35
G – YOLCULUKLARI 38
H – HOCALIĞI VE ÖĞRENCİLER 39
İ – KADILIĞI 41
J – VEFÂTI 42
**III – ŞAHSİYETİ** 42
A – ŞEMÂİLİ 42
B – AMELÎ VE AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ 42
C – İLMÎ ŞAHSİYETİ 43
**IV – ESERLERİ** 43
A – FIKHA DAİR ESERLERİ 43

1. **Tebsıratü'l-Hukkâm fî Usûli'l-Akdıyeti ve Menâhici'l-Ahkâm** 43
2. **Dürretü'l-Ğavvâs fî Muhâdarati'l-Havâs** 43
3. **İrşadü's-Sâlik ilâ Ef'âli'l-Menâsik** 45
4. **Teshilü'l-Mühimmat Şerhu Câmii'l-Ümmehât** 45
5. **Keşfü'n-Nikâbi'l-Hâcib min Mustalahi İbni'l-Hâcib** 45
6. **Buruku'l-Envâri'l-Envâri'l-Muvaddıha fî Envâi Turukı'd-Da'vâ** 47
7. **Kitabü'l-Hisbe** 47

B – FIKIH USÛLÜNE DAİR ESERİ 47
1. **İklîdü'l-Usûl** 47

C – BİYOGRAFİYE DAİR ESERİ 48
1. **ed-Dîbâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb** 48

D – TIBBA DAİR ESERİ 49
1. **el-Müntehab fi Müfredâti İbni'l-Baytar** 49

E – İBN FERHÛN'A NİSBET EDİLEN DİĞER ESERLER 49
1. **Kitabu Kavâidi'l-İslâm** 49
2. **Tabakâtu Ulemâi'l-Ğarb** 50
3. **Nasîhatü'l-Müşâvir ve Tesliyetü'l-Mücâvir** 50

İKİNCİ BÖLÜM
**TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE MUHTEVA**

**I – TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM HAKKINDA GENEL BİLGİLER** 52
A – TAM ADI VE İBN FERHÛN'A NİSBETİNİN SIHHATİ 52
B – YAZILIŞ TARİHİ 52
C – YAZILIŞ AMACI 53
D – YAZMA NÜSHALARI 53
E – MATBÛ NÜSHALARI 54
**II – TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN MUHTEVÂSI** 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
**TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN METODU, ÖNEMİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR**

**I – METODU** 74
A – TASNİF METODU 74
1. **Başlıklar** 74
2. **İç Kontrol** 77

B – KAYNAK GÖSTERME VE İKTİBAS METODU 78
1. **Kaynak Gösterme Kalıpları** 78
2. **İktibas metodu** 78

C – KONULARI İŞLEYİŞ TARZI 79
**II – ÖNEMİ** 80
A – HAKKINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER 80
B – KAYNAK OLARAK KULLANIMASI 82
C – NADİR ESERLERİN TANINMASI VE TASHİHİNDEKİ ÖNEMİ 82
**III – ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR** 83
A – NAZMU'D-DÜRRİ'L-MEKNÛN 83
B – MUÎNU'L-HUKKÂM 83
C – EL-HUCECU'L-KAZÂİYYE 84
D – İSLÂM YARGILAMA HUKUKUNDA İSBAT VASITASI OLARAK ŞAHİTLİK 85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
**TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN KAYNAKLARI**

**I – GENEL DEĞERLENDİRME** 87
**II – KAYNAKLAR** 87
A – TEFSİR KİTAPLARI 87
B – HADİS KİTAPLARI 88
C – KELÂM KİTAPLARI 92
D – TARİH, SİYER, TABAKÂT VE SEYAHATNÂME KİTAPLARI 92
E – FIKIH USÛLÜ, KAVÂİD VE HILÂF KİTAPLARI 93
F – GENEL FIKIH KİTAPLARI 95
G – MÜSTAKİL FIKIH KİTAPLAR 105
H – MÜELLİFLERİ HAKKINDA BİLGİ BULAMADIĞIMIZ KİTAPLAR 112
İ – MÜELLİFLERİNİ TESPİT EDEMEDİĞİMİZ KİTAPLAR 113

**SONUÇ** 114
**EK: TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN KAYNAKLARININ ALFABETİK LİSTESİ** 115
**BİBLİYOĞRAFYA** 122

# ÖNSÖZ

İlim hayatında yeni eserler meydana getirmek kadar, daha önce yapılmış çalışmaları tanımak da önemlidir. Zira ancak bu sayede, tekeri yeniden keşfetmeye çalışmak gibi garipliklere düşmekten kurtulup, gayretlerimizi tekeri geliştirmeye yönelik faaliyetlere sarfedebiliriz. Bu, müsbet bilimler için olduğu kadar, sosyal bilimler, özellikle de asr-ı saâdetten beri her nesilden ilim âşıklarının insanüstü gayretlerle meydana getirmeye çalıştığı çok zengin bir mirasa sahip olan İslâmî ilimler için de böyledir. Biz de bu düşüncelerle yüksek lisans tezimize konu olarak, VIII/XIV. asır Mâlikî fakîhlerinden, Medine kadısı İbn Ferhûn (v. 799/1397)'un, muhâkeme hukuku konularını ele aldığı ve türünün en önemli çalışmalarından kabul edilen "Tebsıratü'l-hukkâm" adlı eserinin tahlilini seçtik.

Tezimiz bir giriş ile dört bölümden meydana gelmektedir.

Girişte, eserin ele aldığı konu olan muhâkeme hukukunun, günümüz Türk hukuku ile İslâm hukukunun genel sistemi içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış, İslâm muhâkeme hukukunun kaynakları kısaca tanıtılmış ve müslümanların muhâkeme hukuku sahasında, müstakil olarak veya genel mahiyetteki eserlerin zımnında ortaya koydukları çalışmalar, mümkün olduğunca gruplandırılıp, bazı matbû örnekleri zikredilmiştir. Bunlar içinde "edebü'l-kâdî" türü eserlere ayrı bir önem verilerek, daha fazla örnek zikretmeye gayret edilmiştir.

Birinci bölümde, Memlûkler dönemindeki ilmî faaliyetlerin genel özellikleri tespit edildikten sonra, müellifimiz İbn Ferhûn'un hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında kaynaklarda verilen bilgiler derlenerek, kanaatımızca müellif hakkında bugüne kadar en geniş biyografi çalışması yapılmıştır.

İkinci bölümde, "Tebsıratü'l-hukkâm"ın adı, yazılış amacı, yazma ve matbû nüshaları gibi genel konularda bilgiler verilmiş ve eserin muhtevası, baştan sona dikkatli bir şekilde gözden geçirilerek, çağdaş bir tez planı şeklinde sunulmuştur.

Üçüncü bölümde, eserin tasnifinde, kaynakların kullanılmasında ve konuların işlenilişinde takip edilen metod tespit edilmeye çalışılmış, yazıldıktan sonra ilim çevrelerinden gördüğü itibar ve hakkında yapılan değerlendirmeler üzerinde durulmuş ve direkt kendisiyle ilgili olarak veya ondan yararlanılarak yapılan bazı çalışmalar kısaca tanıtılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise, eserde yararlanılan 180 civarındaki kaynak, haklarında genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, mümkün olduğunca gruplandırılıp, müellifleri ve varsa baskıları tanıtılarak kronolojik bir şekilde sıralanmıştır. Ayrıca istifadeyi kolaylaştırmak için bu kaynaklar alfabetik sıraya konularak ek'te sunulmuştur.

Zengin kültür mirasımızın tanınmasına, bir nebze de olsa, katkı sağlayacağını umduğumuz tezimizi ilim sevdalılarının istifadesine sunmadan önce, konunun seçiminde ve işlenmesinde alâka ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım, hocam Prof. Dr. Fahrettin ATAR'a, İSAM Kütüphanesinin meydana getirilmesinde katkısı olanlara ve bugüne kadar yetişmemde hakkı olan herkese teşekkür etmeyi edâsı zevkli bir borç bilirim.

Üsküdar-1999

## KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| Bkz. | : Bakınız |
| Çev. | : Çeviren |
| DİA | : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi |
| İA | : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi |
| İİİGYA | : İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi |
| İÜEF. | : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi |
| K. | : Kitabu... |
| m. | : Madde |
| MÜİFD | : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| nşr. | : Neşreden |
| s. | : Sayfa |
| TDAV. | : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı |
| TTK. | : Türk Tarih Kurumu |
| v. | : Vefât tarihi |
| vb. | : Ve benzerleri |

# GİRİŞ

# İSLÂM MUHÂKEME HUKUKU EDEBİYATI

## İSLÂM MUHÂKEME HUKUKU EDEBİYATI

İnsanlar, toplum denilen bir sosyal çevre içerisinde doğar, yaşar ve ölürler. Doğuştan cemiyetçidirler. Toplu yaşamaktan başka bir hayat tarzı bilmezler. Tabiatta tek başına yaşadığı düşünülen bir **Hay b. Yakzân**, yahut bir **Robinson Crusoe**, ancak yazarının zihninde canlandırdığı bir varsayımdan başka bir şey değildir. İnsanın toplum dışında yaşadığı görülmemiştir. Bütün semâvî kitaplarda anlatılan **insanın yaratılışı** olayında, ilk insan **Hz. Âdem**'in, cennet gibi bir ortamda dahi yalnız bırakılmayıp eşi **Havva**'nın da yaratılması gerçekten dikkat çekicidir. **Aristo** (ö. M.Ö. 384-322)'nun da belirttiği üzere toplum dışında yaşayabilmesi için, insanın, ya bir canavar yahut da Tanrı olması, yani insandan başka bir varlık halinde bulunması gerekir[1].

Toplum içinde yaşamak zorunda olan insan, her an kendi benzerleri yani diğer insanlarla ilişki içindedir. Her insan, bir aileye bağlı olmasından dolayı ilkönce ana, baba, kardeş ve diğer akrabaları ile sürekli ilişki halindedir. Sonra, eğitim hayatında öğretmeninden ders alarak, arkadaşlarıyla oynayarak yine kendi benzerleriyle ilişkisini sürdürür. Daha sonra mesleğindeki girişimleri veya kültürel, ekonomik davranışlarıyla, dinî inanışları veya sosyal eğlenceleri dolayısıyla ve hatta sokakta yaptığı gezinti sırasında bile başkalarıyla ilişkiler kurar[2].

Bu toplu yaşayışın kendine göre bir çok faydaları olmakla beraber, bir çok mahzurları da vardır. Çünkü insan, yaratılış itibariyle hem iyi, hem de kötü işleri yapmaya istidadlıdır. Bir cemiyette hak ve hukuka riâyet edenlerin yanında, cemiyetin huzurunu bozan, hakkına razı olmayan, başkalarının hakkına tecavüz eden, borcunu ödemeyen, cana, mala, ırza göz diken, kan döken, dinî, ahlakî ve hukukî kaidelere uymayan insanlar da vardır[3]. Böyle kişiler, insanlığın başlangıcından beri her toplumda varolagelmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de ilk insan Hz. Adem'in iki oğlundan birinin, diğerini nasıl haksız yere öldürdüğü anlatılır[4].

Bu itibarla, insanların, varlıklarını sürdürebilmeleri nasıl topluluk halinde yaşamalarına bağlı ise; toplumun da varlığını sürdürebilmesi, o toplum içinde yaşayan ferdlerin, birbirleriyle olan ilişkilerinde kesinlikle uymaları gereken ve yaptırımlarla desteklenmiş olan kuralların varlığına bağlıdır. Zira herkes tarafından riâyet edilmesi

---

[1] Bilge, Necip, **Hukuk Başlangıcı**, s. 21; Veldet, Hıfzı, **Medenî Hukukun Umumî Esasları**, s. 3; Âliye, Semîr, **İlmu'l-kanûn ve'l-fıkhu'l-İslâmî**, s. 33; Kur'ân-ı Kerîm, **Nisâ**: 4/1; **Bakara**: 2/35.

[2] Akdoğan, Kâmil, **Hukuk-1**, s. 19; Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 21-22.

[3] Atar, Fahrettin, "**İslâm Adliye Teşkilatı Tarihine Kısa Bir Bakış**", Diyanet Dergisi, XVII, sayı: 1, s. 35; Atar, "**Dava**", İİİGYA, I, 389; Yaylalı, Davut, **İslâm Hukukunda Adlî Deliller**, s. 1.

[4] **Mâide**: 5/27-30.

gereken kaideler mevcut olmayan bir yerde düzenli ve nizamlı bir cemiyet de tasavvur olunamaz. Meşhur Fransız mütefekkiri **Bossuet**: "Herkesin istediğini yapabileceği bir yerde hiç kimse istediğini yapamaz; baş olmayan yerde herkes baş ve herkesin baş olduğu yerde herkes köledir" demiştir ki bu söz, bize cemiyet nizamının ve bilhassa hukukun lüzumunu gayet açık olarak göstermektedir[5]. Bundan dolayıdır ki ilk insan topluluğundan beri, her cemiyette, gerek ilahî, gerekse beşerî kaynaklı olsun, cemiyeti düzenleyen bir takım kaideler bulunmuştur. Bu kaideler, insanlığın tekâmül ve ihtiyacına göre, zamanla gelişmiş, müesseseleşmiş ve birbirinden ayrışarak büyük hukuk sistemlerini meydana getirmişlerdir[6].

Bütün hukuk sistemleri, insanların birbirleriyle ve toplum/devletle ilişkilerini düzenleyerek adaleti gerçekleştirmeyi ve ihtilafları asgarîye indirmeyi hedefler. Buna rağmen kurallara uyulmadığında veya ihtilaf çıktığında ise onu adalet ve hakkaniyet ölçüleri içinde çözmeye çalışır. Her hukuk sisteminde, bununla yükümlü olan kişi ve kurumların, bu faaliyet sırasında tabi olup uygulayacakları bir takım kaideler manzûmesi mevcuttur. Bu kaideler çeşitli hukuk sistemlerinde değişik şekillerde işlenmiştir.

Şimdi **Muhâkeme Hukuku**, **Usul Hukuku**, **Yargılama Hukuku** gibi adlar verilen bu hukuk dalının, halen ülkemizde uygulanmakta olan **Roma-Germen hukuk sistemi** ile tez konumuz olan kitabın mensup olduğu **İslâm hukuk sistemi** içindeki yerini görelim.

## I – MUHÂKEME HUKUKUNUN GENEL HUKUK SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ

### A – TÜRK HUKUKUNDA

1926 yılında İsviçre Medenî Kanunu ile Borçlar Kanununun alınması ile Türkiye'nin de içine girdiği Roma hukuk sistemi, Roma hukukuna dayanmakta ve genellikle Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre gibi Kara Avrupası ülkelerinde uygulanmaktadır. Sömürgeleşme olgusu ve bir çok ülkedeki Batılılaşma çabaları bu hukuk sisteminin yaygınlaşmasına neden olmuştur[7].

Bu sistemde hukuk, düzenlediği ilişkilere göre, **özel (hususi) hukuk** ve **kamu (âmme) hukuku** olmak üzere iki ana kola ayrılır. Bu iki hukuk kolunun ayrımında ileri sürülen 'menfaat', 'irade serbestliği', 'egemenlik' ve 'eşitlik' gibi kıstaslar, tek tek bilimsel açıdan eleştirilmekle beraber, uygulama ve öğretim bakımından yararlı olduğu düşünülmüş[8] ve fiilen gözönünde bulundurulmuştur[9]. Bazı müellifler, hukukun bu iki

---

[5] Veldet, **Medenî Hukuk**, s. 4.

[6] Çeşitli hukuk sistemleri ve kanunlaştırma örnekleri için bkz. Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 84-92.

[7] Gözübüyük, A. Şeref, **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, s. 12-13; Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 84.

[8] Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 181.

[9] Hukukun bu iki ana kolu şu alt dallara ayrılır:

ana koluna **karma nitelikli hukuk dalları** adıyla üçüncü bir kol daha ilave etmişlerse de[10] bu başlık altında zikredilen hukuk dallarının, ağır bastıkları yönler dikkate alınarak, özel hukuk veya kamu hukuku içinde ele alınması daha yaygındır.

Devletin, yasama yetkisi ve yürütme görevi yanında yargı yetkisi de vardır. Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır (Anayasa m. 9). Yargı deyimi, genellikle "hukuk kurallarının bağımsız ve tarafsız mahkemelerce belli bir olaya uygulanmasını" ifade eder. O halde **yargılama hukuku**, yargı yetkisini kullanan organların (mahkemelerin) adalet dağıtırken izleyecekleri yöntemleri (usulleri) gösteren hukuk kurallarının tümünden oluşmaktadır[11].

Türk yargı sistemini dört bölüme ayırmak mümkündür:

1) Anayasa Yargısı,
2) İdarî Yargı,
3) Askerî Ceza Yargısı,
4) Adlî Yargı[12].

Bu yargı çeşitlerinden herbiri diğerlerinden bağımsız olduğundan, aralarında derece farkı yoktur. Ancak hemen belirtelim ki, bunlardan "**adlî yargı**" (adalet yargısı) diğerlerine oranla "genel yargı" niteliği taşımaktadır[13]. Adlî yargı diğer yargı çeşitleri dışında kalan bütün yargısal faaliyeti kapsar ve en geniş uygulama alanı olan bir yargı çeşididir[14].

---

**Özel Hukuk**: 1) Medenî hukuk: a. Kişiler hukuku, b. Aile hukuku, c. Miras hukuku, d. Eşya hukuku, e. Borçlar hukuku, 2) Ticaret hukuku: a. Ticarî işletme hukuku, b. Ticaret şirketleri hukuku, c. Kıymetli evrak hukuku, d. Deniz Ticareti hukuku, e. Sigorta hukuku, 3) Fikir hukuku, 4) Devletler özel hukuku.

**Kamu Hukuku**: 1) Anayasa hukuku, 2) İdare hukuku, 3) Ceza hukuku, 4) Yargılama hukukları, 5) Devlet hukuku (Genel kamu hukuku), 6) Devletler kamu hukuku, 7) Malî hukuk, 8) İş hukuku. (Bkz. Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 120-178).

[10] Gözübüyük, **Hukuka Giriş**, s. 35-37.

[11] Akıntürk, Turgut, **Temel Hukuk**, s. 38; Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 158. Ülkemizde hukuksal uyuşmazlıklar **yedi tür yargı yerinde** giderilmektedir:

1. Özel hukuk ve ceza hukukundan doğan uyuşmazlıklar, **Adalet Mahkemelerinde**,
2. Kişilerle yönetim arasında, kamu yönetimi hukukundan doğan uyuşmazlıklar, **İdare Mahkemelerinde**,
3. Asker kişilerle askerî makamlar arasında çıkan idarî uyuşmazlıklar, **Askerî Yüksek İdare Mahkemesinde**,
4. Asker kişilerin ve belli şartlarda asker sayılan kişilerin askerî suçtan doğan davaları, **Askerî Mahkemelerde**,
5. Seçimlerle ilgili uyuşmazlıklar **Yüksek Seçim Kurulunda**,
6. Adlî, idarî ve askerî yargı yerleri arasında çıkan görev ve hüküm uyuşmazlıkları **Uyuşmazlık Mahkemesinde**,
7. Yasaların Anayasaya aykırılıkları **Anayasa Mahkemesinde** karara bağlanır. (Bkz. Gözübüyük, **Hukuka Giriş**, s. 158-159).

[12] Kuru, Baki, **Hukuk Muhakemeleri Usulü**, I, 4-8; Üstündağ, Saim, **Medenî Yargılama Hukuku**, I, 39-41; Akıntürk, **Temel Hukuk**, s. 39.

[13] Akıntürk, **Temel Hukuk**, s. 39; Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 158.

[14] Kuru, **Hukuk Muhakemeleri Usulü**, I, 7; Üstündağ, Saim, **Medenî Yargılama Hukuku**, I, 41.

Adlî yargı, "medenî yargı" ve "ceza yargısı" olmak üzere ikiye ayrılır. Böylece yargılama hukuku da "medenî yargılama hukuku" ve "ceza yargılama hukuku" şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutulur:

a) **Medenî yargılama hukuku** (medenî usul hukuku), özel hukuk alanında ortaya çıkan anlaşmazlıkların bir sonuca bağlanmasında mahkemelerin izleyecekleri yöntemleri (usulleri) belirleyen hukuk kurallarından meydana gelir.
b) **Ceza yargılama hukuku** (ceza usul hukuku), kanunların suç saydığı fiilleri işleyenlerin izlenmesi, yargılanması ve cezalandırılmasında uyulacak yöntemlerin (usullerin) nelerden ibaret bulunduğunu belirleyen hukuk kurallarının tümünden meydana gelir[15].

Muhâkeme hukukunun sadece formalitelerden ibaret bir şekil hukuku olmayıp, maddî muhtevası, kendine has nazariyeleri olan ve kanun değişikliklerine rağmen ana hatları değişmeden kalan bir hukuk disiplini, bir hukuk dalı haline gelmesi oldukça yenidir[16].

Kişilerin mahkeme karşısındaki durumu eşit nitelikte olmayıp, devletin egemenlik hakkını kullanan mahkemeye tabi bir karakter taşıdığından, yargılama hukuklarının, bütün çeşitleriyle beraber kamu hukuku grubuna sokulması uygun görülmüştür[17].

B – İSLÂM HUKUKUNDA

Cemiyeti nizamlayan ve devlet müeyyidesine dayanan kaideler bütününü inceleme ve araştırma konusu yapan **hukuk ilmi**, İslâmî ilimler içinde "**Fıkıh**" çerçevesinde yer alır[18].

Kur'ân'da, hadîste ve İslâm'ın ilk dönemlerinde **fıkıh** kelimesinin kullanımı, sözlük anlamı (Bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak) çerçevesinde kalmış olmakla birlikte, Kur'ân ve hadîsin, İslâm toplumun iki temel bilgi kaynağı olması sebebiyle, kelime, genelde dinî bilgiyi ve anlayışı ifade eden kavramlardan biri olarak kullanılmış, İslâm toplumunda dinî bilginin gelişip alt ilim dallarının oluşmasına paralel olarak II.(VII.) yüzyılın sonlarından itibaren İslâm'ın, itikadî ve ahlakî değil, ferdî ve ictimaî hayata dair amelî hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifade eden bir terim halini almaya başlamıştır.

---

[15] Akıntürk, **Temel Hukuk**, s. 39-40.

[16] Kunter, Nurullah, **Ceza Muhakemesi Hukuku**, s. 6; Postacıoğlu, İlhan E., **Medenî Usul Hukuku Dersleri**, s. 6.

[17] Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, s. 158; Tosun, Öztekin, **Türk Suç Muhakemesi Hukuku Dersleri**, I, 21-31. Sadece "medenî yargılama hukuku"nun kamu hukukuna mı, yoksa özel hukuka mı dahil olduğu tartışılmıştır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Veldet, **Medenî Hukuk**, s. 34; Postacıoğlu, **Medenî Usul Hukuku**, s. 10-11; Üstündağ, **Medenî Yargılama Hukuku**, I, 54-55.

[18] Karaman, Hayreddin, **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, I, 24.

Kelimenin terim anlamının netleşmesi ise daha ileriki yüzyıllardadır. Fıkıh dinin furûuna, amelî hayata ait bilgileri ve hükümleri ihtiva eden ilim dalının adı olduktan sonra da kapsamı geniş kalmış, çağımıza kadar ilmihâl, hukuk ve hukuk metodolojisi, ekonomi, siyaset, idare bilimleri ve bu bilimlerle ilgili kurumlar İslâmî ilimler sayımında **fıkıh** dalı içinde görülmüş ve incelenmiştir[19].

Fıkıh ilminin gelişim seyrinde, Roma hukuku kaynaklı Batı hukuklarının benimsediği **kamu hukuku** ve **özel hukuk** ayrımı yapılmamış olmakla birlikte literatürde, kamu hukuku kavramına yakın olarak **Allah hakları** sayılan hukuk alanından ve özel hukuk kavramına yakın olarak **kul hakları** sayılan hukuk alanından söz edilir. Ancak fıkıh tedvin edilirken bu tasnif esas alınmamış, bunun yerine fert ve cemiyetin ihtiyaç derecesi ile dinin mevzulara atfeylediği ehemmiyetin rol oynadığı daha hayatî ve pratik bir sistem takip edilmiş, laik nitelikli olmadığı için Allah ile kul arasındaki münasebetleri tanzim eden ibadetler ile bir kısım ahlâkî kaideler de hukuk sistemi içinde ele alınmıştır[20].

Fıkıh konularının tamamıyla ilgili olarak değişik mezheplere mensup fakîhlerce ikili, üçlü, dörtlü ve beşli taksimler yapılmıştır[21]. Ancak fıkıh kitaplarının tasnifinde bu taksimler, konuların tertibinde büyük ölçüde gözönünde bulundurulmakla beraber, konubaşlığı olarak esas alınmamıştır. Bunun yerine, fıkhın meseleci (kazuistik) metoduna da uygun olarak daha alt başlıklar (kitab, bab, fasıl, vb.) kullanılmış ve bunların sıralanışında hukukî ve mantıkî bir bağ kurulmaya gayret gösterilmiştir. Konuların birbirleriyle olan ilişkilerini tespit etmekte farklı bakışaçılarından hareket etmek mümkün olduğu için de sıralamada bazı faklılıklar olmaktadır[22]. Bundan dolayı bir konunun fıkıh sistematiği içindeki yerini bulmakta, ibadât, muâmelât gibi bölümlerin hangisine girdiğini bilmek faydalı olmakla beraber, **kitab**, **bâb**, **fasıl** vb. kelimelerle başlayan başlıkları bilmek sonuca daha çabuk ulaştırıcıdır.

---

[19] Karaman, "**Fıkıh**", DİA, XIII, 1.

[20] Karaman, "**Fıkıh**", DİA, XIII, 3; **Mukayeseli İslâm Hukuku**, I, 25; Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet,**Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 170.

[21] **İkili taksimler:** 1. İbâdât, 2. Âdât ; 1. İbadât, 2. Muâmelât. **Hanefîlerden İbn Âbidin'in taksimi:** 1. İbâdât, 2. Muâmelât, 3. Ukubât. **Mecelle'nin taksimi:** 1. İbadât, 2. Münâkehât, 3. Muâmelât, 4. Ukubât. **Mâlikîlerin taksimi:** 1. İbadât, 2. Nikâh ve tevâbii, 3. Bey' ve tevâbii, 4. Akdıye ve tevâbii. **Şâfiîlerin taksimi:** 1. İbadât, 2. Muâmelât, 3. Nikâh, 4. Cinayât ve Muhâsamât. **Hanbelîlerin taksimi:** 1. İbadât, 2. Muâmelât, 3. Münâkehât, 4. Cinayât, 5. Kazâ ve Husûmât. **Yeni dönemde ez-Zerkâ tarafından yapılan yedili taksim:** 1. İbadât, 2. Ahvâl-i şahsiyye, 3. Ahkâm-ı sultaniyye veya Siyaset-i şer'iyye, 4. Muâmelât, 5. Ukubât, 6. Siyer, 7. Âdâb. **Şîîlerin taksimi:** 1. İbadât, 2. Ukûd, 3. İka'ât, 4. Ahkâm.

(Bu ve benzeri taksimler ile açıklamaları için bkz.: Şelebî, Muhammed Mustafa, **el-Medhal fi't-ta'rifi bi'l-fıkhi'l-İslamî**, s. 33 ; İbn Âbidin, **Reddü'l-muhtâr**, I, 79; **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**, md. 1; el-Aşkar, Ömer Süleyman, **Tarihu'l-fıkhi'l-İslâmî**, s. 20 vd.; Ebu Süleyman, Abdülvehhâb İbrahim, **Tertîbu'l-mevzuâti'l-fıkhiyye fi'l-mezâhibi'l-erbaa**, s. 15, 45, 60, 73; ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed, **el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-âm**, I, 55-56; Atar, **Fıkıh Usulü**, s. 342-343; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, I, 25-29; Cin-Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 171).

[22] Ebu Süleyman, **Tertîbu'l-mevzûât**, s. 87-99; Abdülâl, İsmail Sâlim, **el-Bahsü'l-fıkhî**, s. 95-118.

Muhâkeme hukuku, genel tasniflerin bazısında **âdât**, bazısında **muâmelât**, bazısında **akdıye**, bazısında **muhâsamât**, bazısında **kazâ**, bazısında **ahkâm-ı sultaniyye** ve bazısında ise **ahkâm** bölümlerinin içinde ele alınır. Daha pratik olan alt başlıklara indiğimizde ise, sıralama nasıl olursa olsun, muhâkeme hukuku ile ilgili hükümlerin, **kazâ / edebü'l-kazâ / edebü'l-kâdî / akdıye, da'vâ, şehâdet, beyyinât, mehâdır ve sicillât, şurût, tahlîf / istihlâf, ikrâr, kasâme, liân, tahkîm, sulh, hudûd, kısâs, cinâyât**, vb. kitab / bâblarda yoğun olarak, bunların dışındaki bölümlerde ise o konuyla ilgili muhâkeme hükümlerinin dolaylı olarak ele alındığını görürüz[23]. Ayrıca fıkıhtan bağımsızlaşarak onun alt bir ilim dalı haline gelen **ilmu'l-kazâ** da muhâkeme hukukuna tahsis edilmiştir[24].

Fukahâ, hukuk davaları ile ceza davaları arasındaki farkın farkında olmakla beraber, bunları ayrı birer bölümde tedkik etmek yerine, müşterek taraflarının daha çok olduğunu gözönüne alarak, aynı bölümde (kitab, bâb) incelemişler, yeri geldikçe farklara ve özelliklere işaret etmişlerdir[25].

İslâm muhâkeme hukuku ile ilgili hükümler ilk olarak **Mecelle** ile kanunlaştırılmıştır. Mecelle'nin son üç kitabı **Kitabu'd-Da'vâ** (14. Kitap, md. 1613-1675.), **Kitabu'l-Beyyinât ve't-Tahlif** (15. Kitap, md.1676-1783.) ve **Kitabu'l-Kazâ** (16. Kitap, md. 1784-1851) sırasıyla 63, 108 ve 68 madde olmak üzere toplam 239 madde ile yargılama hukuku ile alâkalı derli toplu kaideler ihtiva etmektedir[26]. Yine Mecelle Cemiyeti tarafından Nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere **Usul-i Muhâkeme-i Medeniyye Kanunu Lâyihası** adıyla 301 maddelik bir kanun tasarısı hazırlanmış, Şûrâ-yı Devlette tasdik olunduktan sonra Meclis-i Meb'ûsân'a gönderilmiş, fakat savaş çıktığı için Meclis tarafından tasdike vakit müsait olmadığından uygulamaya konulamamış, bununla beraber 1296h./1295r.'de çıkarılan **Usul-i Muhâkeme-i Hukukıyye Kanunu**'nun hazırlanmasında Fransa kavânîn mecmûası ile birlikte "istizâde-i mâlumât zımnında" mürâcaat olunmuştur[27].

## II – İSLÂM MUHÂKEME HUKUKUNUN KAYNAKLARI

Genel olarak İslâm hukukunun kaynakları İslâm muhâkeme hukukunun da kaynaklarıdır. Bunları **kitap, sünnet, icmâ ve ictihad** olmak üzere dört grupta

---

[23] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 307-308; Atar, "**Muhakeme Usulü**", İİİGYA, III, 259-260; Cin- Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 393-394; Yaylalı, **Adlî Deliller**, s. 6.

[24] Serkiz Orpilyan-Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir, **Mahzenü'l-ulûm**, I, 338.

[25] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 307-308; Atar, "**Muhakeme Usulü**", İİİGYA, III, 259-260; Cin- Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 393-394; Yaylalı, **Adlî Deliller**, s. 6; Âliye, **İlmu'l-kanun**, s. 313; Bayındır, Abdülaziz, **İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)**, s. 79.

[26] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 308; Atar, "**Muhakeme Usulü**", İİİGYA, III, 260; Cin-Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 395-396.

[27] Mardin, Ebul'ula, **Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, s. 226-229; **Düstûr**, IV, 251 (1296h./1295r. tarihli "Usul-i Muhâkeme-i Hukukıyye Kanunu"nun ilk paragrafı).

özetlemek mümkündür[28]. Burada bu kaynakların, çeşitli açılardan tahlilini usûl-i fıkıh kitaplarına bırakarak, İslâm muhâkeme hukuku alanında da birtakım esaslar ve düzenlemeler getirdiklerine işaret etmekle yetineceğiz.

A – KİTAP

İslâm muhâkeme hukukunun birinci kaynağı kitap, yani **Kur'ân-ı Kerîm**'dir. Kur'ân-ı Kerim, muhâkeme hukuku sahasında genel prensip ve hükümler yanında bazı ayrıntılı düzenlemeler de getirir. Bu konudaki âyetlerin on[29], yahut onüç kadar[30] olduğu söylenmiştir. Bu sayılar doğrudan doğruya bu konuyla ilgili olan ayetlerin takribî sayısıdır. Yoksa daha geniş düşünülüp, dolaylı olarak muhâkeme hukuku ile ilgili hükümler ihtiva eden âyetleri de hesaba katarsak bu sayı daha da artacaktır. Şimdi muhâkeme hukukuna dair Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı prensip ve hükümleri maddeler halinde zikredelim:

1. Allâh hâkimler hâkimi (**Hûd:** 11/45; **Tin:** 95/8) ve hâkimlerin en hayırlısıdır (**A'râf:** 7/87; **Yûnus:** 10/109; **Yûsuf:** 12/80). Kıyâmet gününde âdil teraziler kuracak (**Enbiyâ:** 21/47) ve ihtilaf ettikleri konularda insanlar arasında hükmedecektir (**Bakara:** 2/113; **Nisâ:** 4/141; **Nahl:** 16/124; **Hacc:** 22/69; **Zümer:** 39/3.vd.). Zâlimlerin hükmü sadece bu dünyada geçer (**Tâhâ:** 20/72).

2. Peygamberlere (**Mâide:** 5/44; **Hadîd:** 57/25), Hz. Dâvud ve Süleyman'a peygamberlik yanında hâkimlik görevi de verilmiş (**Sâd:** 38/21-26; **Enbiyâ:** 21/78-79) ve Peygamber Efendimiz'e de kitab, insanlar arasında adâletle hükmetmesi için indirilmiştir (**Nisâ:** 4/105).

3. Allâh ve Rasûlü bir konuda hükmettikleri zaman mü'minler için artık muhayyerlik yoktur (**Ahzâb:** 33/36). Ortaya çıkan anlaşmazlıklarda Hz. Peygamber'in hakem/hâkimliğine müracaat etmeyen ve verdiği karara gönül hoşluğu ile râzı olmayanlar iman etmiş olmazlar (**Nisâ:** 4/65; **Nûr:** 24/48, 51).

4. Yahudîlerin Tevrât'a (**Mâide:** 5/43-44), hristiyanların İncil'e göre hükmetmeleri gerekir (**Mâide:** 5/47). Bunlar davalarını Hz. Peygamber'e getirirlerse, o, bakıp bakmamakta serbesttir. Baktığı takdirde adâletle hükmedecektir (**Mâide:** 5/42). Peygamberler ve inananlar, Allâh'ın indirdiği (**Mâide:** 5/48-49) ve gösterdiği şekilde (**Nisâ:** 4/105), hak (**Sâd:** 38/22, 26), adl (**Nisâ:** 4/58) ve kıst (**Mâide:** 55/42) ile hükmederler (**Furkân:** 25/72), insanların hevâlarına tabi olmazlar. Allâh'ın

---

[28] İbn Ferhûn, **Tebsıratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm**, I, 51 vd.; Atar, **İslâm İcra ve İflas Hukuku**, s. 85-89. İslâm kazâ tarihindeki dönemlere göre muhâkeme hukukunun kaynakları hakkında bkz.: ez-Zuhaylî, Muhammed, **Tarihu'l-kazâ fi'l-İslâm**, s. 49-51, 117-126, 188-192, 275-280, 350-351, 459-460.

[29] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 113.

[30] Hallâf, Abdülvehhâb, **'İlmu usûli'l-fıkh**, s. 34; Güngör, Mevlüt, **Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir**, s. 17-20; Erdoğan, Mehmet, **İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, s. 41.

indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfir (**Mâide:** 5/44), zâlim (**Mâide:** 5/45) ve fâsıkdırlar (**Mâide:** 5/47). Sadece münâfık ve fâsıklar, tâğutun yargısı (**Nisâ:** 4/60) ile câhiliyye hükmünü (**Mâide:** 5/50) isterler.

5. Şahitliği gizlememek (**Bakara:** 2/140, 283; **Mâide:** 5/106), tanıklık için çağırıldığı zaman icabet etmek (**Bakara:** 2/282) ve kendisi veya yakınları aleyhinde olsa bile doğru şahitlik yapmak (**Nisâ:** 4/135; **Furkân:** 25/72) gerekir. Bir topluluğa karşı olan düşmanlık onlara karşı adâletsizliğe sevketmemelidir (**Mâide:** 5/8).

6. Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli durumlarda şahitlerin sahip olması gereken özellikler ve sayıları ile diğer muhâkeme hukuku konuları hakkında da hükümler bulunur. Meselâ: Şahitlikleri kabul edilmeyenler (**Nûr:** 24/4; **Hucurât:** 49/6), borç ilişkilerinde (**Bakara:** 2/282-283), boşanmada (**Talâk:** 65/2) ve vasıyyette şahitlik (**Mâide:** 5/106-108), karı-koca anlaşmazlıklarında hakemlik (**Nisâ:** 4/35), zina suçunun tespiti (**Nisâ:** 4/15; **Nûr:** 24/4), liân (**Nûr:** 24/6-9) vs..

B – SÜNNET

İslâm muhâkeme hukukunun ikinci kayanağı **sünnet**, yani Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir. O, Kur'ân'da kendisine yüklenen, "insanlar arasında Allah'ın gösterdiği şekilde hükmetme" (**Nisâ:** 4/105) görevi doğrultusunda bizzat hâkimlik yapmış, hâkimler tayin etmiş ve bu faaliyetleri sırasında muhâkeme hukukunun esaslarını uygulamalı bir şekilde ortaya koymuştur.

Hadis kitaplarının **husûmât**[31], **şehâdet**[32], **sulh**[33], **şurût**[34], **ahkâm**[35], **kasâme**[36], **akdıye**[37], **âdâbu'l-kudât**[38], vb. bölümlerinde muhâkeme hukuku ile ilgili olarak bol malzeme bulmak mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber'in karara bağladığı davaları toplayan eserler yazılmış,[39] İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), **Zâdu'l-meâd**'ının beşinci cildini Hz. Peygamber'in hükümlerine ayırmıştır. Fıkıh bablarına göre tertip edilip ahkâm hadislerini toplayan kitaplar ile müdellel fıkıh kitaplarında zikredilen hadislerin tahricini yapan eserlerin ilgili bölümleri de bu konuda bize zengin malzeme sunmaktadır.

C – İCMÂ

---

[31] **Buhâri**, 44. Kitap.
[32] **Buhâri**, 52. Kitap; **Tirmizî**, 33. Kitap.
[33] **Buhâri**, 53. Kitap.
[34] **Buhârî**, 54. Kitap.
[35] **Buhârî**, 93. Kitap; **Tirmizî**, 13. Kitap; **İbn Mâce**, 13. Kitap.
[36] **Müslim**, 28. Kitap; **Nesâî**, 45. Kitap; **Muvatta'**, 44. Kitap.
[37] **Müslim**, 30. Kitap; **Ebu Dâvud**, 23. Kitap; **Muvatta'**, 36. Kitap.
[38] **Nesâî**, 49. Kitap.
[39] Zahîruddin Ali b. Abdülaziz b. Abdurrazzâk el-Merğinanî el-Hanefî (v. 506/1112), **Akdıyetu'r-Rasûl (s.a.s.)**; İbnu't-Tallâ', Ebu Abdillah Muhammed b. Ferac el-Mâlikî (v. 497/1103), **Akdıyetu Rasûlillah (s.a.s.)**, nşr. Muhammed Ziyaurrahman el-A'zamî, Daru'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut, 1402.

İslâm muhâkeme hukukunun üçüncü kaynağı icmâdır. Muhâkeme hukuku hükümlerinin hangilerinde icmâ meydana geldiğini fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde bulmak mümkündür. Ayrıca hakkında icmâ bulunan meseleleri toplamak için yazılmış olan, İbnu'l-Münzir (v. 318/930)'in **Kitabu'l-İcmâ**[40] ve İbn Hazm (v. 456/1064)'ın **Merâtibu'l-icmâ**[41] adlı eserlerinin ilgili bölümleri ile Sa'dî Ebu Ceyb tarafından kaleme alınan **Mevsûatü'l-icmâ** isimli ansiklopedik eserin[42] **kazâ**, **isbât**, **ikrâr**, **şehâdet**, **da'vâ** ve **yemin** maddelerinde konumuzla ilgili icmâlar zikredilir.

D – İCTİHAD

İslâm muhâkeme hukukunun kaynaklarından birisi de **ictihad**, yani müctehidlerin, nassları yorumlamak (ictihâd-ı beyanî), nasslarda hükmü bildirilen meselelere kıyasta bulunmak (ictihâd-ı kıyasî) ve bu ikisinin dışındaki ictihad faaliyetleri (ictihâd-ı istıslâhî) sonucunda ulaştıkları görüşlerdir[43]. Burada özellikle mezhep imamları ile bu mezheplerin önde gelen fakîhlerinin ictihadları sözkonusudur. Hiç şüphesiz sahâbe ve tabiûn fakîhlerinin bir konudaki ictihad ve uygulamaları ile özellikle **Hulefâ-i Râşidîn**'in vali ve kadılara gönderdikleri tâlimatnâmeler de gözönünde bulundurulmalıdır. Nitekim fakîhler, ictihadlarında bunları da değerlendirmişlerdir. Fukahânın konumuzla ilgili görüşlerini fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde bulabiliriz[44].

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde kadılar müctehidlerden seçiliyordu. Nitekim kadıda bulunması gereken şartlar sayılırken birinin de ilim olduğu söylenir ve ictihadla tefsir edilir. Müctehid olmayanların kadılığına, ancak artık müctehidlerin yetişmediği ya da çok az yetiştiği devirlerde zaruretten dolayı cevâz verilmiştir[45].

Her hâkimin karşılaştığı davada kendi ictihadına göre hüküm vermesinden dolayı zamanla İslâm devletinin çeşitli bölgelerinde aynı tür davalara farklı hükümler verilmeye başlanmıştı. Mezhepler henüz teşekkül merhalesindeydiler. Bundan dolayı hicrî ikinci yüzyılda devlet kâtibi Abdullah b. el-Mukaffa'(v. 145/762)'ın uyarısı üzerine Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr (v. 158/775), memleketin her tarafında yargı birliğini sağlamak için, İmam Mâlik (v. 179/795)'ten bir eser tedvin etmesini istemişti. O da bir fıkıh ve hadis mecmûası olan **el-Muvatta'**ı yazmıştı. Ancak eser

---

[40] İbnu'l-Münzir, Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir (v. 318/930), **Kitabu'l-İcmâ**, Tahkik ve terceme: Abdulkadir Şener, Ankara, 1983.

[41] İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (v. 456/1064), **Meratibu'l-icmâ' fi'l-'ibadât ve'l-muâmelât ve'l-mu'tekadât**, (Sonunda İbn Teymiyye (v. 728/1328)'nin **Nakdu meratibi'l-icmâ'ı** var), Daru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1402/1982, 3. Baskı.

[42] Ebu Ceyb, Sa'dî, **Mevsûatü'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-İslâmî**, I-II, Dımeşk, 1404/1984, 2. Baskı.

[43] ed-Devalîbî, Muhammed Ma'ruf, **el-Medhal ilâ ilmi usûli'l-fıkh**, s. 402-429.

[44] Atar, **İslâm İcra ve İflas Hukuku**, s. 87.

[45] el-Mâverdî, **el-Ahkâmu's-sultaniyye ve'l-vilâyâtu'd-diniyye**, s. 131-134; İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21-22, 52; Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)**, s. 101-102; Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 320-321.

bitmeden el-Mansur ölmüş, yerine geçen oğlu el-Mehdî (v. 169/785) ve ondan sonra da Harun er-Reşîd (193/809) aynı düşünceyi gerçekleştirmek istemişlerse de, İmam Mâlik, insanlara yargı konusunda kolaylık sağlamak ve onları kendi kitabına bağlanmak zorunda bırakmamak için buna razı olmamış; Hz. Peygamber ve sahabîlerden intikal eden ilmin kendi kitabındakilerden ibaret olmadığını söylemiştir[46].

Bu ilk kanunlaştırma teşebbüsünün akamete uğramasından sonra, İslâm hukuku serbest gelişmesini sürdürmüş, kadılar uzun süre taraftar oldukları mezheplerin yorumlarına göre İslâm hukukunu uygulamaya devam etmişlerdir. Mezheplerin belirli bölgelere hakim olması ve buralarda sadece o mezhebin uygulanması sonucunda belirli bir hukukî birlik ve istikrar sağlanmıştır[47]. Fıkıh kitapları, bir bakıma ilmî ictihadlar müdevvenâtı olarak kalmış; müftî ve kadılar, fıkıh kitaplarından istediklerine başvurarak, fetvâ ve yargılama işlerini yerine getirmişlerdir. Bu arada zaman zaman devlet başkanlarının çıkardıkları buyruk ve talimatlar da kadılar için bağlayıcı olmuştur[48]. Nihayet **Mecelle**'nin son üç kitabı ile muhâkeme hukuku kanunlaştırılarak 1293/1876'da yürürlüğe girmiştir[49].

## III – İSLÂM MUHÂKEME HUKUKU LİTERATÜRÜ

---

[46] Şener, Abdülkadir, **İslâm Hukuku Dersleri-I**, s. 34.

[47] Aydın, Mehmet Akif, **İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları**, s. 60, 62.

[48] Şener, **İslâm Hukuku Dersleri-I**, s. 34; Cin-Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 395.

[49] **Mecelle**, md. 1851; Cin-Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, I, 396. Ayrıca **Mecelle**'nin 2-100. Maddelerinde zikredilen 99 küllî kaide arasında da 'ispat hukuku' ve 'ispat külfeti' ile ilgili genel prensipler vardır. Bunları da zikretmeyi faydalı buluyoruz:

**İspat hukuku**:
Kişi ikrârıyla muâhaze olunur. (m. 79)
Senede müstenid olan ihtimal ile hüccet yoktur. (m. 73)
Hatası zâhir olan zanna itibar yoktur. (m. 72)
Tevehhüme itibar yoktur. (m. 74)
Şek ile yakîn zâil olmaz. (m. 4)
Burhân ile sâbit olan şey ayânen sâbit gibidir. (m. 75)
İtibar gâlib-i şâyia olup nâdire değildir. (m. 42)
Beyyine hüccet-i müteaddiye ve ikrâr hüccet-i kâsıradır. (m. 78)
Tenâkuz ile hüccet kalmaz, lâkin mütenâkızın aleyhine olan hükme halel gelmez. (m. 80)
Asıl sâbit olmadığı halde fer'in sâbit olduğu vardır. (m. 81)
Âdeten mümteni' olan şey hakikaten mümteni' gibidir. (m. 38)
**İspat külfeti:**
Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir. (m. 76)
Beyyine hılâf-ı zâhiri ispat için ve yemin aslı ibkâ içindir. (m. 77)
Bir şeyin bulunduğu hâl üzere kalması asıldır. (m. 5)
Sıfât-ı ârızada aslolan ademdir. (m. 9)
Berâet-i zimmet asıldır. (m. 8)
Bir zamanda sâbit olan şeyin hılâfına delil olmadıkça bekâsıyla hükmolunur. (m. 10)
Bir emr-i hâdisin akreb-i evkâtına izâfeti asıldır. (m. 11)
(Bu tasnif ve açıklamaları için bkz. Belgesay, Mustafa Reşid, **Mecelle'nin Küllî Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri**, s. 42-51).

Burada **muhâkeme hukuku** kavramını geniş manada alıyor ve bu kavramla hem adliye teşkilatını hem de bu teşkilatın faaliyetleri sırasında uyması gereken kuralları kasdediyoruz. İslâm tarihi boyunca **adliye** en çok önem verilen kurumlardan biri olmuş ve gerek nazarî, gerekse amelî yönüyle alâkalı çok zengin bir literatür meydana getirilmiştir. Literatürün bir kısmı doğrudan konumuzla alâkalı olurken, bir kısmı da dolaylı olarak bu konulara değinmiştir. Burada bu konuda yazılan eserleri mümkün olduğunca gruplandırıp muhâkeme hukuku ile ilgili yönlerine işaret edecek ve bazı örneklerini bibliyografya usulüyle zikredeceğiz.

A – GENEL ÇALIŞMALAR

### 1. Tefsir Kitapları

Tefsirlerde ahkâm âyetleri tefsir edilirken muhâkeme hukuku ile alâkalı hükümlere de yer verilmiştir. Konumuzla ilgili ahkâm âyetlerinin sayısı hakkındaki görüşler ile bu âyetlerden bir kısmını muhâkeme hukukunun kaynaklarından **Kitabı** anlatırken zikrettik. Tefsirlerin bazıları Kur'ân'ın bütün âyetlerini sırayla tefsir ederken, özellikle çeşitli mezheplere mensup fakîhler tarafından yazılan bazıları ise sadece ahkâm ayetlerini tefsir ederler ki bunlara **fıkhî tefsir** veya **ahkâm tefsiri** denir[50]. Genellikle hukukçular tarafından yazıldığı için bu tür tefsirler ile son zamanlarda ortaya çıkmaya başlayan aynı konudaki dağınık ayetleri birarada ele alan **konulu tefsirler** (et-Tefsîru'l-mevzûî)'in[51] konumuz açısından ayrı bir önemi vardır. Bazı örnekler:

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), **Câmiu'l-beyân an tefsîri âyi'l-Kur'ân**, I-XXXI, Mısır, 1329.

el-Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razî (v. 370/980), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Sadık Kamhavî, I-V, Beyrut 1405/1985.

İbnu'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah (v. 543/1148), **Ahkamu'l-Kur'ân**, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Mısır 1392/1972, 3. Baskı.

el-Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v. 671/1272), **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**, I-XX, Beyrut 1413/1993.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (v. 774/1372), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, I-IV, Beyrut 1402/1982.

### 2. Hadis Kitapları

Hadis kitaplarından **kütüb-i sitte** ile **el-Muvatta'**ın hangi bölümlerinde muhâkeme hukukuyla alâkalı hükümler bulunduğunu, muhâkeme hukukunun kaynaklarından **sünneti** anlatırken söyledik. Burada Hz. Peygamber'in uygulama ve

---

[50] Bu tür tefsirlerin özellikleri ve bibliyografyası için bkz. Güngör, Mevlüt, **Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir**, İstanbul 1996, 1. Baskı; Çetiner, Bedreddin, "**Ahkâmu'l-Kur'ân**", DİA, I, 551-552.

[51] Konulu tefsirin özellikleri ve örnekleri hakkında bkz. Müslim, Mustafa, **Kur'ân Çalışmalarında Yöntem (Konulu Tefsire Metodik Bir yaklaşım)**, çev. Salih Özer, Ankara 1993.

talimatlarından başka sahâbe, tabiûn ve sonrakilerin kazâî faaliyetleri hakkında da zengin malzeme ihtiva eden Abdurrazzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin **Musannef**leri ile Saîd b. Mansûr'un **Sünen**'ine,[52] ahkâm hadislerini toplayan yahut müdellel fıkıh kitaplarında zikredilen hadislerin tahriclerini yapan eserler ile hadis şerhlerine dikkat çekmekle iktifa ediyoruz[53].

Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/827), **el-Musannef**, nşr. Habiburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Meclisü'l-İlmî.

Saîd b. Mansûr (v. 229/843), **Sünenu Saîd b. Mansûr**, nşr. Habiburrahman el-A'zamî, I-II, Beyrut 1405/1985.

İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (v. 235/849), **el-Musannef**, nşr. Said el-Lahhâm, I-IX, Beyrut 1414/1994.

ez-Zeylaî, Cemâluddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf (v. 762/1360), **Nasbu'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye**, I-IV, Beyrut 1407/1987.

el-Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed (v. 855/1451), **Umdetü'l-karî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-XXIV, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali (v. 1250/1832), **Neylü'l-evtâr fi şerhi Münteka'l-ahbâr**, I-VIII, el-Halebî, Mısır 1371/1952, 2. Baskı.

et-Tehânevî, Zafer Ahmed, **İ'lâu's-sünen**, I-XXII (Son cild fihrist), Karaçi 1414/1993.

### 3. Fıkıh Kitapları

İslâm muhâkeme hukuku ile ilgili en geniş bilgileri furu'-i fıkıh kitaplarında buluyoruz. Fıkıh kitaplarının **kazâ / edebü'l-kazâ / edebü'l-kadî / akdıye, da'vâ, şehâdet, beyyinât, istihlâf / tahlîf, ikrâr, kasâme, liân, tahkîm, sulh, hudûd, kısâs, cinayât, mehâdır ve sicillât, şurût**, vb. kitab / bâblarında muhâkeme hukuku yoğun olarak, bunların dışındaki bölümlerde ise o konuyla ilgili muhâkeme hükümleri dolaylı olarak ele alınır. Bu kadar çok bölümde muhâkeme konularının bulunması fıkhın meseleci metodundan kaynaklanmaktadır. Fıkıh tarihi boyunca değişik mezheplere mensup fakihler tarafından çeşitli metodlarla[54] binlerce fıkıh kitabı yazılmıştır[55]. Birkaç örnek zikrediyoruz:

---

[52] el-Kevserî, Muhammed Zâhid, **Hüsnü't-tekâdî fi sirati'l-İmam Ebî Yûsuf el-Kâdî**, s. 3.

[53] Hadis literatürü hakkında bkz. Özafşar, Mehmet Emin, **Fıkhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar**, s. 21-86, Basılmamış doktora tezi, Ankara 1995; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, **Hadis Literatürü (er-Risaletü'l-Müstatrafe)**, çev. Yusuf Özbek, İstanbul 1994; Çakan, İsmail Lütfi, **Hadis Edebiyatı (Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri)**, İstanbul 1997, 4. Baskı; Uğur, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara 1996; Kandemir, M. Yaşar, "**Hadis**", DİA, XV, 47-64.

[54] Furû kitaplarının yazılış metodları ve örnekleri için bkz. Karaman, **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, I, 30-34.

[55] Fıkıh literatürü için bkz.: Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul 1989; Özel, Ahmet, "**Fıkıh (Literatür-Klasik Dönem)**", Bardakoğlu, Ali, "**Fıkıh (Literatür-Modern Dönem)**", DİA, XIII, 14-22, 22-27; Özel, "**Hanefî Mezhebi (Literatür)**", DİA, XVI, 21-27; Koca, Ferhat, "**Hanbelî Mezhebi (Literatür)**", DİA, XV, 539-547; İbrahim, Muhammed, **Hanefî ve Şâfiîlerde Mezheb Kavramı**, çev. Faruk Beşer, İstanbul 1989.

### a) Hanefî Mezhebi

es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Sehl (v.490/1097), **el-Mebsût**, I-XXX, Mısır 1324-1331.

Kâsânî, Alâuddin Ebu Bekr b. Mes'ud (v.587/1191), **Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'**, nşr. Ali Muhammed Muavvız-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, X, Beyrut 1418/1997,1. Baskı.

İbnu'l-Hümâm, Kemâluddin Muhammed b. Abdülvâhid (v.861/1457), **Fethu'l-Kadîr li'l-âcizi'l-fakîr**, I-X, Kahire 1970.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim (v.970/1562), **el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik**, el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Baskı.

İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımaşkî (v.1252/1836), **Reddü'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebsâr**, I-VIII, Mısır 1386/1966. (Tercemesi: **İbn Âbidin**, I-X. cildler Ahmed Davudoğlu; XI-XII. cildler Mehmet Savaş; XIII-XVII. cildler Mazhar Taşkesenlioğlu, Şamil Yayınları, İstanbul 1982-1988).

Ali Haydar (v.1935), **Düraru'l-hukkâm min şerhi Mecelleti'l-ahkâm**, I-IV, Tevsî'-i Tıbaat, İstanbul 1330, 3. Baskı.

Bilmen, Ömer Nasuhi (v.1961), **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, I-VIII, İstanbul 1985.

### b) Mâlikî Mezhebi[56]

Sehnûn, İmam Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (v.240/854), **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut.

İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed (v.595/1198), **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasıd**, Daru'l-Fikr.

el-Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdris (v.684/1285), **ez-Zehîra**, nşr. Muhammed Haccî, I-XII, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1994.

ed-Düsukî, Muhammed b. Arafe (v.1230/1815), **Hâşiyetü'd-Düsukî ale'ş-Şerhi'l-kebir alâ Muhtasari Halil**, el-Halebî, Mısır.

### c) Şafiî Mezhebi

eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris (v.204/819), **el-Ümm**, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1410/1990.

el-Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed (v.505/1111), **el-Vecîz fî fıkhi mezhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiî**, Beyrut 1399.

en-Nevevî, Muhyiddin b. Şeref (v.676/1277), **el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb**, Kahire.

İbn Hacer el-Heytemî, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed (v.974/1566), **Tuhfetü'l-muhtâc li şerhi'l-Minhâc**, I-III, Bulak, Mısır 1290.

---

[56] Mâlikî mezhebi literatürü için ayrıca tezimizin dördüncü bölümü (**Tebsıratü'l-Hukkâm'ın Kaynakları**)'ne bakılabilir.

### d) Hanbelî Mezhebi

İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (v. 620/1232), **el-Muğnî**, nşr. Mahmud Abdülvehhâb Fâyed, Kahire1388/1968.

### e) Diğer Mezhebler

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (v.310/922), **İhtilafu'l-fukahâ**, nşr. Fredric Kirn, el-Mevsuât, Mısır 1320/1902.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (v.456/1063), **el-Muhallâ**, nşr. Ahmed Muhammed Şakir-M. Münir, I-XI, en-Nehda, Mısır 1347-1352.

## 4. Tarih, Siyer ve Biyografi Kitapları

İslâm muhâkeme hukukunun İslâm tarihi boyunca, özellikle de Hz. Peygamber ve râşid halifeler döneminde nasıl uygulandığı, hangi müesseselerin kurulduğu ve bunların nasıl çalıştığı vb. konular için siyer, tarih ve biyografi kitapları önemlidir. Medeniyet ve müessese tarihlerinde daha geniş bilgi bulunmakla beraber umumî tarihlerde de önemli bilgiler bulunmaktadır. Biyografik eserlerden ise fakîhlerin (**tabakâtü'l-fukahâ** kitapları), özellikle de kadıların hayatlarını anlatan eserler (**ahbaru'l-kudât** kitapları)[57] çok önemli bilgiler içerir. Ayrıca bazı meşhur kadılar için müstakil biyografiler de yazılmıştır.

### a) Siyerler

İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (v.218/833), **es-Sîratü'n Nebeviyye**, nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî, I-IV, Mısır 1955, 2. Baskı.

İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Ebu Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ebu Bekr (v. 751/1350), **Zâdü'l-meâd fî hedyi Hayri'l-İbâd**, nşr. Şuayb el-Arnaût-Abdülkâdir el-Arnaût, Beyrut

İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer (v.774/1372), **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, nşr. Mustafa Abdülvâhid, I-IV, Beyrut 1396/1976.

Hamidullah, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1993, 5. Baskı.

### b) Tarihler

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/922), **Târihu'r-rusul ve'l-mulûk**, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Daru'l-Maarif, Kahire.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (v.774/1372), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, nşr. Ahmed Abdülvâhid Feth, I-XV (Son cild fihrist), Daru'l-Hadis, Kahire 1414/1993.

---

[57] Ahbaru'l-kudât kitapları ve özellikleri hakkında bkz. Arnus, Mahmud b. Muhammed, **Tarihu'l-kazâ fi'l-İslâm**, s.3-6; el-Kevserî, **Hüsnü't-tekâdî**, 3-4; Atar, "**Ahbâru'l-Kudât**", DİA, I, 492-493.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v.808/1405), **el-Mukaddime**, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1408/1988.

el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (v.845/1441), **Kitabü'l-mevâ'ızi ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtati ve'l-âsâr**, nşr. Gaston Wiet, I-IV, Le Caire 1911-1923.; Kahire, I-II.

es-Süyutî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), **Tarihu'l-hulefâ**, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, es-Seâde, Kahire 1952.

el-Kettânî, Muhammed Abdu'l-Hayy b. Abdilkebir (v.1345/1926), **Hz. Peygamber'in Yönetimi (et-Terâtîbü'l-idariyye)**, Çev. Ahmet Özel, I-III, İz Yayınları, İstanbul 1990.

Zeydan, Corci, **Tarihu't-temeddüni'l-İslamî**, Mısır 1932, 3. Baskı.

Hasan, Hasan İbrahim, **İslâm Tarihi**, Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, I-XI, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987-1988. (VI. cilde kadar olan kısım terceme, diğer cildler te'lif: VII ve IX. Cildler (1991, 1995) İsmail Yiğit; VIII. Cild (1994) A. Özaydın-F. Başar; X-XI. Cildler (1995, 1997) Ziya Kazıcı).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1988, 3. Baskı.

Kazıcı, Ziya, **İslâm Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 1991.

### c) Biyografik Eserler

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (v.681/1282), **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi ehli'z-zamân**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-VI, es-Seâde, Mısır 1367/1948.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, nşr. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1401/1981.

İbnu's-Sübkî, Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali (v.771/1369), **Tabakatü'ş-şâfi'iyyeti'l-kübrâ**, nşr. Muhammed et-Tanahî-Abdülfettah, I-VI, el-Halebî, Mısır 1964.

İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed (v.799/1397), **ed-Dîbacü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb**, nşr. Me'mun b. Muhyiddin el-Cennân, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, 1. Baskı.

el-Lüknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy (v.1304/1886), **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye**, Seâde, Mısır 1324.

### d) Ahbâru'l-Kudât Kitapları

el-Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (v.306/918), **Ahbâru'l-kudât**, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut. ; Kahire 1948.

el-Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (v.350/961), **Kitabü'l-Vulât ve Kitabü'l-Kudât**, Lübnan 1908.

el-Huşenî, Muhammed b. el-Hâris b. Esed el-Kayravanî (v.366/976), **Kudâtü Kurtuba ve ulemâu İfrikıyya**, Kahire 1415/1994, 2. Baskı.

en-Nubâhî, Ebu'l-Hasen b. Abdillah b. el-Hasen el-Mâliqî (v.793/1390'dan sonra), **Tarihu kudâti'l-Endelüs (K. el-Merkabetü'l-ulyâ fî men yestahıkku'l-kazâe ve'l-fütyâ)**, Daru'l-Âfâkı'l-Cedide, Beyrut 1403/1983, 5. Baskı.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (v.852/1448), **K. Raf'u'l-ısr an kudâti Mısr**, Kahire 1958.

İbn Tulun, Şemsüddin Muhammed b. Ali (v.880/1475), **es-Seğru'l-bessâm fi zikri men vülliye kazâe'ş-Şâm (Kudâtu Dımaşk)**, Dımaşk 1956.

Es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman (v.902/1496), **ez-Zeyl alâ Raf'ı'l-ısr** ev **Buğyetü'l-ulemâi ve'r-ruvât**, nşr. Cûde Hilâl-Muhammed Mahmud Subh, Dâru't-Teâvun.

el-Kevserî, Muhammed Zâhid (v.1371/1952), **Hüsnü't-tekâdî fî sîrati'l-İmam Ebî Yûsuf el-Kâdî**, Mısır 1388/1968.

Mahmasânî, Subhî, **el-Müctehidûn fi'l-kazâ (Muhtârât min akdıyeti's-selef)**, Beyrut 1985, 2. Baskı.

B – MÜSTAKİL ÇALIŞMALAR

### 1. Edebu'l-Kâdî Kitapları

İslâm muhâkeme hukuku literatürünün en önemli bölümünü **edebü'l-kadî** kitapları oluşturur. Bu tamlama dar anlamda hâkimin uyması gereken kuralları, hâkimden beklenen güzel davranışları ifade etmekle birlikte İslâm hukuk literatüründe giderek kadı, yargılama usulü ve adliye teşkilatıyla ilgili konuların ele alındığı özel bir ilim dalının adı olmuştur. Ancak bu ilim dalının oluşumu fıkhın genel teşekkül seyrinden farklı olmamıştır. Bu eserler, fıkıh kitaplarındaki ilgili bölümlere nisbetle daha hacimli olmalarının yanı sıra, yargılama usulü ve adliye teşkilatıyla ilgili bütün aslî ve tâlî konulara bütünlük içinde yer vermeleriyle ve uygulamaya yönelik pratik bilgi ve örneklendirmelerle dikkati çekerler. İslâm hukuk ekollerinin bölgesel planda da olsa yargı birliğini ve yargı önünde eşitliği sağlama gibi önemli bir fonksiyon icra etmekte oluşu, kadıların bu amaçla belli mezhep disiplini içinde yetişmiş hukukçulardan tayin edilmesi, edebü'l-kadi türündeki eserlerin de mevcut hukuk ekollerine göre yazılmasını gerektirmiştir[58]. Bibliyografik ve biyografik eserlerde edebü'l-kâdî türünde yazılmış yüzlerce kitabın adı verilir. Bunlardan bir kısmını zikrediyoruz[59]:

#### a) Hanefî Mezhebi

---

[58] Öğüt, Salim, "**Edebü'l-Kâdî**", DİA, X, 409.

[59] Daha geniş bilgi için bkz.: ez-Zuhaylî, **et-Tanzimu'l-kazâî**, s. 176-180; ez-Zuhaylî, **K. Edebi'l-kazâ (ed-Düraru'l-manzûmât fi'l-akdıyeti ve'l-hukûmât)** (İbn Ebi'd-Dem), Fihristler kısmı, s. 718-724; es-Serhân, Muhyî Hilal, **Edebü'l-kazâ** (İbn Ebi'd-Dem), Dirase kısmı, I, 52-62; Sandıkcî, İbrahim b. Ali, **Kitabu Edebi'l-kâdî mine't-Tehzib** (el-Beğavî), Dirase kısmı, s. 11-20; Şemsü'l-Ârifîn, Sıddıkî b. Muhammed, **Kitabu Edebi'l-kazâ** (es-Serucî), Dirase kısmı, s. 78-94 (Şerhler hariç 121 adet edebü'l-kâdî türünden eserin adını verir); Öğüt, "**Edebü'l-Kâdî**", DİA, X, 409.

el-Hassâf, Ebu Bekr Ahmed b. Ömer (v.261/875), **Edebü'l-kâdî**, Köprülü ktp. no: 546/2. (Tahkik: Abdülvehhab Öztürk'ün **İslâm Hukukunda el-Hassâf'ın Yeri ve Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri** isimli basılmamış doktora tezi içinde, A.Ü.İ.F., Ankara 1982)[60].

Ebu'l-Mühelleb, Heysem b. Süleyman (v.275/888), **Edebü'l-kâdî**, nşr. Ferhan ed-Deşrâvî, Tunus, 1970.

el-Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razî (v.370/980), **Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf**, Daru Neşri's-Sekâfe, Kahire 1400; **Edebü'l-kâdî**, Feyzullah Efendi, no: 658.

es-Simnânî, Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed (v.499/1106), **Ravzatü'l-kudât ve tarîku'n-necât**, nşr. Salâhuddin en-Nâhî, I-IV, Beyrut 1404/1984, 1. Baskı.

el-Husâmu'ş-Şehid (İbn Mâze), Burhânu'l-Eimme Husâmuddin Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buharî (v.536/1141), **K. Şerhi Edebi'l-kâdî**, nşr. Muhyî Hilal es-Serhan, I-IV, Bağdat, 1397/1977, 1. Baskı. (Bir diğer neşri: **Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf**, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî-Ebu Bekr Muhammed el-Hâşimî, Beyrut 1414/1994, 1. Baskı).

es-Serûcî, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. İbrahim (v.710/1310), **K. Edebi'l-kazâ**, nşr. Şeyh Şemsü'l-Ârifîn Sıddıkî b. Muhammed Yâsin, Beyrut 1418/1997, 1. Baskı.

et-Tarsûsî, Kadı Necmuddîn İbrahim b. Ali (v.758/1356), **el-İ'lâm fî mustalahi'ş-şuhûdi ve'l-hukkâm**, Kadızâde Mehmed, no: 119.

et-Tarablusî, Alâuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Halil (v.844/1440), **Muînu'l-hukkâm fi mâ yeteraddedü beyne'l-hasmeyni mine'l-ahkâm**, Kahire, 1393/1973, 2. Baskı. (İbnu'ş-Şıhne'nin "Lisanü'l-hukkâm"ı ile beraber).

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fadl (Ebu'l-Adl) Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah el-Mısrî (v.879/1474), **Mûcebâtü'l-ahkâm ve vâkıâtü'l-eyyâm**, nşr. Muhammed Suûd el-Maînî, Bağdâd 1983.

İbnu'ş-Şıhne, Ebu'l-Velid İbrahim b. Ebu'l-Yümn Muhammed (v.882/1477), **Lisanü'l-hukkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm**, Kahire, 1393/1973, 2. Baskı. (et-Tarablusî'nin "Muînu'l-hukkâm"ının sonunda).

İbnu'l-Ğars, Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Halil el-Mısrî (v.932/1525), **el-Fevâkihü'l-bedriyye**, (Kadı Muhammed Salih b. Abdülfettah b. İbrahim el-Cârim'in **el-Mecâni'z-zehriyye** adlı şerhi ile birlikte), Matbaatü'n-Nîl, Mısır.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim (v.970/1562), **Ahkâmu'l-kudât ve'l-hukkâm**, Çelebi Abdullah, no: 386.

et-Temirtâşî, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb Şihâbuddin (v.1006/1597), **Müs'afetü'l-hukkâm ale'l-ahkâm**, nşr. Salih b. Abdülkerim b. Ali ez-Zeyd (**Buğyetü't-temâm fî tahkîkı ve dirâseti Müs'afeti'l-hukkâm ale'l-ahkâm** adıyla), I-II, Riyâd 1416/1996.

el-Bağdadî, Ebu Muhammed Ğânim b. Muhammed (v.1031/1621), **Melceü'l-kudât 'ınde teâruzı'l-beyyinât**, İstanbul kütüphanelerinde 15'ten fazla yazma nüshası var (Meselâ: Es'ad Efendi, no: 587, 985, 993, ..; Ali Emirî, no: 750, 751). Ümmü'l-Kurâ

---

[60] Öztürk, Abdülvahhap; "**Edebü'l-Kâdî**", DİA, X, 410.

Üniversitesinde Hâlid Abdülaziz tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş, Mekke.

Nâzım Kâmil, **Âdâbü'l-kudât**, İstanbul 1278.

Halil Niyazî, **Hediyyetü'l-kudât** (Sonunda üç risale daha var), İstanbul 1288.

Hasan Sıdkı Efendi, **Vezâifü'l-Kudât Tercemesi**, Dersaâdet 1307.

### b) Mâlikî Mezhebi[61]

el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî (v.474/1081), **Fusûlü'l-ahkâm ve beyânu mâ medâ aleyhi'l-amelü ınde'l-fukahâi ve'l-hukkâm**, nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Tunus 1985.

İbnu'l-Munâsıf el-Ezdî, Muhammed b. İsa (v.620/1223), **Tenbihü'l-hukkâm alâ meâhızi'l-ahkâm**, nşr. Abdülhafîz Mansur, Tunus,1988.

el-Karâfî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris el-Malikî (v.684/1285), **el-İhkâm fi temyizi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm**, nşr. Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut 1416/1986, 2. Baskı; nşr. Ebu Bekr Abdurrazzâk, Kahire 1989.

İbn Ferhûn, Burhânuddin İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Ferhûn (v.799/1397), **Tebsıratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm**, I-II, Kahire 1301, 1302, 1986, Beyrut 1416/1995. (Tezimizin konusu olan eser).

Meyyâre el-Fasî, Muhammed b. Ahmed (v.1072/1661), **el-İtkânu ve'l-ihkâm fî şerhi Tuhfeti'l-hukkâm**, Daru'l-Fikr, Beyrut (Metin: İbn Âsım, Ebu Bekr Muhammed b. Muhammed b. Asım (v.829/1425), **Tuhfetü'l-hukkâm fî nüketi'l-ukûdi ve'l-ahkâm**, manzûm bir eserdir).

el-Kâfî, Muhammed b. Yusuf (v.1379/1959), **İhkâmu'l-ahkâm alâ Tuhfeti'l-hukkâm fî-mâ yelzemü'l-kudâte ve'l-hukkâm**, 1. Baskı.

### c) Şafiî Mezhebi

İbnu'l-Kâss, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî (v.335/946), **Edebü'l-kâdî**, nşr. Hüseyin Halef el-Cebûrî, I-II, Tâif 1409/1989, 1.Baskı.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (v.450/1058), **Edebü'l-kâdî**, nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-II c., Bağdat, 1391/1971.

el-Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud (v.615/1218), **K. Edebi'l-kâdî mine't-Tehzîb**, nşr. İbrahim b. Ali Sandıkcî, Daru'l-Menar, 1412/1992, 1.Baskı.

İbn Ebi'd-Dem, Şihabuddin Ebu İshak İbrahim b. Abdullah (v.642/1244), **K. Edebi'l-kazâ (ed-Düreru'l-manzûmât fi'l-akdıyeti ve'l-hukûmât)**, nşr. Muhammed Mustafa ez-Zuhaylî, Dımaşk 1402/1982, 2.Baskı; nşr. Muhyî Hilal es-Serhan, I-II, Bağdat 1984; nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut 1987.

Zekeriyya el-Ensarî (v.926/1520), **'Imâdü'r-rızâ bi-beyâni edebi'l-kazâ**, (Abdurrauf el-Munâvî (v.1031/1622)'nin **Fethu'r-Raûfi'l-Kâdir alâ abdihi hâza'l-**

---

[61] Mâlikî mezhebinde yazılmış Edebü'l-kâdî türü eserler hakkında daha geniş bilgi için bu tezin üçüncü bölümü **(Tebsıratü'l-hukkâm'ın kaynakları)**'ne bakılabilir.

**âcizi'l-kâsır** adlı şerhiyle beraber), nşr. Abdurrahman Abdullah Avaz Bekr, I-II, Cidde 1406/1986.

### d) Hanbelî Mezhebi

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr (v. 751/1350), **et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyaseti'ş-şer'iyye**, Mısır 1317; nşr. Eş-Şeyh Behic Ğazâvî, Daru İhyai'l-Ulum,Beyrut.

İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), **İ'lâmu'l-muvakkı'în an Rabbi'l-âlemîn**, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, I-IV, Mısır 1374/1955; nşr. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1418/1998, 2. Baskı.

## 2. Nevâzil, Vâkıât, Ahkâm, Mesâil ve Fetvâ Kitapları

Hükümleri mezhebde tasrih edilmeyip, sonraki fukahâ (müteehirûn) tarafından ictihad ve tahrîc yoluyla haklarında hüküm verilen meselelere nevâzil, vâkıât, fetâvâ vb. isimler verilir. Olaylar meydana geldikçe hükümleri çıkarılmıştır. Bu hususta ilk eseri, hanefî mezhebinde, **en-Nevâzil** adıyla Ebu'l-Leys es-Semerkandî (v.373/983) yazmıştır[62]. Hanefî mezhebi kitapları için yapılan bu tanım diğer mezhepler için de geçerlidir. Çünkü diğer mezheplerde de bu mâhiyette ve benzer isimlerle kitaplar yazılmıştır. Genel fıkıh kitaplarındaki bölüm başlıkları bu tür kitaplarda da bulunur. Bölümlerin sıralanışındaki farklılıklar dikkate alınmadığı takdirde büyük ölçüde edebü'l-kâdî türü eserlere benzedikleri söylenebilir. Birkaç örnek:[63]

Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed (v. 373/983), **en-Nevâzil (Fetâvâ'n-nevâzil)**, Pakistan 1405.

Kadı Iyâz, Ebu'l-Fadl Iyâd b. Musa b. Iyad b. Ömer el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544/1149), **Mezâhibu'l-hukkâm fî nevâzili'l-ahkâm**, nşr. Muhammed b. Şerife, Beyrut 1990, 1. Baskı.

İbn Abdirrafî', Ebu İshak İbrahim b. Hasen (v.733/1332), **Muînu'l-hukkâm ale'l-kadâyâ ve'l-ahkâm**, nşr. Muhammed b. Kasım, I-II, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1989.

İbn Selmûn el-Kinanî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdullah b. Selmûn (v. 767/1365), **el-'Ikdü'l-munazzamu li'l-hukkâm fi-mâ yecrî beyne eydîhim mine'l-ahkâm**, Kahire, 1301. ( İbn Ferhûn'un "Tebsıratü'l-hukkâm"ının kenarında).

İbn Kadî Simavna, Bedruddin Mahmud b. İsrâil (823/14209, **Câmi'u'l-Fusûleyn**, I-II, Kahire 1300.

---

[62] Atar, **Fıkıh Usulü**, s. 404; İbn Âbidin, **Mecmuatü resâili İbn Âbidin**, I, 17; Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu**, I, 322.

[63] Daha fazla bilgi ve örnek için bkz.: Atar, "**Fetva**", DİA, XII, 486-496; Kaya, Eyyüp Sait, **Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Düzenli, Pehlül, **İstanbul Müftülüğü Kütüphanesinde Bulunan Meşihat Fetvaları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Benabdullah, Abdülaziz, **Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî**, s. 18-21 (Nevâzil kitapları); Muhammed b. Kâsım b. Ayyâd, **Muînu'l-hukkam** (İbn Abdirrafî'), Dirase kısmı, I, 127-130; Muhammed b. Şerife, **Mezahibü'l-hukkam** (Kadı Iyaz), Dirase kısmı, s. 11-12.

### 3. Ahkâm-ı Sultaniyye, Siyâset-i Şer'iyye, Siyâsetnâme, Nasihatnâme, el-Vüzerâ Kitapları

Bu tür eserlerde İslâm kamu hukuku ve yönetimi ile ilgili konular ve bu arada muhâkeme hukukuyla alâkalı bazı meseleler ele alınır. **Ahkâm-ı sultaniyye**ler genellikle doktrini, **el-vüzerâ** ve **siyasetnâme**ler daha çok uygulamayı yansıtırlar[64]. Yeni dönemde **düstur, nizamu'l-hükm** vb. başlıklarla anayasa konularını işleyen kitapları da bu gruba dahil edebiliriz[65]. Örnekler:[66]

Cehşiyârî, Ebu Abdillah Muhammed b. Abdûs (v.331/942), **K. el-Vüzerâ ve'l-küttâb**, nşr. Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1401/1980.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (v.450/1058), **el-Ahkâmu's-sultaniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye**, nşr. Halid Abdüllatif, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1415/1994, 2. Baskı.

el-Ferrâ, Ebu Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn (v.458/1065), **el-Ahkâmu's-sultaniyye**, nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (v.728/1328), **Siyâset (es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye)**, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1985.

et-Tarsusî, Necmuddin İbrahim b. Ali (v.758/1357), **Tuhfetü't-Türk fi-ma yecibu en yu'mele fi'l-mülk**, nşr. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut 1413/1992, 1. Baskı.

### 4. Vesâik, Şurût, Mehâdır ve Sicillât, Sakk ve Tatbikât-ı Şer'iyye Kitapları

Bu tür eserlerde mahkemelerin gerek mahkeme ve gerekse noter sıfatıyla düzenleyeceği belgelerin hazırlanmasında uyulması gereken kurallar işlenir, çeşitli hukukî vesikalarla ilgili örnekler sunulur. Bu belgeleri hâkimler düzenleyeceği için de hâkimlik mesleği ve muhâkeme hukukuyla alakalı giriş mahiyetinde bilgiler verilir. Örnekler[67]:

et-Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî (v.321/933), **Kitabu'ş-Şurûti's-sağîr müzeyyelen bi-ma usira aleyhi mine'ş-Şurûti'l-kebîr**, nşr. Ruhi Özcan, I-II, Bağdat 1974. (Ruhi Özcan, **el-Hâvî fi Şurûti't-Tahâvî**, I-IV, Doktora Tezi, Bağdad 1972'nin metin kısmı).

---

[64] Akyüz, Vecdi, **İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezalim)**, s. 22.

[65] Aydın, "**Anayasa**", DİA, III, 162-163.

[66] Daha fazla bilgi ve örnek için bkz. Şafak, Ali, "**el-Ahkâmu's-Sultâniyye**", DİA, I, 554-555; Erkal, Mehmet, "**el-Ahkâmu's-Sultaniyye**", DİA, I, 555-557; Bursalı Mehmed Tahir, **Siyâsete Mütealllık Âsâr-ı İslâmiyye**, İstanbul 1332; Levend, Âgah Sırrı, "**Siyasetnâmeler**", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1962, s. 167-194; Salihoğlu, Ahmet İmdat, **Süleymaniye Umumî Kütüphanesindeki Âdâb ve Siyasete Dair Elyazmaları**, İ.Ü.E.F. Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü mezuniyet yazılı çalışması, İstanbul 1980.

[67] Daha fazla bilgi ve örnek için bkz. Özcan, Ruhi, **el-Hâvî fi Şurûti't-Tahâvî**, I, 183-199 (Hicrî IV. Asrın sonuna kadar şurût ilmine dair yazılan eserlerin bibliyografyası); Benabdullah, **Ma'leme**, s. 21-23 (Vesâik kitapları).

et-Tuleytulî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Muğis (v.459/1067), **el-Mukni' fî ilmi'ş-şurût**, nşr. Francısko Javıer Aguırre, Madrid 1994.

el-Minhâcî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.880/1476), **Cevâhiru'l-ukûd ve mu'înu'l-kudâti ve'l-muvakkı'îne ve'ş-şuhûd**, nşr. Mis'ad b. Abdülhamid es-Sa'dinî, I-II, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, 1. Baskı.

es-Semerkandî, Ebu Nasr, **Rusûmu'l-kudât**, nşr. Muhammed Haşim el-Hadisî, Bağdat 1405/1985.

Ziyâeddin Efendi, **Câmi'u envâri's-sukûk ve lâmiu'd-dıyâ li-zevi'ş-şükûk**, İstanbul 1284.

Şânizâde, el-Hâc Mustafa, **Sakk-ı Şânizâde**, İstanbul 1284.

Çavuşzâde Mehmed Aziz, **Dürrü's-sukûk**, I-II, İstanbul 1288.

Ali Haydar (v.1935), **Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi**, Daru'l-Hılâfe 1333.

### 5. Şer'iyye Sicilleri

İslâm Tarihinde erken dönemlerden itibaren hâkimler, muhâkeme safahâtı ile verdikleri kararları yazıya geçirmeye ve bunları **divanü'l-kadî** denilen defterlerde saklamaya başlamışlardır[68]. Şer'iyye sicilleri de denilen bu defterlerden Osmanlı dönemine ait olan yüzlercesi İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi ile çeşitli müzelerde bulunmaktadır[69]. Kadılar ve nâibleri tarafından düzenli bir şekilde ve günü gününe işlenen bu belgeler, İslâm muhâkeme hukukunun en önemli tatbikât kaynaklarındandır. Şer'iyye sicillerini konu edinen araştırmalardan birkaç örnek sunuyoruz:

Akgündüz, Ahmet-Heyet, **Şer'iyye Sicilleri (Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler)**, I-II, T.D.A.V., İstanbul 1988.

Ongan, Halit, **Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili**, TTK, Ankara 1958.

Ongan, Halit, **Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyye Sicili**, TTK, Ankara 1974.

Bayındır, Abdülaziz, **Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda Muhakeme Usulleri**, Doktora tezi, Erzurum 1984. **İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)** adıyla basıldı (İstanbul 1986).

Pay, Salih, **1069-1070/1059-1060 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)**, Yüksek lisans tezi, Bursa 1987.

Barcadurmuş, Şevket, **Bursa Şer'iyye Sicillerindeki Hicrî 1117-1121 Tarih ve B189/412 No'lu Defterin İslâm Hukuku Açısından Tahlili**, Yüksek lisans tezi, Bursa 1989.

### 6. Hisbe Kitapları

Hz. Peygamber döneminden itibaren, İslâm cemiyetinde iyilikleri emretmek ve kötülükten vazgeçirmek suretiyle sosyal huzuru sağlayan dinî bir kurum olarak ortaya çıkan hisbe teşkilatı, kendine mahsus vazife, salâhiyet ve muhâkeme usulü ile yargı

[68] Atar, **İslâm Adliye teşkilatı**, s.138-141.

[69] Bunların toplu kataloğu için bkz. Akgündüz-Heyet, **Şer'iyye Sicilleri**.

faaliyetinde de bulunmuştur[70]. Bu teşkilatın muhtesip denilen görevlileri için rehber mahiyetinde yazılan kitaplara hisbe kitapları diyoruz. Bu konuda da zengin bir literatür oluşturulmuştur. Bazı örnekler[71]:

eş-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr (v.589/1193), **K. Nihayeti'r-rutbe fi talebi'l-hisbe**, nşr. Es-Seyyid el-Bâz, Kahire 1365/1946; Tercemesi: **İslâm Devletinde Hisbe Teşkilatı**, çev. Abdullah Tunca, İstanbul 1993, 2. Baskı.

İbn Bessâm el-Muhtesib, Muhammed b. Ahmed b. Bessâm (), **"Nihâyetü'r-rutbe fî talebi'l-hisbe"**, Fi't-Türâsi'l-iktisâdiyyi'l-İslâmî, II, 319-482, Beyrut 1995.

es-Sinâmî, Ömer b. Muhammed b. Ivaz es-Sinâmî (v.VIII/XIV. Asrın ilk çeyreği), **Nisâbu'l-ihtisâb**, nşr. Merîzen Saîd Merîzen Asîrî, Mekke 1406/1986, 1. Baskı.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddin Ahmed b. Abdülhalim (v.728/1328), **el-Hisbe fi'l-İslam**, Kahire 1318; nşr. Abdurrahman b. Muhammed en-Necdî, ("Mecmuatü'l-fetâvâ" içinde, XXVIII, 60-120.), Riyad 1383; Tercemesi: **Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe**, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1989.

İbnu'l-İhve (Uhuvve), Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (v. 729/1329), **K. Meâlimi'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe**, nşr. Muhammed Mahmud Şaban-Sıddık Ahmed İsa el-Mutiî, Kahire 1976; nşr. Reuben Levy, London 1938.

Provençal, E. Levı, **Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib**, Kahire 1955. (**İbn Abdûn**, Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tücîbî; **İbn Abdirraûf**, Ahmed b. Abdullah b. Abdurraûf; **el-Cersîfî**, Ömer b. Osman b. el-Abbâs el-Cersîfî'nin hisbeye dair risalelerinin metinleri).

### 7. Eşbâh ve Nezâir, Furûk, Kavâid ve Hikmet-i Teşrî Kitapları

Bu tür eserlerde belli bir sistem içinde fıkhın bütün konularının ele alınması yerine, meselelere esas teşkil eden umumî kaideler, nazariye ve prensiplerin tespitine çalışılmış, sonra da bunların ışığında örnek meseleler ele alınarak umumî kaideye giren ve girmeyen tarafları incelenmiş ve sebepleri açıklanmıştır[72]. Hikmet-i teşrî kitaplarında ise genel olarak İslâm hukukunun dayandığı temel düşünce, hususî olarak da her hükmün hikmet ve felsefesi ortaya konulmaya çalışılmıştır[73]. İslâm muhâkeme hukukuyla ilgili umumî ve sistematik bilgilere yer veren bu tür eserler önemlidir. Bu tür küllî kaidelere Mecelle'nin başında da yer verildiğini daha önce zikretmiştik. Şimdi bazı örnekler verelim:

---

[70] Atar, **İslâm Adliye teşkilatı**, s.170-175.

[71] Daha fazla bilgi ve örnek için bkz. Avvâd, Gorgis, **"el-Hisbe fî hızâneti'l-kütübi'l-Arabiyye"**, Mecelletü'l-Mecmai'l-ilmiyyi'l-Arabî, Zilhicce 1361-Muharrem 1362/1943, XVIII, 417-428; Karaman, **İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri**, II, 689-714; Ebu Zeyd, Sihâm Mustafa, **el-Hisbe fî Mısr el-İslâmiyye**, s. 15-38.

[72] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 36. Bu tür eserler ve özellikleri hakkında bkz. En-Nedvî, Ali Ahmed, **el-Kavâidü'l-fıkhiyye**, Daru'l-Kalem, Dımaşk 1414/1994, 3. Baskı; Baktır, Mustafa, **İslâm Hukukunda Küllî Kaideler**, Basılmamış doçentlik tezi, Erzurum 1988; Baktır, "**Eşbâh ve Nezâir**", DİA, XI, 456-457; Özen, Şükrü, "**Furûk**", DİA, XIII, 223-227.

[73] Karaman, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, I, 35.

el-Karâfî, Şihâbuddin Ahmed b. İdris (v.684/1285), **el-Furûk (Envâru'l-burûk fî envâi'l-furûk)**, nşr. Halil el-Mansur, I-IV, Beyrut 1418/1998.

es-Sübkî, Tâcuddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfî (v.771/1369), **el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-kavâidi'l-fıkhiyye**, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvız, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411, 1.Baskı.

es-Süyutî, Celalüddin Abdurrahman (v.911/1505), **el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâidi ve furûi fıkhi'ş-şafiiyye**, nşr. Muhammed el-Mu'tasımbillah el-Bağdadî, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1414/1993, 2. Baskı.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed (v.970/1562), **el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-kavâidi'l-fıkhiyye**, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1400.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Kutbuddin Ahmed b. Abdurrahim b. Vecîhuddin el-Ömerî ed-Dihlevî (v.1176/1665), **Huccetullâhi'l-bâliğa**, nşr. Muhammed Şerif Sükker, I-II, Beyrut 1413/1992, 2. Baskı. Tercemesi: çev. Mehmet Erdoğan, I-II, İstanbul 1994.

### 8. Risâleler

İbnu'l-Irâkî, Ebu Zür'a Ahmed b. Abdurrahim (v.826/1422), **el-Kavlu'l-muâb fi'l-fark beyne'l-hukmi bi's-sıhhati ve'l-hukmi bi'l-mûceb**, Damad İbrahim Paşa, no: 680/6.

Devvânî, Celâluddin Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (v.908/1502), **Risâle der Divan-ı Def'-i Mezâlim**, Özet tercemesi: Cevdet Paşa: **Tezâkir**, yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s.85-91. Tanıtımı ve İngilizce'ye çevirisi: Yavuz, Hulûsi, "**Events leading to the compilation of first ottoman civil code**", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VIII/1-4, İstanbul 1984, s.89-122.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym el-Mısrî (v.970/1562), **Risâle fîmâ yubtılu da'va'l-müddeî min kavlin ev fi'lin**, Süleymaniye, no: 1048/31, vr. 121-125.

İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer (v.1252/1836), "**Tahbîru't-tahrir fî ibtali'l-kazâ bi'l-feshi bi'l-ğabni'l-fâhişi bi-lâ tağrir**", Mecmûatu resâili İbn Âbidin, II, 66-82. O dönemdeki müfti-kadı ilişkileri açısından yararlanılabilir.

İbn Âbidin, "**Tenbîhu zevi'l-efham alâ butlani'l-hukmi bi-nakzı'd-da'va ba'de'l-ibrâi'l-âmm**", Mecmûatü resâili İbn Âbidin, II, 83-93.

Esirîzade Abdülbâki, **Risâle-i İstihkâk**, (Halil Niyazî, "Hediyyetü'l-kudât", s.117-125), İstanbul 1288.

Hısâli, **Tercih-i Beyyinât** ("Hediyyetü'l-kudât", s.126-150).

İmamzâde, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Eyyubi, **Risale fi-men yüşteratu bi-hadratihi ve mâ-lâ** ("Hediyyetü'l-kudat", s.151-173). (Davacı ile davalıdan başka kimselerin de mahkemede bulunmasının şart olduğu dava suretleri).

el-Mutiî, Muhammed Bahît, **İrşadü'l-ümme ilâ ahkâmi'l-hukmi beyne ehli'z-zimme**, Kahire 1349.

İzmirli, İsmail Hakkı, **Kitabu'l-İftâ ve'l-kazâ**, İstanbul 1336.

## 9. Çağdaş Çalışmalar, Tezler, Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

İslâm muhâkeme hukukunun tarihini, genel sistemini veya belli konularını ele alan pek çok yeni ilmî çalışma vardır. Bunlar çağdaş ilmî metodlarla yazılan ve genellikle İslâm hukuku ile başka hukukların muhâkeme usulleri arasında mukayese yapan eserlerdir. Bunlardan bazı örnekleri gruplandırarak veriyoruz[74]:

### a) Kazâ Tarihi ve Nizâmı

Arnûs, Mahmud b. Muhammed, **Tarihu'l-kazâ fi'l-İslam**, Mısır 1352/1934.

Berki, Ali Himmet, **İslam Şeriatinde Kazâ (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi**, Ankara 1962.

Atar, Fahrettin, **İslâm Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)**, DİBY, Ankara 1979; "**İslâm Adliye Teşkilatı Tarihine Kısa Bir Bakış**", Diyanet Dergisi, XVII, sayı:1, s. 35 vd.

et-Tarifî, Nâsır b. Akil, **el-Kazâ fî ahdi Ömer b. el-Hattâb**, I-II, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1994, 2. Baskı.

el-Kuraşî, Ğalib b. Abdilkâfi, **Evveliyyâtü'l-Fâruk fi'l-idâreti ve'l-kazâ**, I-II, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1410/1990.

Mahmasânî, Subhi, **Türâsü'l-Hulefâi'r-Râşidîn fi'l-fıkhi ve'l-kazâ**, Beyrut 1984, 1. Baskı.

ez-Zuhaylî, Muhammed Mustafa, **Târihu'l-kazâ fi'l-İslâm**, Daru'l-Fikr, Beyrut 1415/1995, 1. Baskı.

el-Kattân, Mennâ', **en-Nizamu'l-kazâiyyu fi'l-ahdi'n-nebeviyyi ve'l-hılâfeti'r-râşide**, Kahire 1414/1993.

Şebâru, 'Isam Muhammed, **el-Kazâ ve'l-kudât fi'l-İslâm (el-Asru'l-Abbâsî)**, Beyrut 1983.

Şebâru, 'Isam Muhammed, **Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm**, Beyrut 1988.

Kılıç, Muharrem, **Endülüs Emevî Devletinde Yargı ve İşleyişi (755-1031 m.)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Ahmed Lütfi, **Osmanlı Adalet Düzeni**, Sadeleştiren: Erdinç Beylem, İstanbul 1997.

Zeydân, Abdülkerim, **Nizâmu'l-kazâ fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye**, Bağdad 1404/1984, 1. Baskı.

ez-Zuhaylî, Muhammed Mustafa, **et-Tanzimu'l-kazâî fi'l-fıkhi'l-İslamî ve tatbikuhu fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye**, Daru'l-Fikr, Dımaşk 1402/1982.

el-Hummeyzî, Abdurrahman b. İbrahim, **el-Kazâu ve nizamuhu fi'l-Kitabi ve's-sünne**, Mekke 1409.

el-Bedevî, İsmail İbrahim, **Nizâmu'l-kazâi'l-İslâmî**, Kuveyt 1989.

---

[74] Daha başka çalışmalar için bunların bibliyografyalarına bakılabilir. Ayrıca bkz. el-Bedevî, **Nizamu'l-kazâi'l-İslamî**, s.434-437; Gürkan, Ayşe Yıldız, **İslâm Hukuku Makaleler bibliyografyası**, s. 126-133, Yüksek Lisans tezi, Kayseri 1991.

Yurdakul, İlhami, **Osmanlı Devletinde Şer'î Temyiz Kurumları (Fetvâhâne-i Âlî, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi)**, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

et-Tarifî, Nasır b. Akîl b. Casir, "**Tahkiku risaleti Ömer b. el-Hattab ilâ Ebî Musa el-Eş'arî**", Mecelletü'l-Buhusi'l-İslamiyye, yıl:1406-1407, sayı:17, s.195-254, Riyad.

Mardin, Ebu'l-Ulâ, "**Fetva**", "**Kadı**", İA.

İnalcık, Halil, "**Mahkeme**", İA.

Pakalın, Mehmet Zeki, "**Kaza**", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul 1993, II, 223-228.

### b) Yargı bağımsızlığı

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **İslâm ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı**, İstanbul 1996.

el-Bekr, Muhammed Abdurrahman, **es-Sultatü'l-kazâiyye ve şahsiyyetü'l-kâdî fi'n-nizâmi'l-İslâmî**, Kahire 1408/1988, 1. Baskı.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, **Abbasî Devleti'nin İlk Döneminde Yargı Bağımsızlığı Anlayışı**, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1996.

### c) Mezâlim Mahkemeleri

Abdülmun'im, Hamdi, **Divanü'l-mezâlim (Neş'etühü ve tatavvuruhu ve ihtisasâtühü mukâranen bi'n-nuzumi'l-kazâiyyeti'l-hadîse**, Daru'ş-Şurûk, Beyrut 1403/1983.

Ca'fer, Muhammed Enes Kâsım, **Vilâyetü'l-mezâlim fi'l-İslâm ve tatbikuhâ fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye**, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987.

er-Rifâî, Abdülhamid, **el-Kazâu'l-idariyyu beyne'ş-Şerîati ve'l-kânun (Dirasetün mukâranetün li-kazâi'l-mezâlimi'l-Arabiyyi'l-İslâmî mea enzımeti'l-kazâi'l-idarî..)**, Daru'l-Fikr, Beyrut 1989.

Akyüz, Vecdi, **İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezâlim)**, İstanbul 1995.

### d) Hisbe Teşkilatı

Rıdvan, Abdülhasib, **Dirâsât fi'l-hisbe (mine'n-nâhiyeteyn et-târihiyye ve'l-fıkhiyye)**, Kahire 1410/1990.

el-Karanî, Ali b. Hasan b. Ali, **el-Hisbe fi'l-mâzî ve'l-hâzır beyne sebâti'l-ehdâf ve tatavvuri'l-esbâb**, I-II, Riyâd 1415/1994.

Ebu Zeyd, Sihâm Mustafa, **el-Hisbe fî Mısr el-İslâmiyye münzü'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Memlûkî**, Mısır 1986.

el-Arînî, Sa'd b. Abdullah b. Sa'd, **el-Hisbe ve'n-niyâbetü'l-âmme** (dirâse mukârane), Riyâd 1407.

es-Selîm, Abdurrahman İsa, **Hisbetü'n-Nebî (Müşâhedât ve vekâi' mine's-sîrati'n-nebeviyye)**, Beyrut 1413/1993.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-i Belediyye**, İstanbul 1922, I, 309-403. Yeni harflerle basımı:

Kavakçı, Yusuf Ziya, **Hisbe Teşkilatı**, Ankara 1975.

Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1987

Karaman, Hayreddin, "**İslâm'da İctimaî Terbiye ve Kontrol (İhtisab Müessesesi)**", İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, İstanbul 1988, II, 689-714.

Kallek, Cengiz, "**Müdahaleleri Gerçekleştiren Devlet Organı: Hisbe**", Asr-ı Saâdette Yönetim-Piyasa İlişkisi, İstanbul 1997, s. 175-212.

Solak, Fahri, "**Osmanlılarda İhtisab Kurumu**", İktisat ve Din, Hazırlayan: Mustafa Özel, İstanbul 1994, s. 97-118.

### e) Muhâkeme Usûlü

el-Amrusî, Enver, **Usûlü'l-murafaâti'ş-şer'iyye fi'l-mesâili'l-ahvâli'ş-şahsiyye**, Mısır 1989, 7. Baskı.

Behnesî, Ahmed Fethi, **el-Husûmetü fi'l-fıkhi'l-İslâmî**, Daru'ş-Şuruk, Beyrut 1407/1987, 1. Baskı.

Akman, Ahmet, **1917 tarihli Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyye Kararnamesi ve Tahlili**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985.

Atar, Fahrettin, "**Muhakeme Usulü**", İİİGYA, c.3, s.259-266;

### f) İspat Vasıtaları

Yaylalı, Davut, **İslâm Hukukunda Adlî Deliller**, Öğretim Üyeliği Tezi, Erzurum 1980.

er-Rukban, Abdullah b. Ali, **en-Nazariyyetü'l-âmme li-isbati mucibâti'l-hudud**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1401, 1. Baskı.

ez-Zuhaylî, Muhammed Mustafa, **Vesâilü'l-isbat fi'ş-Şeriati'l-İslamiyye fi'l-muamelâti'l-medeniyye ve'l-ahvali'ş-şahsiyye**, Mektebetü Dari'l-Beyan, Dımaşk 1402, 1. Baskı.

Ahmed, Hilalî Abdullah, **en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-isbat fi'l-mevâddi'l-cinâiyye**, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987. (Doktora tezi, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1984. İslâm hukuku ile Latin, Germen, Sosyalist ve Anglo-Sakson hukuk sistemleri arasında mukayeseli).

eş-Şinkîtî, Muhammed Abdullah Muhammed, **Teâruzu'l-beyyinât fi'l-fıkhi'l-İslamî (Dirasetün mukaranetün beyne'l-mezahibi'l-erbaa)**, Riyad 1412/1992.

Behnesî, Ahmed Fethi, **Nazariyyetü'l-isbat fi'l-fıkhi'l-cinâiyyi'l-İslamî**, Daru'ş-Şuruk, Beyrut 1403/1983, 4. Baskı.

et-Terhunî, Muhammed Ahmed Dav, **Hucciyyetü'l-karâin fi'l-isbati'l-cinâiyyi fi'l-fıkhi'l-İslamî ve'l-kanuni'l-vaz'î**, Bingazi 1993, 1. Baskı.

İdris, Abdülfettah Mahmud, **el-Kazâu bi'l-eymani ve'n-nükul (Bahsün mukaren)**, Kahire 1414/1993, 1. Baskı.

Ma'cuz, Muhammed b., **Vesailü'l-isbat fi'l-fıkhi'l-İslamî**, ed-Daru'l-Beyzâ 1404/1984, 1. Baskı.

Ahmed İbrahim Bek (1364/1945), **Turuku'l-isbati'ş-şer'iyye mea beyani ihtilafi'l-mezahib**, nşr. Vasıl Alauddin Ahmed İbrahim, Kahire 1405/1985, 3. Baskı.

Haşim, Mahmud Muhammed, **el-Kazâu ve nizamu'l-isbat fi'l-fıkhi'l-İslamî ve'l-enzımeti'l-vaz'ıyye**, Riyad 1408/1988, 1. Baskı.

Cevad, Muhami Mehmed, **Hukkamın takdiri ve Karain ile Amel**, Yeni matbaa, İstanbul 1340.

Gökbilgin, M. Tayyib, "**Ebussuud Fetvalarında ve XVI. Asır Şer'iyye Sicillerinde İsbat ve Şehadet**", İslam Tetkikleri Enstitüsü dergisi, c.3, s.117-132, 1959-1960.

### g) Mahkeme Sicilleri

Tosun, Resul, **İslâm Hukukunda Mahkeme Sicilleri ve İspat Gücü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

Veledü'd-Dedev, Muhammed el-Hasen, **Muhatabâtü'l-kudât fi'l-fıkhi'l-İslâmî**, Daru'l-Endelüsi'l-Hadrâ', Cidde 1417/1997, 1. Baskı.

### h) Sulh

Abdünnur, Mahmud Mahcub, **es-Sulh ve eseruhu fî inhâi'l-husumeti fi'l-fıkhi'l-İslamî**, Daru'l-Cîl, Beyrut 1407/1987, 1. Baskı.

### i) İkrar

Koca, Ferhat, **İslâm Hukukunda İkrar**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

### j) Kasâme

el-Beyyumî, Semîre Seyyid Süleyman, **el-Kasâme ve ahkâmuhâ fi'ş-şeriati'l-İslamiyye**, Kahire 1411/1990, 1. Baskı.

Şen, Cemalettin, **İslâm Hukukunda Kasame**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

### k) Tahkîm

ed-Durî, Kahtan Abdurrahman, **Akdü't-tahkîm fi'l-fıkhi'l-İslâmî ve'l-kanuni'l-vaz'î**, Bağdad 140571985.

el-Cühenî, Mis'ad Avvad Hamdan, **et-Tahkîm fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye ve'n-nuzumi'l-vaz'ıyye**, Medine 141471994.

## BİRİNCİ BÖLÜM

# İBN FERHÛN'UN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

# İBN FERHÛN'UN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

## I – YAŞADIĞI DÖNEMDE İLMÎ HAYAT

İbn Ferhûn (730?-799/1329?-1397), **Memlûkler** döneminde (648-923/1250-1517) ve onların hakim olduğu topraklarda yaşamıştır. Hayatının büyük bölümünü Bahrî Memlûkleri (648-784/1250-1382), son onaltı yılını ise Burcî Memlukleri (784-923/1382-1517) zamanında geçirmiştir. Bu devirdeki kültür merkezleri ve ilmî faaliyetler hakkında genel olarak şu bilgiler verilmektedir:

Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren İslâmî ilimlerin en önemli merkezleri arasına giren **Kahire** ve **Dımeşk** şehirleri, yaklaşık ikibuçuk asır süren Memlûkler zamanında, sadece bu devletin değil, bütün İslâm dünyasının en büyük iki kültür merkezi idi. Moğol istilâsı ve Haçlı seferleri sebebiyle İslâm dünyasının, tarihte gördüğü en önemli krizi yaşadığı bir sırada kurulan ve Mısır ile Suriye'yi bu iki düşmandan kurtaran Memlûk Sultanlığı, himayesine sığınan tüm müslüman mültecilere kucak açmıştı. Bu mülteciler arasında doğu ve batı İslâm dünyasının en mümtaz ilmî şahsiyetleri de bulunuyordu. Moğol taarruzlarını durdurarak müslümanları ve İslâm medeniyetini kurtaran Memlûk devletinin başşehri Kahire, kısa süre içinde Abbasî başkenti Bağdat'ın yerini almıştı. Moğollar tarafından ortadan kaldırılan Bağdat Abbasî Hılâfetine ve diğer müslüman devletlere tâbi topraklarda yetişmiş pek çok âlim, orada biraraya geldi. Memlûk ülkesine olan bu âlim akışı, sadece doğu İslâm dünyasından değildi. Endülüs ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan karışıklıklar ve savaşlar yüzünden pek çok Endülüslü ve Kuzey Afrikalı âlim de, zamanın en istikrarlı İslâm ülkesi, aynı zamanda İslâmî ilimlerin en önemli merkezi olan Memlûk ülkesine geldiler. Biyografileri incelendiği zaman görüleceği gibi, Memlûkler dönemi âlimlerinin pekçoğunun, Bağdat veya diğer doğu vilayetlerinde, ya da Endülüs şehirlerinde doğup büyümüş, bilâhare Mısır ve Suriye'ye gelmiş olmaları bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.

İlk Memlûk sultanları ve emîrleri, âlimlerin toplanma noktası haline gelen ülkelerinde, âlimlere ve talebelere karşı çok iyi davrandılar. Onların birbirleriyle yarışırcasına inşa ettikleri camiler, medreseler, hangâhlar, tekkeler ve zâviyelerden müteşekkil eğitim ve öğretim kurumları sayesinde, İslâm ülkeleri arasında ilmin bayraktarlığı Kahire ve Dımeşk(Şam) şehirlerine geçti. Memlûk şehirlerinde Eyyubîler zamanından kalma çok sayıda medrese bulunuyordu. Bu sayı Memlûkler zamanında

yeni yapılanlarla daha da arttı.. Bu dönemde **İskenderiye**, **Halep**, **Hama**, **Humus**, **Mekke** ve **Medine** gibi ülkenin diğer büyük şehirleri de, çok sayıda medresesi bulunan önemli birer kültür merkezi durmunda idiler. Bu merkezlerden herbiri, çok sayıdaki mümtaz âlimiyle temayüz etmişti[75].

Memlûkler döneminde dinî ilimlerin tamamı, lügat ilimleri, tarih ve tabakât alanlarında, gerek âlimlerin gerekse eserlerinin sayısı bakımından büyük bir patlama görülmektedir. Yetişen âlimlerin sayısı diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek kadar fazladır. Bu dönem, yine İslâm tarihinin çok mufassal eserler yazan en ünlü ansiklopedistlerini yetiştirmiştir. Memlûkler dönemi ilmî hareketi, ilim adamları ve İslâm tarihinin diğer meşhur simaları için yazılmış terceme-i hal ve tabakât kitaplarıyla da temayüz etmiştir. Memlûkler zamanı, hadis ilmi için de çok verimli bir dönem olmuştur. Hadis ilminin altın devri olarak da zikredilen bu dönemde yazılan hadis şerhleri ve ricâl kitapları, bu sahanın en güvenilir ve en çok okunur kitapları arasındadır.

Memlûkler dönemi âlimlerinin ekseriyeti, geçen asırlarda yaşamış ulemânın eserlerini şerhettiler, bu eserlere ta'likler yaptılar, farklı şeyleri biraraya topladılar. Ya da uzun metinleri ihtisar etmekle uğraştılar. Diğer bir açıdan bu dönem, fıkhî çalışmalarda mezhep taassubu ve taklid damgası taşımaktadır. İlmî çalışmaların yoğunlaşması, âlimler ve öğrencilerinin sayılarının büyük rakamlara ulaşmasına karşılık, ilmî çalışmalarda ezbercilik ve nakilcilik hakim olmuştur.

Devletin kuruluşu yıllarından itibaren, İslâm âlimleri için bir toplanma noktası özelliğini taşıyan Memlûk ülkesi, yaklaşık iki asır, İslâm ilmî hareketinin en parlak ve en büyük merkezi olarak kaldı. Ancak, Timur'un Suriye'yi istilâsından itibaren, siyasî ve iktisadî duruma paralel olarak gerilemeye başladı. Buna rağmen müteâkip asır boyunca da büyük âlimler yetişti.[76]

## II - HAYATI[77]

---

[75] Yiğit, İsmail, **İslâm Tarihi**, VII, 243-244.

[76] Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, 252-253. Benzer değerlendirmeler ve bu devirde yetişen bazı büyük alimler için bkz. Yiğit, "**Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış**", MÜİFD, sayı: 11-12, İstanbul 1997, s. 27-45; Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, 257-359; ez-Zuhaylî, Muhammed Mustafa, **İbn Kesir ed-Dımeşkî**, s. 20-33; Gümüş, Sadreddin, **Seyyid Şerif Cürcânî**, s. 64-79; Kara, Necati, **Bikâî ve Tefsirindeki Metodu**, s. 19-22; Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 271 vd. Ayrıca bu dönem âlimleri ve meşhurları için yazılan terceme-i hâl kitaplarına bakınız. Meselâ: İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine**, I-IV, Kahire 1385/1966; es-Sehavî, **ed-Dav'ü'l-lâmi' fî a'yâni'l-karni't-tâsi'**, I-XII, Kahire 1354.

[77] İbn Ferhûn'un biyografisi için bkz: el-Fâsî (İbn Ferhûn'un öğrencisidir), **Zeylü't-takyîd fî ruvâti's-Süneni ve'l-Mesânîd**, I, 435, no: 850; İbn Kâdî Şuhbe, **Tarihu İbn Kâdî Şuhbe**, I, 623; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine**, I, 48, no: 124; **İnbâu'l-ğumr bi enbâi'l-umr**, III, 338; es-Sehâvî, **et-Tuhfetu'l-latîfe fî târihi'l-Medineti'ş-Şerife**, I, 80-81, no: 91; Bedruddin el-Karâfi, **Tevşîhu'd-Dibac**, s. 45-46, no: 1; İbnu'l-Kâdî, **Dürretü'l-hıcâl fi esmâi'r-ricâl**, I, 182-183, no: 240; Ahmed Baba, **Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dîbâc**, I, 33-35, no: 1; İbnu'l-Imâd, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, VI, 357; Mahlûf, **Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye**, I, 222, no: 789; Kehhâle, **Mu'cemu'l-müellifin**, I, 68; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 133; Serkis, **Mu'cemu'l-matbûâti'l-**

A – TAM ADI

Kendisinin, babası ve amcası için yazdığı biyografilerden yola çıkarak İbn Ferhûn'un[78] tam adını şöylece tespit edebiliriz: "**İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Kâsım Ferhûn b. Muhammed b. Ferhûn**"[79]. Nesebini İbn Ferhun'un bizzat kendi el yazısından okuduğunu söyleyen es-Sehâvi, bu ada "... **b. Muhammed b. Ferhûn**." ilavesinde bulunur[80]. Bu ilaveyi de gözönüne alırsak İbn Ferhûn'un, "**Ferhûn**" adlı üç dedesinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

İbn Hacer, 'Ebu'l-Kâsım'dan önce '**Muhammed**' adlı iki,[81] ondan nakilde bulunan el-Karâfî ile İbnu'l-Kâdî üç dede zikrederler[82]. Ancak Sehâvî, bunun yanlış olduğunu açıkça belirtirken[83], İbn Ferhûn'un biyografisini veren diğer kaynaklarda da 'Ebu'l-Kâsım'dan önce sadece bir tane 'Muhammed' adlı dede kaydedilir.

B - KÜNYESİ

İbn Ferhûn'un biyografisini veren kaynakların çoğu, onun künyesinin "**Ebu'l-Vefâ**" olduğunu belirtirler[84]. Ancak Fâsî, İbn Kâdî Şuhbe ve Mahlûf, onu "**Ebu İshâk**" künyesi ile anarlar[85] ki "ed-Dîbâc"ın başında da bu künye zikredilmiştir[86].

C – LAKABI

Kaynakların hemen tamamına yakını İbn Ferhûn'un lakabının "**Burhânuddin**" olduğunu kaydederler. Ancak, Sehâvî, ondan bazen "**el-Burhân**" , bazen de "**el-Burhânî**"diye bahseder[87].

---

**Arabiyye ve'l-muarrabe**, I, 202-203; el-Hacevî, **el-Fikru's-sâmî fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî**, II, 271, no: 667; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 733-734; el-Cezzâr, **Medâhılü'l-müellifin ve'l-a'lâmi'l-Arab**, III, 1152-1154; Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Osman Batîh, **Dürretü'l-ğavvâs fi muhâdarati'l-havâs** (Dirase kısmı), s. 13-29 ; Muhammed b. el-Hâdi Ebu'l-Ecfân, **İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik** (Dirase kısmı), I, 19-38 ; Hamza Ebu Fâris ve Abdüsselâm eş-Şerif, **Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min mustalahi İbni'l-Hâcib** (Dirase kısmı), s. 27-36. Bunların dışında da bazı eserlerde İbn Ferhûn'un biyografisi bulunmakta, ancak bunlardaki bilgilerin tekrarından öte gidememektedirler. Ayrıca İbn Ferhûn'un ailesi ile ilgili olarak henüz ulaşamadığımız birinci el bir kaynak vardır: Bedruddin Abdullah b. Muhammed b. Ferhûn (İbn Ferhûn'un amcası), **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, nşr. Hüseyn Muhammed Ali Şükrî, Medine 1417/1996.

[78] Müellifimizin ailesinden "İbn Ferhûn" adıyla tanınan başkaları da vardır. Bu ad zikredildiğinde hemen müellifimiz olduğuna hükmedilmemelidir.

[79] İbn Ferhun, **Dîbâc**, s. 307, no: 412 (babası); s. 234, no: 297 (amcası).

[80] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81.

[81] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48.

[82] Karâfî, **Tevşîh**, s. 45; İbnu'l-Kâdî, **Dürre**, I, 182.

[83] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81.

[84] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81; Karâfî, **Tevşîh**, 45; İbnu'l-'Imad, **Şezerât**, VI, 358; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68.

[85] İbn Kâdî Şuhbe, **Tarih**, I, 623; Mahlûf, **Şecere**, I, 222.

[86] İbn Ferhûn, **Dibâc**, s. 11.

## D – NİSBELERİ, NESEBİ VE AİLESİ

Kaynaklarda İbn Ferhûn'la ilgili olarak sekiz nisbe zikredilmektedir. Bunlardan biri soyuna, altısı kendisinin ve atalarının yaşadığı yerlere, sonuncusu da fıkıhta mensup olduğu mezhebe nisbettir:

**1. el-Ya'merî:** Rabîa b. Nizâr b. Ma'd b. Adnan'ın soyundan gelen Ya'mer b. Malik b. Yehsem'e nisbettir[88]. Ya'mer, Kinâneoğullarından bir batna adını vermiştir[89].

**2. el-Medenî:** Medine'ye nisbettir. Müellifimiz orada doğmuş, yaşamış ve vefât etmiştir[90].

**3. el-Endelüsî:** Endülüs, yani bugünkü İspanya'ya nisbettir[91].

**4. el-Ceyyânî:** Endülüs'ün Ceyyan( Jean ) adlı şehrine nisbettir[92].

**5. el-Üyyânî:** Ceyyân'ın Üyyân köyüne nisbettir[93].

**6. et- Tûnusî:** Tunus'a nisbettir[94].

**7. el-Mağribî:** Mağrib, yani Fas'a nisbettir[95].

**8. el-Mâlikî:** İbn Ferhûn'un fıkıhta mensup olduğu Mâlikî mezhebine nisbettir[96].

Buraya kadar verdiğimiz bilgileri özetleyecek olursak İbn Ferhûn'un adını şu şekilde söyeleyebiliriz: **Burhânuddin Ebu'l-Vefâ / Ebu İshâk İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Kâsım Ferhûn b. Muhammed b. Ferhûn el-Ya'merî el-Endelüsî el-Ceyyânî el-Üyyânî el-Mağribî et-Tûnusî el-Medenî el-Mâlikî.**

"el-Ya'merî" nisbesinden de anlaşıldığı üzere, İbn Ferhûn, Kinâneoğullarındandır[97]. Yine nisbelerinden anlaşıldığı üzere, İbn Ferhûn'un ataları muhtemelen fetihlerle birlikte veya daha sonra Endülüs'e gitmişler, Ceyyan (Jean)'ın Üyyan köyüne yerleşmişler, sonra Fas ve Tunus'a geçmişler, bir müddet de orada yaşadıktan sonra Medine'de karar kılmışlardır.[98]

---

[87] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 32, 81.

[88] Bu nisbe bütün kaynaklarda ve İbn Ferhun'un kendi eserlerinde verilir. Açıklama için bkz: Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35.

[89] Suyûtî, **Lübbü'l-lübâb**, s. 284.

[90] Bkz: Bütün kaynaklar.

[91] İbn Kâdî Şuhbe, **Târih**, I, 623; Karâfî, **Tevşîh**, s. 46.

[92] İbn Kâdî Şuhbe, **Târih**, I, 623; Karâfî, **Tevşîh**, s. 46; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734; Serkis, **Mu'cem**, I, 202; Cezzâr, **Medâhıl**, III, 1152.

[93] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, 35; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734; Serkis, **Mu'cem**, I, 202; Cezzâr, **Medâhıl**, III, 1152.

[94] İbn Ferhun, **Dîbâc**, s. 234, 307.

[95] Ziriklî, **A'lâm**, I, 47.

[96] Bütün kaynaklar.

[97] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35; Suyûtî, **Lübbü'l-lübâb**, s. 284.

[98] İbn Ferhûn, **İrşâd**, s. 21; **Dürre**, s. 18; **Keşf**, s. 27-28. (Dirase kısımları).

İbn Ferhûn'un dedesi Muhammed (v. 721/1321), bir arkadaşı ile birlikte Tunus'tan hacca gelmiş, Mekke'de hastalanmış, arkadaşının "Bu hastalık buraya yerleşmeye işarettir" demesi üzerine orada kalmış, haccını tamamladıktan sonra Tunus'a dönüp eşyalarını / kitaplarını alarak Medine'ye gelip yerleşmiş, zamanla orada tanınmış ve şerifliği Kahire'de resmî olarak da belgelenen Şerif Abdülvâhid el-Hüseynî'nin dört kızından en büyüğü ile evlendirilmiştir[99].

İbn Ferhûn'un hem annesi, hem de babaannesi şerifedir, yani Hz. Peygamber (s.a.s.)'in soyundandır[100]. Ailesindeki kadınlar (babaannesi, büyük halası, büyük teyzesi, babaannesinin annesi) sâlihâttandır[101].

İbn Ferhûn'un ailesi âlim ve kadı yetiştirmekle tanınmıştır[102]. Hem dedesi, hem de babası ve amcası Medine'nin önde gelen âlimlerindendir[103]. Medine'nin Mâlikî kadılığı birkaç nesil boyunca **Ferhun** ailesinde kalmıştır[104].

F - DOĞUMU

Kaynaklar, İbn Ferhûn'un Medine'de doğduğunda müttefiktirler[105]. Ancak, hangi yıl doğduğu konusuna bazıları hiç değinmezken, bazıları vefat ettiği sıradaki yaşını verir, bir kısmı ise belli / yaklaşık bir yıl zikrederler.

Ziriklî, İbn Ferhûn'un vefat ettiğinde yaklaşık yetmiş yaşında olduğunu söylemesine rağmen, doğum tarihi olarak 719/1319 yılını verir ve "takriben" diye dipnot düşer[106]. Bu konuda hangi kaynağa dayandığını ifade etmediğine bakılırsa, bu, 799/1397'den 70'in çıkarılmasında yapılan bir hata sonucu söylenmiş olmalıdır.

Hopkens, İslâm Ansiklopedisi'nin Fransızcasında İbn Ferhun'un 760/1358 yılı civarında doğduğunu söyler[107]. Ancak bu tarihin yanlış olduğu çok açıktır. Zira, İbn Ferhûn'un babası 746/1345'de vefat etmiştir[108].

Bernâmecü'l-Mektebeti's-Sâdıkıyye'nin yazarları, İbn Ferhûn'un 732/1332 yılı Zilkade ayında doğduğunu belirtirler, ancak dayandıkları kaynağı zikretmezler[109].

---

[99] Sehâvî, **Tuhfe**, II, 562, no: 4074.
[100] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35; Sehâvî, **Tuhfe**, II, 562, no: 4074 (Dedesinin biyografisi).
[101] Sehâvî, **Tuhfe**, II, 86, no: 2240. (Amcasının terceme-i hâli)
[102] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[103] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33.
[104] es-Sehavi, **Tuhfe**, I, 32.
[105] Bütün Kaynaklar.
[106] Ziriklî, **A'lâm**, I, 47.
[107] **Encycoe'die de l'slam. 1 ed.**, III, 786.
[108] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 308.
[109] **Bernâmec**, IV, 280'den naklen: İbn Ferhûn, **İrşâd** (Dirase Kısmı), I, 22.

İbn Ferhun'un öğrencisi Fâsî ile Sehâvî ise İbn Ferhûn'un 730/1330'dan biraz sonra doğduğunu söylerler[110].

İnbau'l-ğumr'un bir nüshası ile Şezerâtü'z-zeheb'de, vefat ettiğinde İbn Ferhûn'un doksan yaşını geçmiş olduğu kaydedilir[111]. Buna göre onun, 709/1309'dan önce doğmuş olması gerekir. Halbuki bu tarihte babası (doğumu: 698/1298)[112] daha onbir yaşında bile değildir.

Kaynakların çoğu, vefat ettiğinde İbn Ferhun'un yaklaşık yetmiş yaşında olduğunu belirtirler[113]. Hâkim olan bu görüşü ve bizzat İbn Ferhûn'un öğrencisi olan Fâsî ile onun nesebini bizzat kendi el yazısından okuma imkanına kavuşan Sehâvî'nin bizim bilmediğimiz başka kaynaklara da ulaşmış olabileceğini dikkate alırsak, onun 730/1330 yılı civarında doğduğunu söylemek –kanaatımızca- en makul olan görüştür.

## G – YETİŞMESİ VE HOCALARI

Bir âlimin yetişmesi sözkonusu olduğunda elbette ki ilk akla gelen, ders aldığı hocaları ve onlardan okuduğu kitaplardır. Bundan dolayı kaynaklarda, ders aldığı hocaları ve o hocalardan okuduğu kitaplardan başka, İbn Ferhûn'un yetişmesi ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Âlim ve kadı yetiştirmekle meşhur bir aileden gelen İbn Ferhûn'un ilk hocaları tabiîdir ki kendi yakınları olacaktır. O, ilk derslerini babasından, özellikle de amcasından alır. Medine'de yaşayan veya hac vesilesiyle oraya gelen âlimlerden istifade eder. Başka şehirlerde yaşayan âlimlerden de yararlanmak için yolculuklar yapar.

Kaynaklarda İbn Ferhûn'un kendilerinden ders aldığı bildirilen hocalarından, vefat tarihi sıralamasına göre, şunları zikredebiliriz:

### 1. el-Bedru'l-Akşehrî:

Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Emin el-Akşehrî (v. 731, 737 veya 739/1338)[114].

### 2. Cemâluddin el-Matarî:

---

[110] **Fâsî**, **Zeyl**, I, 435; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81.
[111] İbn Hacer, **İnbâ'**, III, 338; İbnu'l-Imâd, **Şezerât**, VI, 357.
[112] İbn Ferhun, **Dîbâc**, s. 308.
[113] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48; **İnba'**, III, 338; Karâfi, **Tevşîh**, s. 45; Ziriklî, I, 47; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68; Serkis, **Mu'cem**, I, 202.
[114] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34. Biyografisi için bkz: Sehâvî, **Tuhfe**, III, 460-465; İbn Hacer, **Dürer**, III, 398, no: 3350; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 235.

Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Hâlid b. İsa el-Ensârî es-Sa'dî el-Medenî (v.741/1340). İbn Ferhûn bu hocasından **el-Muvatta'**, **Sahihayn** ve Ebu Davud ile İbn Mace'nin **Sünen**lerini dinledi. Kendisine ait "**et-Ta'rif bimâ enseti'l-hicre min meâlimi Dâri'l-Hicre**" adlı Medine tarihini tek başına rivayet etti[115]. Bu zât aynı zamanda İbn Ferhûn'un babasının da hocasıdır[116].

**3. eş-Şerafu'l-Ümyutî:**

Muhammed b. Muhammed Şerafuddin el-Ümyutî (v.745/1344). İbn Ferhûn, bu hocasından **el-Muvatta'**, **el-Buhârî**, **Câmiu'l-usûl** ve **el-Mulahhas** ile et-Turtuşî'nin eserlerini okudu[117]. Bu zat da yine İbn Ferhûn'un babasının hocalarındandır[118].

**4. Babası:**

Nûruddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Kasım Ferhûn b. Muhammed b. Ferhûn el-Ya'merî (v.746/1345). 698/1298'de Medine'de doğdu. Babasından ve Medine, Kudüs ve Dımaşk'daki muhaddislerden hadis dinledi. 730/1330'da Mısır ve Mağrib ülkelerine yolculuk yaptı. Oralardaki önde gelen âlimlerle görüşüp dersler aldı. Bir çok ilimde, özellikle de hadis, edebiyat ve fıkıhta derinleşti. Ömrünün son yıllarında tasavvuf kitaplarıyla meşgul oldu. Mescid-i Nebevî'de fıkıh ve Arapça dersleri verdi. Medine'de vefât etti. İbn Ferhûn, babasının eserlerinden yedi tanesinin adını verir ve Arap diline dair muhtasar takyidleri ile çok güzel şiirleri olduğunu bildirir[119]. Ahmed Baba, müellifimizin, babasından hadis dinlediğini söyler[120].

**5. Şerafuddin el-Esvânî:**

ez-Zübeyr b. Ali b. Seyyidü'l-Kül b. Ebu Sufra eş-Şeref el-Esvanî el-Ezdî el-Mühellebî el-Mısrî (v.748/1347). İbn Ferhûn bu hocasından **eş-Şifâ**, **Sahihu Müslim** ve **Delâilü'n-nübüvve** okudu[121].

**6. İmam İbn Arafe'nin babası:**

Muhammed b. Arafe el-Verğamî et-Tûnusî (v.748/1347)[122].

---

[115] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48; İbn Kâdî Şuhbe, **Târih**, I, 623; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; İbnu'l-Imad, **Şezerât**, VI, 357; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Biyografisi için bkz: Ziriklî, **A'lâm**, V, 325(VI, 222); Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 357.

[116] İbn Ferhun, **Dîbâc**, s. 307.

[117] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; Ahmed Baba bu zatın nisbesini "el-Ühbûtî" şeklinde verir. Ancak doğrusu yukarıda kaydedilendir. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, IV, 159; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 54.

[118] İbn Ferhun, **Dîbâc**, s. 308.

[119] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 307-308; Sehâvî, **Tuhfe**, III, 252-256; Mahlûf, **Şecere**, I, 203.

[120] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34.

[121] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; İbn Hacer, **Dürer**, I, 48; İbn Kâdî Şuhbe, **Târih**, I, 623; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, II, 205-206, no: 1733; Sehâvî, **Tuhfe**, II, 89-91, no: 1311.

[122] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Biyografisi için bkz: İbnu'l-Kâdî, **Dürre**, II, 133.

### 7. İbn Câbir el-Vadiâşî:

Ebu Abdillah Muhammed b. Câbir b. Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Hassan el-Kaysî (v.749/1348). İbn Ferhûn, bu hocasından 746/1345 yılında Mescid-i Nebevi'de **el-Muvatta'ın** Yahya b. Yahya rivâyetini dinledi. Bu zât, o dönemde yaşayan ulemânın çoğunun ve bu arada İbn Ferhûn'un baba ve amcasının da hocasıdır[123].

### 8. İbnu'l-Habbâb:

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Süleyman (v.749/1348)[124].

### 9. Afîfuddin el-Matarî:

Afîfuddin Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Matarî (v.765/1363). Adıgeçen Cemâluddin el-Matarî'nin oğludur. İbn Ferhûn, ed-Dîbâc'ın birçok yerinde bu zâttan "hocamız"diye bahseder[125].

### 10. Amcası:

Bedruddin Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ebu'l-Kasım Ferhûn b. Muhammed b. Ferhûn el-Ya'merî (v.769/1367). 693/1294'de Medine'de doğdu. Kur'ân-ı Kerim okuduktan sonra, Medine ve Mekke'de, başta babası olmak üzere birçok şeyhten hadis dinledi. Fıkıh ve Arapçayı yine babasından okudu. Fıkıh, tefsir ve fıkhu'l-hadiste derinleşti. Harem-i Nebevî'de elli yıldan fazla ders okuttu. Mihrâb-ı Nebevî'de imam-hatiplik yapması teklif edildiyse de makama saygısından kabul etmedi.Yaklaşık yirmidört yıl Medine kadı nâibliği yaptı. Bu makamda iken Medine'deki şiî hakimiyetini sona erdirdi. Çok sağlam bir karakteri, mücadeleci bir kişiliği vardı. Medine ümerâsı ve eşrâfı ile münakaşa ederdi. Bundan dolayı Mekke'ye giderken kendisine sûikast teşebbüsünde bile bulunuldu. Zâhidâne ve âbidâne bir hayat yaşadı.Yaklaşık ellibeş defa hacca gitti. Hac hariç Medine dışına çıkmadı. İbn Ferhûn, amcasının eserlerinden sekiz tanesinin adını verir ve daha pek çok takyid ve ta'likının olduğunu ifade eder[126].

### 11. Halil b. İshâk el-Cündî:

---

[123] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 401-402, 234, 307.

[124] Mahlûf, **Şecere**, I, 222. Biyografisi için bkz: İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 301; Ziriklî, **A'lâm**, V, 6; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 201.

[125] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 127, 411, 414, 418. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, II, 390-391, no: 2201; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 271.

[126] Bütün kaynaklar. Biyografisi için bakınız: İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 234-237; Mahlûf, **Şecere**, I, 203; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 126; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 137.

Ebu'l-Mevedde Ziyâuddin Halil b. İshâk b. Musa b. Şuayb el-Cündî (v.776/1374)[127]. İbn Ferhûn, bu zâtın Kahire'de fıkıh, hadis ve tefsir okuttuğu mecliste bulunduğunu kaydeder, ancak vefât tarihini 749/1348 olarak verir[128].

**12. İbn Merzûk el-Ced:**

Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekr b. Merzûk el-Acisî et-Tilemsanî (v.780/1378). İbn Ferhûn bu zattan "hocamız" diye bahseder ve uzunca bir biyografisini verir[129].

**13. İbn Câbir el-Hevvârî:**

Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Câbir el-Hevvârî el-Endelüsî (v.780/1378). İbn Ferhûn, bu zâtın "**Ucâletü'r-râciz**" adlı manzûm eserini istinsâh ederek, Medine'de bulunduğu 756/1354 senesinde kendisine okumuştur[130].

**14. İbn Arafe:**

Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Verğamî et-Tunusî (v.803/1400). İbn Ferhûn, bu zatı 792/1390'da hac ziyareti esnasında Medine'de evinde konuk etmiş, yazdığı eserleri ona arz etmiş ve onun teklifi üzerine "**Teshîlü'l-mühimmât**"a yazdığı mukaddimeyi "**Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib**" adıyla müstakil hâle getirmiştir. Bu zât, İbn Ferhûn'a umumî icazet de vermiştir[131].

**15. Cemâluddin ed-Demenhurî:** [132]

**16. Ebu Abdillah et-Tancâlî:**

İbn Ferhûn, ed-Dîbâc'da bu zâttan "hocamız" diye bahseder[133].

H – YOLCULUKLARI

İbn Ferhûn, sadece Medine'de yaşayan veya ziyaret için oraya gelen âlimlerden istifade etmekle kalmamış, zamanının önde gelen ilim ve kültür merkezlerine yolculuklar yapmış ve oralarda hem okumuş, hem de okutmuştur. Biyografisini veren

---

[127] İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase kısmı), s. 30.

[128] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 186. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, II, 86, no: 1653; Mahlûf, **Şecere**, I, 223; Ziriklî, **A'lâm**, II, 315; Kallek, Cengiz, "**Cündî**", VIII, 116-117.

[129] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 306, 396-399; Mahlûf, **Şecere**, I, 222. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, III, 360, no: 957; Mahlûf, **Şecere**, I, 436; Ziriklî, **A'lâm**, V, 328; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 317.

[130] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34. Biyografisi için bkz: İbn Hacer, **Dürer**, I, 361, no: 848; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 259, no: 342; Ziriklî, **A'lâm**, V, 328.

[131] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 420; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; Mahlûf, **Şecere**, I, 222, 227.

[132] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.

[133] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 107.

kaynaklar, onun birçok defa **Mısır**'a, 792/1390'da da **Kudüs** ve **Dımeşk (Şam)**'a yolculuk yaptığını bildirirler[134], ancak başka bir ayrıntı vermezler.

İbn Ferhun, ed-Dîbâc'ında Halil b. İshak el-Cündî'nin terceme-i halini verirken onunla **Kahire**'de buluştuğunu, fıkıh, hadis ve Arapça okuturken meclisinde bulunduğunu bildirir. Ona göre, eğer bir istinsah yanlışı yoksa, Halil b. İshâk, 749/1348'de[135], tercih edilen görüşe göre ise 776/1374'de vefat etmiştir[136]. İbn Ferhûn'un bu tarihlerden önce Kahire'de bulunmuş olması gerekir. İbn Ferhûn, Muhammed b. Abdurrahman b. Asker el-Bağdadî (v.776/1374)'den bahsederken de, onun kardeşi Şerafuddin (Ahmed b.) Muhammed (v.? )'le Kahire'deki evinde biraraya geldiğini söyler[137].

İbn Ferhûn'un 775/1373'de **Humus**'ta İbn Zehra Muhammed b. Muhammed b. Hâlid (v.830/1426)'e **Sahih-i Buhârî**'nin sonundan bir parça okuttuğunu[138], 776/1374'den sonraki bir tarihte ise **Remle**'de İbrahim b. Musa el-Kerekî (776-853/1374-1449)'ye **Sahih-i Buhârî** dinlettiğini öğreniyoruz[139]. İbn Ferhûn bizzat kendisi, Ahmed b. Ömer b. Ali b. Hilâl er-Rab'î (v.795/1392-3)'nin biyografisini verirken 792/1390 yılında **Dımeşk**'da kendisiyle buluştuğunu, oğlu Ebu'l-Yümn Muhammed (v.814/1411 civarı)'in ondan ders aldığını haber verir[140]. **Kudüs** ve **Dımeşk**'a yaptığı bu yolculuğun İbn Ferhûn'un son yolculuğu olduğu rivâyet edilir[141].

## İ – HOCALIĞI VE ÖĞRENCİLERİ

Ahmed Baba, İbn Ferhûn için "önde gelen müderrislerden idi" der[142]. O, gerek Medine'de, gerekse Medine dışına yaptığı yolculuklarda birçok öğrenciye ders okutmuş, bazılarına da icâzet vermiştir. Öğrencilerinin biyografileri incelendiğinde onun, gençliğinden vefât ettiği yıla kadar hocalığa devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerden bir kısmını vefât tarihi sıralamasına göre zikrediyoruz:

### 1. Arkadaşı:

Ebu Ca'fer Ahmed b. Yûsuf b. Mâlik er-Ruaynî (v.779/1377). İbn Ferhûn, bütün merviyyâtını rivâyet etmesi için ona izin vermiştir[143].

### 2. Oğlu:

---

[134] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33; Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; Serkis, **Mu'cem**, I, 202; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[135] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 186, no: 224.
[136] Kallek, "**Cündî**", DİA, VIII, 116-117.
[137] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 417, no:580.
[138] İbn Fehd, **Mu'cemu'ş-şuyûh**, s. 266, no: 277.
[139] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 51-52, no: 4.
[140] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 139, no: 142.
[141] Mechûl birine ait **Tabakâtü'l-Mâlikiyye**, s. 430'dan naklen, İbn Ferhûn, **İrşâd**, I, 28 (Dirase kısmı).
[142] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33.
[143] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81.

Ebu'l-Yümn Muhammed (v.814/1411 civarı). Babasından, Ahmed b. Hilâl er-Rab'î, eş-Şems el-Bisâtî, el-Vânûğî ve başkalarından ders aldı. **el-Mesâilü'l-melkûta** adlı bir eseri vardır[144].

**3. Amcasının torunu:**

Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdullah (v.822/1419)[145].

**4. İbn Zehra:**

Muhammed b. Hâlid b. Musa el-Hımsî el-Hanbelî (v.830/1426). 775/1373 yılında Humus'ta İbn Ferhûn'dan **Buhârî**'nin sonundan bir parça dinlemiş ve onu tahdîs etmiştir[146].

**5. el-Fâsî:**

Takıyyuddin Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Fasî el-Mekkî (775-832/1373-1428). Bu zât İbn Ferhûn'dan **Târihu'l-Medine** ile **eş-Şifâ**'nın bir kısmını dinlemiştir[147].

**6. İbn Ebi'l-Usaybi':**

Hüseyin b. Ali b. Yûsuf b. Salim el-Mekkî (v.849/1445). 788/1386 veya daha sonra İbn Ferhûn'dan icâzet almıştır[148].

**7. el-Kerekî:**

Burhânuddin İbrahim b. Musa b. Bilal b. İmrân el-Kerekî eş-Şafiî (v.853/1449). İbn Ferhûn'dan Remle'de **Sahih-i Buhârî** dinledi[149].

**8. Ebu'l-Feth el-Merâğî:**

Şerafüddin Muhammed b. Ebu Bekr b. el-Hüseyn el-Kuraşî el-Osmanî eş-Şâfiî (v.859/1454-5). Bu zât, İbn Ferhûn'dan **el-Muvatta'**ın Yahya b. Yahya rivayetini, Kâdî Iyâz'ın **eş-Şifâ'**sını, Cemâluddin el-Matarî'nin **Târihu'l-Medine**'sini, İbn Asâkir'in **İthâfu'z-zâir**'inin bir kısmını ve başka eserleri dinledi[150].

---

[144] Mahlûf, **Şecere**, I, 222. Biyografisi için bkz. Mahlûf, **Şecere**, I, 239, no: 858.
[145] Sehâvî, **Tuhfe**, III, 26, no: 2202.
[146] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 266, no: 277. Orada "Muhammed b. Muhammed b. Hâlid" şeklinde geçmektedir. Doğrusu yukarıda zikredilendir. İbnu'l-Imad, **Şezerât**, VII, 195; İbn Ferhûn, **İrşâd**,s. 33 (Dirase kısmı).
[147] Fâsî, **Zeyl**, I, 435, no: 850.
[148] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 109, no: 81.
[149] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 51-52, no: 4.
[150] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91.

### 9. İbn Zehra:

Abdurrahman b. Muhammed b. Hâlid el-Hımsî eş-Şâfiî (v.864/1459). Yukarıda geçen İbn Zehra'nın kardeşinin oğlu. İbn Ferhûn'dan, **Buhârî**'nin sonundan bir bâb dinledi ve onu rivâyet etti[151].

### 10. Abdurrahman el-Îcî:

Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî el-Îcî eş-Şafiî (v.864/1459). 799/1397'de İbn Ferhûn'dan icâzet aldı[152].

## J – KADILIĞI

İbnu'l-Furât, 791/1389 yılı Şevvâl ayının olaylarını anlatırken, Medine'de kadılık makamının boşalması üzerine İbn Ferhûn'un, bu makama gelmek için talepte bulunduğunu fakat kabul edilmediğini, bir söylentiye göre ise tayin edilip azledildiğini kaydeder[153]. Ancak burada bahsedilen İbn Ferhûn, müellifimiz değil, onun amcazâdesidir[154].

Kaynaklarda İbn Ferhûn'un, Rabiu'l-âhir 793/Mart 1391'de Medine Mâlikî kadılığına tayin edildiği ve vefât edene kadar bu görevi sürdürdüğü ifade edilmektedir[155]. Bu sırada Burcî Memlûklerin birincisi Sultan Berkûk Seyfeddin ez-Zâhir (1. Saltanatı: 784-801/1382-1399) iktidarda bulunmaktaydı[156].

Yazdığı "**Tebsıratü'l-hukkâm**" adlı eseriyle, ilmî yönden kadılığa hazır hâle gelmiş olan İbn Ferhûn, ömrünün son yedi yılını kapsayan bu görev sırasında "güzel bir gidişat sergilemiş, kınayanların kınamaları kendisini Allah yolundan çevirememiş, Medine'de iyice kaybolmaya yüz tutan Malikî mezhebini (dolayısıyla ehl-i sünneti), tekrar canlandırmış, halktan saygı görmüş ve mazlumun hakkını zâlimden almıştır"[157].

İbn Ferhûn, yedi yıl kadılık yapmasına rağmen, ömrünü fakirlik içinde geçirmiş, "ne bir eve, ne bir bahçeye sahip olabilmiş, kirada oturmuş, kalabalık ailesini ancak borç alarak geçindirebilmiş ve borç içinde vefât etmiştir"[158].

---

[151] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 130, no: 106.

[152] İbn Fehd, **Mu'cem**, s. 131-132, no: 108. İbn Ferhûn'un başka öğrencileri için bkz. age, s. 137, no: 114; s. 144, no: 124; s. 148, no: 127; s. 174, no: 163; s. 267, no: 279; s. 312, no: 19 (hanım öğrenci).

[153] İbnu'l-Furât, **Târihu İbni'l-Furât**, IX-I, 145-146.

[154] İbn Kâdî Şuhbe, **Tarih**, I, 314.

[155] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1; Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Diğer kaynaklarda tarih verilmeden sadece Medine kadılığına tayin edildiği zikredilir.

[156] Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, 99-105.

[157] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33-34.

[158] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35, no: 1.

### K – VEFÂTI

Kaynakların bildirdiğine göre, son zamanlarında İbn Ferhûn'un sol yanına felç inip hareketini engellemiş[159], bunun sonucunda Kurban bayramının 1. günü, 10 Zilhicce 799/4 Eylül 1397 Salı günü[160], yaklaşık yetmiş yaşlarında iken[161] vefât ederek, Bakî' kabristanına defnedilmiştir[162].

İbnu'l-Kâdî, İbn Ferhûn'un 790'da vefat ettiğini söyledikten sonra "denildi ki.." ifadesiyle 799 yılını da zikreder[163]. 790 tarihinin yanlış olduğu açıktır. Çünkü yukarıda gerek İbn Ferhûn'un bizzat kendi ifadelerine, gerekse onun biyografisini yazanların verdiği bilgilere dayanarak, onun bu tarihten sonra da yaşadığı ve bir takım işler yaptığını zikretmiştik. el-Hacvî ise İbn Ferhûn'u hicrî 10. Yüzyılda vefat edenlerin arasında sayarak 999/1590 yılında öldüğünü söyler[164]. Ne var ki bu, öncekinden daha bâriz bir hatadır.

## III – ŞAHSİYETİ

### A – ŞEMÂİLİ

Ahmed Baba'nın ifadelerine göre İbn Ferhûn, güzel görünüşlü, orta boylu, sarık üzerine devamlı olarak şal (taylesan) örten ve süslü/parlak elbise giymeyen biri idi[165].

### B – AMELÎ VE AHLÂKÎ VASIFLARI

Kaynaklarda bildirildiğine göre İbn Ferhûn, tahkik ehlindendi. Faziletleri kendinde toplamıştı. İyi huylu idi. Yapmacık ve gösterişten uzaktı. Zamanında yaşayanların en nazik ve tatlı sözlüsü idi. Çok zikreder ve Kur'ân okurdu. Ölünceye kadar gecenin son kısmını hep zikir ve tilâvetle ihyâ etti. Evinde oturur, halkın arasına çok az çıkardı. İnsanların ayıplaması onu Allah yolundan alıkoyamazdı[166]. Çok sofu idi. Ekseriya Kur'ân ve Tevrât okurdu[167]. Fakirâne bir hayat yaşadı. Kirada oturdu. Kalabalık ailesini ancak borç alarak geçindirebildi ve yine borç içinde vefat etti[168].

---

[159] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1; Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; Serkis, **Mu'cem**, I, 202.
[160] Fâsî, **Zeyl**, I, 435, no: 850; İbn Hacer, **Dürer**, I, 48, no: 124; Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91; Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35, no: 1; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[161] İbn Ferhûn'un vefât ettiği sıradaki yaşı ile ilgili diğer görüşlerin değerlendirmesini, onun doğumunu anlatırken yaptık.
[162] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91; İbnu'l-Imâd, **Şezerât**, VI, 357.
[163] İbnu'l-Kâdî, **Dürre**, I, 182-183, no: 240.
[164] Hacvî, **Fikr**, II, 271, no: 667.
[165] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1.
[166] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1.
[167] Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[168] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 35, no: 1.

### C – İLMÎ ŞAHSİYETİ

İbn Ferhûn, hayatı boyunca mal ve paraya değer vermedi, kendini ilme adadı, ilim için yolculuklar yaptı, hem okudu hem okuttu ve geride birçok eser bıraktı. İlmî ve kazaî faaliyetleriyle Medine'de Mâlikî mezhebini yeniden canlandırdı[169]. Mâlikî mezhebinin savunucusu olmakla beraber mutaassıp değildi. Hem hocaları hem de öğrencileri arasında başka mezheplere mensup olanlar vardı[170]. Medine'de hicrî V. Yüzyılda başlayan şiî hakimiyetine karşı mücadele etti, edenleri destekledi ve idarecileri bu konuda tedbir almaya çağırdı[171].

Kaynaklarda İbn Ferhûn'un ilim yönüyle ilgili olarak hep övgü ifadeleri kullanılır: Kâdî, âlim, asîl[172], allâme[173], önde gelen müderrislerden, tahkik ehli, faziletli, zamanının yegânesi (ferîd), fıkıh, nahiv, usûl, ferâiz, vesâik, kazâ, ricâl ve tabakât âlimi, râvî, ilmi geniş, kalemi fasîh, beyân sahibi, hoş ifadeli[174], şeyh, imâm, umde, hümâm, şeyhulislâm, kudvetü'l-ulemâ, hâtimetü'l-fuzalâ[175], araştırmacı âlim[176], müverrih[177], vs..

## IV – ESERLERİ

İbn Ferhûn, başta fıkıh olmak üzere, fıkıh usûlü, biyografi ve tıp alanlarında eser bırakmıştır.Bunların içinde en meşhur olan, İbn Ferhûn deyince ilk akla gelen ve en önce neşredilen eserleri Mâlikî mezhebi fakîhlerinin biyografilerini içeren "**ed-Dîbâc**" ile tezimizin konusu olan "**Tebsıratü'l-hukkâm**"dır. Şimdi İbn Ferhûn'un eserlerini konularına göre tasnif ederek tanıtmaya çalışalım:

### A – FIKHA DAİR ESERLERİ

#### 1. Tebsıratü'l-Hukkâm fi Usûli'l-Akdıyeti ve Menâhici'l-Ahkâm

İbn Ferhûn, bu eserinde İslâm muhâkeme hukuku konularını ele alır.Tezimizin konusu olan bu eserin tanıtımını, kendisine tahsis ettiğimiz ileriki bölümlerde geniş olarak yapacağımızdan burada sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

#### 2. Dürretü'l-Ğavvâs fi Muhâdarati'l-Havâs

---

[169] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[170] İbn Ferhûn'un hocalarından ve öğrencilerinden bahsettiğimiz yerlere bakınız. Ayrıca: İbn Ferhûn, **İrşâd**, I, 31. (Dirase kısmı)
[171] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 26-36; **Dîbâc**, s. 236.
[172] İbn Kadî Şuhbe, **Târih**, I, 623.
[173] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91.
[174] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1.
[175] Mahlûf, **Şecere**, I, 222, no: 789.
[176] Ziriklî, **A'lâm**, I, 47.
[177] Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.

Kaynaklarda "Dürerü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs"[178], "Dürerü'l-ğavvâs fî muhâdarati'l-havâs"[179] ve "Nübzetü'l-ğavvâs fi muhâdarati'l-havâs"[180] adlarıyla da anılan bu eser, Tunus Zeytûniye Üniversitesi hocalarından Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Osman Batîh tarafından tahkik edilerek başlıkta verdiğimiz isimle neşredilmiştir. (1. Baskı: 1400/1980; 2. Baskı: Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1406/1985, 1-387 s.).

Kitapta 2. ve 1. baskılar için yazılan önsözlerden sonra **dirase** kısmı başlamaktadır (s.11-59). Üç fasla ayrılan bu kısmın birinci faslında (s.13-29) müellifin yaşadığı dönem, hayatı, şahsiyeti ve eserleri; ikinci faslında (s.31-46) bilmece (lugaz) ilmi, çeşitli ilim dallarında yazılan bilmece kitapları ve bu ilmin önemi; üçüncü faslında (s.47-59) ise, İbn Ferhûn'un fikhî bilmeceleri ele aldığı bu eserinin özellikleri ve önemi hakkında bilgi verilmekte ve tahkike esas alınan yazma nüshalar tanıtılmaktadır. Bundan sonra kitabın **metin** kısmı (s.63-332) başlamakta ve metinde geçen konu, âyet, hadis, kitap ve şahıslar ile tahkik sırasında yararlanılan kaynakların verildiği **fihristler** bölümü (s.333-387) ile kitap sona ermektedir.

İbn Ferhûn, kitabına bilmecelerin ilim talipleri için fayda ve öneminden bahsedip Hz. Peygamber'in, ashabına sorduğu bazı bilmecelerden örnekler verdiği kısa bir **mukaddime** ile başlar. Sonra diğer eserlerinde de âdeti olduğu üzere kitabın **planını** verir ve "**Babü'l-miyâh**" ile başlayıp "**Babü'l-câmi'**" ile sona eren 67 fıkıh bâbıyla ilgili toplam 628 bilmece sorup cevaplandırarak kitabını bitirir.

Bilmeceler, (*fe in kulte*), bazen (*ve in şi'te kulte*); cevaplar ise (*kultü*) ifadeleriyle başlar. Cevapların bulunduğu kaynaklar ve görüş sahipleri genellikle zikredilir. Bazen bir soruya birden fazla cevap verilir. Mezhep içinde ihtilaflı olan meselelerde kuvvetli veya zayıf olmasına bakılmaksızın görüşlerden herhangi birine göre bilmece sorulur. Zira maksad kuvvetli görüşü ortaya koymak değil, bilmece sormaktır. Bununla beraber o konuyla ilgili diğer görüşler de zikredilir. Bazen farklı görüşler arasında tercihte bulunulur, bazen de haklarında mezhepte nakil bulunmayan sorular sorularak, mezhebin genel mantığına göre, tahric usulüyle cevapları verilir. Bazı hükümler ta'lil ve tevcih edilir.

Metni neşreden muhakkıklar, nüsha farklılıklarını göstermişler, bilmeceleri numaralandırmışlar, her bâbın başında o bâba giriş mahiyetinde birtakım bilgiler vermişler, metinde geçen âyet ve hadislerin yerlerini göstermişler, mümkün olduğunca kaynaklara inmişler, bazı kapalı meseleleri açıklamışlar ve adıgeçen şahısların kısa biyografilerini, kaynaklarıyla beraber, vermişlerdir.

---

[178] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91.

[179] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1; Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.

[180] Bağdadî, **İzâh**, II, 618; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.

İbn Ferhûn'un, bu eseri ne zaman yazdığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Ancak yaptığı bir göndermeden (s.246-247) bu kitabın "**Tebsıratü'l-hukkâm**"dan daha sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kitap Malikî fıkhında bilmece türü ilk eser olarak kabul edilmekte (s.47), bizzat İbn Ferhûn da, mukaddimede, başka ilimlerde bilmece kitapları gördüğü halde, Mâlikî mezhebinde izini takip edebileceği bir eser görmediğini belirtmektedir (s.66). Dürretü'l-ğavvâs, daha sonraki Malikî fukahasınca da itibar görmüş, iktibaslarda bulunulmuş ve "**Elğâzü İbn Ferhûn**" adıyla tanınmıştır (s.49-50).

### 3. İrşâdü's-Sâlik ilâ Ef'âli'l-Menâsik

"İrşâdü's-sâlik ile'l-menâsik"[181] ve " İrşâdü's-sâlik fî ef'âli'l-menâsik"[182] adlarıyla da anılan bu eser Tunus Zeytûniye Üniversitesi hocalarından Muhammed b. el-Hâdî Ebu'l-Ecfân tarafından başlıkta verilen isimle tahkik edilerek iki cüz halinde neşredilmiştir (Beytü'l-Hikme, Tunus 1989, I-II, 1-352+357-758 s.).

Kitapta "Tasdîr" başlıklı önsözden sonra **dirase** kısmı başlamaktadır (I, 11-59). İki fasla ayrılan bu kısmın birinci faslında (I, 19-38) İbn Ferhûn'un biyografisi verilmekte, ikinci faslında (I, 39-66) ise eser çeşitli yönlerden tahlile tâbi tutulmakta ve tahkikte esas alınan yazma nüshalar tanıtılmaktadır. Bundan sonra eserin **metin** kısmı (I, 67-II, 632) yer almakta ve kitapta geçen âyetler, hadisler, eserler, dua ve zikirler, fıkıh ve usûlle ilgili kâideler, şiirler, şahıs isimleri, tahkikte yararlanılan kaynaklar ve konu **fihristler**inin bulunduğu bölümle (II, 633-755) kitap sona ermektedir.

İbn Ferhûn, eserine hac menâsikini bilmenin öneminden bahsettiği ve kitabın konularının fihristini verdiği mukaddime ile başlar. Birinci bâbda hac ve umreye teşvik, ikinci bâbda hac yolculuğunun âdâbı, üçüncü bâbdan ondokuzuncu bâba kadar hacla ilgili fıkhî hükümler üzerinde durur. Yirmi ve yirmibirinci bâb ile numaralandırmadığı son bâbda Haremeynle ilgili bilgiler vererek kitabını bitirir.

Eseri neşreden muhakkık, nüsha farklılıklarını tespit etmiş, âyet ve hadislerin yerlerini götermiş, adıgeçen şahısların kısa biyografilerini vermiş ve bazı garîb kelimeleri açıklamıştır.

### 4. Teshîlü'l-Mühimmât Şerhu Câmii'l-Ümmehât

Kaynaklarda "Teshîlü'l-metâlib fi şerhi İbni'l-Hâcib"[183] ve "Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib el-fer'î"[184] adlarıyla da zikredilen bu eser, İbnü'l-Hâcib(v.646/1249)'in **Câmiu'l-Ümmehât** (nşr. Ebu Abdirrahman el-Ahdar el-Ahdarî, Beyrut 1419/1998, 1.

---

[181] Sehavî, **Tuhfe**, I, 82, no: 91.
[182] Brockelman, **Târihu'l-edebi'l-Arabî**, VII, 82.
[183] İbnu'l-Kadî, **Dürre**, I, 183, no: 240.
[184] Mahlûf, **Şecere**, I, 222, no: 789.

Baskı.) adlı fıkıh muhtasarının şerhidir. Eser, müellifin fıkıh usûlüne dair Muhtasaru'l-müntehâ'sından ayırt edilmek amacıyla el-Muhtasaru'l-fer'î (el-Muhtasar fi'l-furu') adıyla anılır[185]. İbnü'l-Hâcib, bu eserinde Malikî fıkhında temel kitaplar (ümmehât) olarak kabul edilen el-Muvatta', el-Müdevvene, el-Utbiyye, en-Nevâdiru ve'z-ziyâdât, vb. eserlerdeki meseleleri biraraya getirmiştir[186]. Eserin yazımında Gazzâlî (v.505/1111)'nin **el-Vecîz** adlı Şafiî fıkıh kitabındaki metodunu esas alan Malikî İbn Şâs (v.610/1213)'ın **el-Cevâhiru's-semîne**'sindeki üslûbunu uygulamıştır[187]. İbnü'l-Hâcib'in bu eseri çok tutulmuş, üzerine otuzdan fazla şerh yazılmıştır[188].

İbn Ferhûn'un, bu eserinde Câmiu'l-ümmehât'ın önceki şârihlerinden özellikle İbn Dakîk el-'Îd (v.702/1302), İbn Râşid (v.748/1347), İbn Abdisselâm (v.749/1348), İbn Hârun (v.750/1349), Halil b. İshâk (v.767/1365) vd.'nin görüşlerini özetlediği[189], onların bazı ifadelerine dikkat çekip başka eserlerden ilâvelerde bulunduğu ve sekiz sifr olduğu belirtilmektedir[190].

Henüz neşredilmemiş bulunan eserin yazma nüshalarından birinin British Mus. Kataloğu (IX, no: 872)'nda kayıtlı olduğu[191], ayrıca mukaddimesi müstakil hâle getirilmeden önceki bir nüshasının da Tûnus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye(no: 15429)' de mevcut olduğu[192] bildirilmektedir.

### 5. Keşfü'n-Nikâbi'l-Hâcib min Mustalahi İbni'l-Hâcib

Kaynaklarda "Mukaddime fi mustalahi İbni'l-Hâcib"[193], "Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib alâ Muhtasari İbni'l-Hâcib"[194], "Keşfü intikabi'l-hâcib min mustalahi İbni'l-Hâcib"[195] adlarıyla da anılan eser, Hamza Ebu Fâris ve Abdüsselâm eş-Şerif tarafında tahkik edilerek başlıktaki isimle neşredilmiştir (Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1990, 1. Baskı, 211 s.).

Eser aslında İbn Ferhun'un, Câmiu'l-ümmehât'ta kullanılan ıstılahları açıklamak üzere **Teshîlü'l-mühimmât**'a yazdığı mukaddimedir. İbn Ferhûn, 792/1390 yılında hac ziyareti esnasında evine konuk olan İmam İbn Arafe (v.803/1400)'ye[196] eserlerini arz etmiş ve onun teklifi üzerine mukaddimeyi ayırarak bu ismi vermiştir[197].

---

[185] Özel, Ahmet, "**Fıkıh** (Literatür)", DİA, XIII, 17.
[186] İbn Abdirrafi', **Muînü'l-hukkâm** (Dirase kısmı), II, 895.
[187] İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase kısmı), s. 24.
[188] İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase Kısmı), s. 39-42.
[189] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1; İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase Kısmı), s. 42.
[190] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1; Mahlûf, **Şecere**, I, 222.
[191] Moh Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734; Brockelman, **Târih**, VII, 82.
[192] İbn Ferhûn, **Keşf** (Kaynaklar Kısmı), s. 203; **Dürre** (Kaynaklar Kısmı), s. 375.
[193] Mahlûf, **Şecere**, I, 222, no: 789.
[194] Bağdadî, **İzah**, II, 368.
[195] İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase Kısmı), s. 43.
[196] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 420, no: 585.
[197] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1.

Kitapta nâşirin mukaddimesinden sonra üç fasıllık **dirase** kısmı (s.7-58) başlamakta, birinci fasılda (s.7-25) Câmiu'l-ümmehât'ın müellifi İbnü'l-Hâcib'in, ikinci fasılda (s.27-36) İbn Ferhûn'un hayatı ve eserleri üzerinde durulmakta ve üçüncü fasılda (s.37-58) ise Câmiu'l-ümmehât'ın Mâlikî fıkıh kitapları arasındaki yeri, şerhleri, Keşfü'n-nikab'ın özellikleri ve yazma nüshaları hakkında bilgi verilmektedir. Bundan sonra esas **metin** kısmı (s.59-179) verilir ve metinde geçen âyet, hadis, mezhep, şahıs, yer, kitap, şiir, terim, tahkikte yararlanılan kaynaklar ve konu fihristlerinin yer aldığı **fihristler** bölümü (s.181-211) ile kitap sona erer.

İbn Ferhûn, eserin yazılış amacını ve fihristini verdiği mukaddimeden sonra açtığı ondokuz fasılda genel olarak Mâlikî mezhebindeki fetvâ alâmetlerini ve özel olarak İbnu'l-Hâcib'in Câmiu'l-Ümmehât'ta kullandığı ıstılahları açıklamaktadır.

Eseri neşreden muhakkıklar nüshalar arasındaki farklılıkları tespit etmişler, âyet ve hadislerin yerlerini göstermişler, adıgeçen şahısların kısa biyografilerini vermişler ve çoğu yerde nakillerin kaynalarını göstererek gerekli açıklamaları yapmışlardır.

### 6. Burûku'l-Envâri'l-Muvaddıha fi Envâi Turukı'd-Da'vâ

Tamamlayamadığı eserleri arasında "Burûku'l-envâr fî semâ'i'd-da'vâ" adıyla anılan[198] bu eseri İbn Ferhûn bizzat kendisi de zikretmektedir. Tebsıratü'l-hukkâm'ın ikinci kısmının 25. Bâbının sonunda, bu bâbla ilgili meselelerin çok olduğunu, bunlardan bir kısmını "Burûku'l-envâri'l-muvaddıha fi envâ'i turukı'd-da'vâ" adını verdiği bir eserinde ayrıca ele aldığını söylemektedir[199]. Eserin dâvâ konusunu ele aldığı anlaşılmakta, ancak yazma nüshasının olup olmadığı bilinmemektedir.

### 7. Kitabü'l-Hisbe

Yine tamamlayamadığı eserleri arasında anılan[200] bu eseri de İbn Ferhûn, bizzat kendisi zikretmektedir. Tebsıratü'l-hukkâm'ın üçüncü kısmının 11. Faslında, ta'zirin belli bir fiil veya sözden ibaret olmayıp çeşitli şekilleri bulunduğuna dair alt bir fasıl açarak bazı örnekler zikrettikten sonra, malî cezalandırmanın mensûh olduğu iddialarına karşı İbn Kayyimi'l-Cevziyye'nin verdiği cevabı naklederek sözlerini şöyle sürdürür: "Malî ta'ziri Mâlikîler de kabul etmişler ve tafsilatlı olarak ele almışlardır. Bunların bir kısmını Kitabü'l-hisbe'de zikrettim"[201].

## B – FIKIH USÛLÜNE DAİR ESERİ

### 1. İklîdü'l-Usûl

---

[198] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1.
[199] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 270.
[200] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1.
[201] İbn Ferhun, **Tebsıra**, II, 221.

el-Karâfî (v.684/1285)'nin "**Tenkîhu'l-fusûl fi ilmi'l-usûl**"adlı fıkıh usûlüne dair eserinin muhtasarı olduğu bildirilen bu kitabı da İbn Ferhûn tamamlayamamış, ancak baştan nâsih konusuna kadar gelebilmiştir[202].

C – BİYOGRAFİYE DAİR ESERİ

### 1. ed-Dîbâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb

Kaynaklarda "ed-Dîbâcü'l-müzheb fî a'yâni'l-mezheb"[203], "ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti ulemâi'l-mezheb"[204], "Tabakâtü ulemâi'l-Arab"[205], "Tabakâtü'l-Mâlikiyye"[206], vb. adlarla da anılan bu eser İbn Ferhûn'un en çok tanınmış iki eserinden biri olup başlıkta verdiğimiz isimle pek çok defa basılmıştır. (Fâs 1316, 1317, 1319; Kahire 1319 (Muhammed el-Ensârî er-Rassâ'ın açıklamalarıyla), 1330, 1351 (Kenarında Neylü'l-ibtihâc ile birlikte); Beyrut ts.; nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, I-II, Dâru'n-Nasr, Kahire 1972[207]; nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, 1-503 s.)

Müellif, Endülüs ve Kuzey Afrika başta olmak üzere Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu bölgelerde VIII./XIV. yüzyılın sonlarına kadar görülen ilmî hareket ve birikim konusunda temel kaynak niteliğinde olan eserine, muhtevayla ilgili genel bir giriş ve biyografi sahiplerinin isimlerini kapsayan umumi bir liste ile başlamakta[208], bunu Mâlikî mezhebini diğerlerine tercih sebepleri ve İmam Mâlik'in biyografisinin yer aldığı onbir bâblık geniş bir mukaddime takip etmektedir[209].

İbn Ferhûn, 632 biyografiyi ihtiva eden eserini biyografi sahiplerinin ilk isimlerine göre alfabetik olarak düzenlemekle birlikte her isim grubunu kendi içinde zaman ve mekân bakımından tabakalara ayırmaya çalışmış, fakat kendisinin de ifade ettiği gibi[210], aceleye gelmesi ve ölümüne yakın zamana kadar ilâvelerde bulunmaya devam etmesi sebebiyle son şeklini veremediği için güzel bir sistem oluşturamamıştır. Kitabın sonunda 761 yılı Şaban ayında yazmayı bitirdiğini ifade etmesine rağmen[211],

---

[202] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1.
[203] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34; Mahlûf, **Şecere**, I, 222; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68.
[204] Brockelman, **Târih**, VII, 81.
[205] Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Bu isim Zirklî'nin **A'lâm**'ında (I, 47) bir sehiv ve matbaa hatası sonucu olsa gerek "Tabakâtü ulemâi'l-ğarb" şeklinde geçmekte ve Dîbâc'dan ayrı bir eser olarak gösterilmektedir.
[206] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.
[207] Brockelman, **Târih**, VII, 81; Kallek, "**ed-Dîbâcü'l-müzheb**", DİA, IX, 279.
[208] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 11-43. Bu listede İbrahim adlı biyografi sahiplerini saydıktan sonra (s.20), kendi adının da İbrahim olduğunu ve yeri geldiğinde biyografisini vereceğini söylemesine rağmen İbrahimler arasına kendi adını koymamıştır.
[209] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 44-81.
[210] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 43.
[211] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 446.

795-796 yıllarına kadar ilâvelerde bulunmaya devam etmiş[212], hatta kendisinden sonra vefât edenlere bile yer vermiştir[213]. Eser daha sonra Sehâvî tarafından 857/1453 yılında Mekke'de tehzib edilmiştir[214].

Müellif genellikle biyografi sahibinin ismini, nisbesini, künye ve lakabını, belli ise doğum-ölüm tarih ve yerlerini, ilmî şahsiyetini, hocalarını, talebelerini, varsa eserlerini ve hayatıyla ilgili diğer bilgileri, zaman zaman fikhî görüşlerinden örnekler ve şiirlerinde bazı beyitler de ekleyerek zikretmektedir. Bununla birlikte bazı biyografiler bir iki cümleyi geçmezken bazıları birkaç sayfaya ulaşmaktadır[215].

ed-Dîbâcü'l-müzheb'in telifinde faydalanılan yirmi kadar kaynağın adı eserin sonunda "Hâtime" bölümünde zikredilmiştir. En çok faydalandığı kaynak ise Kâdî Iyâz'ın **Tertîbu'l-medârik**idir[216].

ed-Dîbâc üzerine zeyil çalışmaları da yapılmış olup önemlileri şunlardır[217]:

1. Bedruddin Muhammed b. Yahya el-Karâfî (v.946/1533), **Tevşîhu'd-Dîbâc ve hılyetü'l-ibtihâc**, nşr. Ahmed eş-Şetyevî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.
2. Ahmed Bâbâ et-Tinbuktî (v.1036/1627), **Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dîbâc**, nşr. Abdülhamid Abdullah el-Herrâme danışmanlığında Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye öğrencileri, I-II, Trablus ts. (Bundan önce de gerek Dâbâc'ın kenarında ve gerekse müstakil olarak pek çok baskısı yapılmıştır).

D – TIBBA DAİR ESERİ

**1. el-Müntehab fi Müfredâti İbni'l-Baytar**

İbnü'l-Baytar (v.646/1248)'ın, harf sırasına göre tek tek ilaç ve gıdaların özelliklerini anlattığı "**Kitabu'l-Câmi' li-müfredâti'l-edviyeti ve'l-ağziye**" adlı eserinden seçmelerden oluştuğu anlaşılan bu eserin de yazma nüshası bilinmemektedir[218].

E – İBN FERHÛN'A NİSBET EDİLEN DİĞER ESERLER

**1. Kitabu Kavâidi'l-İslâm**

---

[212] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 139, no: 142; s. 416-417, no: 580.
[213] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 419-420, no: 585. İmam İbn Arafe (716-803/1316-1400).
[214] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81; Moh. Ben Cheneb, "**İbn Ferhûn**", 5-II, 734; Brockelman, **Târih**, VII, 81.
[215] Kallek, "**ed-Dîbâcü'l-müzheb**", DİA, IX, 279.
[216] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s.445-446.
[217] Bunlar hakkında daha fazla bilgi için bkz: Kallek, "**ed-Dîbâcü'l-müzheb**", DİA, IX, 279; Brockelman, **Târih**, VII, 82.
[218] Ahmed Baba, **Neyl**, I, 34, no: 1. İbnü'l-Baytar'ın eseri Mısır'da dört cild halinde basılmıştır (1291). Bir çok Türkçe tercemesinin yapıldığı da bildirilmektedir (Heyet, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, 431-432).

Sellâ'da bulunan el-Hızânetü's-Sabîhıyye için Muhammed Haccî tarafından hazırlanan fihristte(no:387) İbn Ferhûn'a nisbet edilen bu eseri diğer kaynaklar zikretmemektedirler[219].

### 2. Tabakâtü Ulemâi'l-Ğarb

Ziriklî'nin, **A'lâm**'da Dîbâc'dan ayrı olarak saydığı bu eser, Dîbâc'ın "Tabakâtü ulemâi'l-Arab" adıyla da anılmasından doğan bir yanlış anlama sonucu zikredilmiş olmalıdır[220].

### 3. Nasihatü'l-Müşâvir ve Tesliyetü'l-Mücâvir

el-Ma'lemî tarafından müellifimiz İbn Ferhûn'a nisbet edilen[221] bu eser, ona değil, yine İbn Ferhûn adıyla tanınan amcası Ebu Muhammed Bedruddin Abdullah b. Muhammed b. Ferhûn (v.769/1367)'a ait[222] olup, "Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (Nasîhatü'l-müşâvir ve ta'ziyetü'l-mücâvir)" adıyla basıldı (nşr. Hüseyn Muhammed Ali Şükrî, Medine 1417/1996).

---

[219] Haccî, **Fehârisü'l-Hızâneti's-Sabîhıyye bi Sellâ**, no: 387'den naklen: İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase kısmı), s. 35, dipnot: 46.

[220] Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; İbn Ferhûn, **Keşf** (Dirase kısmı), s. 33, dipnot: 35.

[221] el-Ma'lemî, **Mu'cemu müellifî mahtûtâti mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerif**, I, 101.

[222] Brockelman, **Târih**, VII, 65.

## İKİNCİ BÖLÜM

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE MUHTEVA

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE MUHTEVA

## I – TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM HAKKINDA GENEL BİLGİLER

### A – TAM ADI VE İBN FERHÛN'A NİSBETİNİN SIHHATİ

İbn Ferhûn, mukaddimede kitabına **Tebsıratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm** adını verdiğini söylemesine ve kaynakların çoğunda bu isim zikredilmesine[223] rağmen, gerek kendisi, gerekse başka müellifler bu eseri değişik adlarla da zikretmişlerdir. Bu isimlere şunları örnek olarak verebiliriz:

"Tebsıratü'l-hukkâm fi kavâidi'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm"[224], "Tebsıratü'l-hukkâm fi ahvâli'l-akdıyeti ve menâhici'l-hukkâm"[225], "Tebsıratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-hukkâm"[226], "et-Tebsıra fi edebi'l-kazâ"[227], "et-Tebsıra fi'l-ahkâm"[228], "Minzadetü'l-hukkâm"[229]. Bunların dışında kısaca "et-Tebsıra", "Tebsıratü'l-hukkâm" yahut "Tebsıratü İbn Ferhûn" şeklinde zikredildiği de olmaktadır.

Tebsıratü'l-hukkâm'ın İbn Ferhûn'a âidiyetinde ise herhangi bir şüphe yoktur. Çünkü isimlendirmede bazı küçük farklılıklar olmakla beraber, hem bizzat müellif Dürretü'l-gavvâs'ında bu eserin kendisine ait olduğunu ifade etmekte[230], hem de İbn Ferhûn'dan bahseden biyografik ve bibliyografik eser sahipleri Tebsıratü'l-hukkâm'ı ona nisbet etmektedirler[231].

### B – YAZILIŞ TARİHİ

---

[223] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4. Ayrıca bkz. Ahmed Baba, **Neyl**, I, 33, no: 1; Mahlûf, **Şecere**, I, 222, no: 789; Bağdadî, **İzah**, I, 221; Ziriklî, **A'lâm**, I, 47; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 68; Serkis, **Mu'cem**, I, 202; Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734.

[224] İbn Ferhûn, **Dürre**, s. 246.

[225] Bağdadî, **Hediyyetü'l-ârifin**, I, 18.

[226] el-Ma'lemî, **Mu'cem**, I, 101.

[227] İbn Kadî Şuhbe, **Târih**, I, 623; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, I, 339.

[228] İbnu'l-Kadî, **Dürre**, I, 183, no: 240.

[229] Sehâvî, **Tuhfe**, I, 81, no: 91.

[230] İbn Ferhûn, **Dürre**, s. 246.

[231] İbn Ferhûn'un biyografisinin bulunduğu bütün kaynaklar.

İbn Ferhûn'un, Tebsıratü'l-hukkâm'ı ne zaman yazdığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak yaptığı göndermelerden Tebsıratü'l-hukkâm'ın **Burûku'l-envâr**[232] ile **Kitabu'l-hisbe**'den[233] sonra, **Dürretü'l-gavvâs**'dan[234] önce yazdığı anlaşılmaktadır.

C – YAZILIŞ AMACI

Müellif, mukaddimede[235] **kazâ ilmi**nin önemi, şerefi ve toplum hayatındaki yerini kısaca anlattıktan sonra, İmam Mâlik'ten "kazâ ilminin başka ilimlere benzemediği"ne dair bir nakilde bulunup, bunu Enbiyâ sûresinin 78-79. âyetleriyle delillendirerek "Allah, Hz. Dâvud'u doğru hükme ulaşmak için ictihad etmesinden, Hz. Süleyman'ı da hem ictihadından hem de doğru hükmü anlamasından dolayı övmüştür." der. Sonra Hz. Hasan'dan, "Sâd suresinin 20. âyetinde Hz. Süleyman'a verildiği bildirilen "**Fasle'l-hıtâb**"dan maksadın kazâ ilmi olduğu"nun rivâyet edildiğini belirterek sözlerine şöyle devam eder:

"Kazâ ilminin, mezhebin furûundan ayrı/üstün bir ilim olmasında bir gariplik yoktur. Zira kazâ ilmini bilmek, cüz'î olayların bilinmesinde mukaddimeler mesabesinde olan bir takım hükümleri bilmeye bağlıdır. Bu mukaddimelerin çoğu fıkıh kitaplarında zikredilmez ve fakîhin onlar hakkında bir tecrübesi olmaz. Halbuki hüküm/kararların dayanağı o mukaddimelerdir. Onları bilmeyen (hâkim), karanlıkta el yordamıyla yolunu bulmaya çalışan kimseye benzer."

İbn Ferhûn, kazâ ilminin bu kadar önemli bir ilim olmasından dolayı Mâlikî fukahâsının "**el-vesâik**" türü eserler yazarak bu ilmin ana esaslarını ortaya koyduklarını, ancak bu eserlerin de çok kısa ve özlü ifadelerle yazıldıklarını belirtir ve "Bu ilmin bütün gizli ve ince meselelerini açıklayan ve ana esaslarını izah edip hakikatlerini beyan etmeye önem veren bir esere vâkıf olmadım." der. Bundan dolayı bu kitabı yazdığını, sadece gerekli olan konuları ele alıp mümkün olduğu kadar tekrardan kaçındığını söyler.

D – YAZMA NÜSHALARI

Tebsıratü'l-hukkâm'ın Türkiye kütüphanelerinde herhangi bir yazma nüshasını tespit edemedik. Ancak müracaat edebildiğimiz bibliyografik eserler ile kütüphane fihristlerinden anlaşıldığına göre yurtdışındaki kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

---

[232] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 270.
[233] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 221.
[234] İbn Ferhûn, **Dürre**, s. 246.
[235] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 3-4.

Polonya'da Krakow Üniversitesi Şark Dilleri Enstitüsü Kütüphanesi (Medine'de 824/1421 yılında Müellif nüshasından istinsah edilen bir nüsha)[236]; Mektebetü Tatvan, no: 1405 (üç nüsha); Hızânetü'l-Karaviyyîn (Fas), no: 1301; Tilemsan, no: 21; el-Hızânetü'l-âmme, no: 2098 D (394 S); ez-Zeytûne, no: 280; el-Hızânetü'l-âmme, no: 408 D / 554 D; Paris, no: 873;[237] Leiden, no: 1850; Brit. Mus., no: I, 261; el-Cezâir, no: 1367; el-Kahire, no: I, 3:156; er-Rabat, no: 209; el-Kayravan, no: 184/27/8; Câmiu'z-Zeytûne (Tunus), no: 4/280/2433/4;[238] Hızânetü İbn Yusuf, no: 77/1, 2, 3 [239]; Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerif, Âmm: 1559, 1560, Mikrofilm: 1594, 1597 [240]; Hızânetü'l-Karaviyyin, no: 366, 851 [241].

E – MATBÛ NÜSHALARI

İbn Ferhûn'un en çok bilinen iki eserinden biri olan Tebsıratü'l-hukkâm, onun ilk basılan eseri olma özelliğine de sahiptir. Kâhire, Fâs ve Beyrut'ta ilkbasım veya tıpkıbasım suretiyle pek çok defa basılmıştır. Bunları kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

**1. Mısır 1300**

Tebsıratü'l-hukkâm'ın ilk baskısı olan bu nüsha, Ebu Abdillah eş-Şeyh Muhammed Ahmed Uleyş (v.1299/1881)'in **Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fi'l-fetvâ alâ mezhebi'l-İmam Mâlik** adlı fetvâ kitabının kenarında olduğu halde Bulak'ta basılmıştır[242].

**2. Fas 1301**

Taşbaskı[243].

**3. Kâhire 1301:**

es-Seyyid Hammad el-Feyyûmî el-Acmâvî'nin yazma nüshalara dayanarak yaptığı tashihle, kenarında Ebu Muhammed Abdullah b. Abdullah b. Selmûn el-Kinânî (v.741/1340)'nin **el-Ikdü'l-munazzamu li'l-hukkâm fi ma yecrî beyne eydîhim**

---

[236] Wladyslaw, Kubiak, "**el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fî Bûlûnyâ**", Mecelletü Ma'hedi'l-mahtutâti'l-Arabiyye, V-I, Zilkade 1378/1959, s.20.

[237] Benabdullah, **Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî**, s. 11, 55, 92.

[238] Brockelman, **Târih**, V, 81.

[239] Sadîk İbnu'l-Arabî, **Fihrisu mahtutâti Hızâneti İbn Yusuf bi Murrâküş**, s. 276.

[240] Ma'lemî, **Mu'cem**, I, 101.

[241] Fâsî, **Fihrisü mahtutâti Hızâneti'l-Karaviyyin**, I, 359; II, 519.

[242] Cheneb, "**İbn Ferhûn**", İA, 5-II, 734. Serkis, böyle bir baskının olmadığını söylemekte (**Mu'cem**, I, 202.) ise de Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye'nin fihristlerine dayanarak verdiği bilgilere göre böyle bir baskı vardır ve el-Halebî (Mısır 1378/1958) baskısı bundan nakledilmiştir (Bkz. İbn Ferhûn, **Tebsıra** (Tâhâ Abdurraûf Sa'd'in takdimi), I, kâf).

[243] Brockelman, **Târih**, VII, 81.

**mine'l-ukûdi ve'l-ahkâm** adlı eseri olduğu halde eş-Şerafiyye matbaasında iki cilt (293+10; 271+6) olarak basılmıştır. İkinci cildi, kitabın ikinci kısmının 35. Bâbı ile başlamaktadır. Başlıklar ve başlık mahiyetinde olan kelimeler parantez içine alınarak okunması kolaylaştırılmıştır[244].

### 4. Kâhire 1302

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bu yılda Kâhire'de Tebsıratü'l-hukkâm'ın iki baskısı yapılmıştır:

a) el-Behiyye matbaasında kenarında İbn Selmûn'un adıgeçen eseri olduğu halde iki cilt olarak[245].
b) Muhammed Mustafa matbaasında kenarında yine İbn Selmûn'un adıgeçen eseri olduğu halde iki cilt olarak[246].

### 5. Mısır 1319

et-Tekaddümü'l-İlmî matbaasında, Şeyh Uleyş'in adıgeçen eserinin kenarında olduğu halde, iki cilt olarak basılmıştır (1. Baskı)[247].

### 6. Mısır 1378/1958

Mustafa el-Bâbî el-Halebî matbaasında, Şeyh Uleyş'in adıgeçen eserinin kenarında olduğu halde iki cilt (436+392) olarak basılmıştır (Son baskı). İkinci cildi, ikinci kısmın 44. Bâbının sondan ikinci faslı ile başlamaktadır. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, bu baskının Bulak 1300 baskısından nakledildiğini söylemektedir[248].

### 7. Beyrut ty.

Kahire 1301 baskısının Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından yapılan tıpkıbasımı.

### 8. Kahire 1406/1986

Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın murâcaa ve takdimi ile Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye tarafından iki cilt (mim+502+374) halinde müstakil olarak basılmıştır. İkinci cildi, ikinci kısmın 44. Bâbının ilk faslı ile başlamaktadır. Çok nadir olarak kısa bazı açıklamalar yapılmakta, bazı eksik veya yanlış ifadeler geldiğinde dipnot düşülerek "asıllar"da böyle bulunduğu belirtilmekte, bazan da doğru ibare tahminî olarak ifade

---

[244] Buradaki bilgileri bu baskının Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beyrut ty.) tarafından yapılan tıpkıbasımına bakarak verdik.

[245] **Fihristü Mektebeti'l-Ezher**, Fıkhu'l-İmam Mâlik, s. 312'den naklen: İbn Ferhûn, **Tebsıra**, (Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın takdimi), I, kâf ; **Dürre** (Dirase kısmı), s. 23.

[246] **Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye**'nin fihristlerinden naklen: İbn Ferhûn, **Tebsıra**, (Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın takdimi), I, lâm; Serkis, **Mu'cem**, I, 202.

[247] İbn Ferhûn, **Dürre** (Dirase kısmı), s. 22-23.

[248] İbn Ferhûn, **Tebsıra** (Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın takdimi), I, kâf.

edilmektedir. Bu dipnotlar incelendiğinde nâşirin, kitabın Kahire 1301 baskısını görmediği veya bahsettiği asıllar içine almadığı anlaşılmaktadır. Çünkü oralardaki eksik veya yanlış ibareler Kahire 1301 baskısında tam ve doğru olarak yer almaktadır[249]. Bunların dışında nâşirin herhangi bir katkısı yoktur. Âyet ve hadislerin yerleri/kaynakları dahi tespit edilmemiştir.

**9. Beyrut 1416/1995**

eş-Şeyh Cemâl Mar'aşlî'nin tahric, ta'lik ve dipnotlarıyla, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından iki cilt (315+276) halinde müstakil olarak basılmıştır (1.baskı). İkinci cilt, ikinci kısmın 35. Bâbı ile başlamaktadır. Metne Kahire 1301 baskısının esas alındığı anlaşılmaktadır. Nâşir tarafından âyetlerin yerleri gösterilmiş, hadisler tahric edilmiş ve metinde geçen bazı garib kelimeler lügat kitaplarına dayanılarak açıklanmıştır. Başlıklar veya başlık mahiyetinde olan kelimeler koyu harflerle dizilmiş, metinde geçen kitap isimleri genellikle parantez içine alınmıştır. Âyetlerin yerleri metin içinde köşeli parantez arasında gösterilmiştir. Yer yer okuma yanlışlıklarına ve matbaa hatalarına rastlanmaktadır. Tezimizde, zaman zaman diğer nüshalarla karşılaştırma yapmakla beraber bu nüshayı esas aldık.

Bunlardan başka Kuveyt'te el-Mahkemetü'l-Külliyye'de şer'î hâkimlik yapan Üstaz Ivaz Hüseyin Yûsuf tarafından Tebsıratü'l-hukkâm'ın tahkikine başlanıldığı bildirilmekte ise de bu tahkikin tamamlanıp tamamlanmadığı bilgisine henüz ulaşamadık[250].

## II – MUHTEVÂSI

Tebsıratü'l-hukkâm, bir mukaddime ile üç kısımdan meydana gelmektedir. İbn Ferhûn, mukaddimede (I, 3-8), yukarıda yazılış amacını anlatırken naklettiğimiz hususları ifade edip kitabına: **Tebsıratü'l-hukkâm fi usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm** adını verdiğini ve onu üç kısma ayırdığını söyledikten sonra, diğer eserlerinde de âdeti olduğu üzere anahatlarıyla kitabın fihristini verir.

İslâm muhâkeme hukuku sahasında kendi zamanına kadar ve daha sonra yazılan en mufassal ve sistematik eserlerin başında gelen Tebsıratü'l-hukkâm'ın muhtevasını, bu tür tezlerde alışıldığı üzere kompozisyon şeklinde değil, bir tez planı gibi vermeye çalışacağız. Zira böyle teferruatlı ve çok alt başlıklı eserlerde okuyucunun, kitabın anahatlarını unutup sayfaların arasında kaybolmamasının ancak bu şekilde sağlanabileceğini düşünüyoruz.

---

[249] Meselâ: İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 5(24), 85(75), 178(129), 242(167), 253(174), 326(229), 331(234), 345(248). (İlk rakamlar Kahire 1986 baskısını, parantez içindeki rakamlar Kahire 1301 baskısının sayfa numaralarını göstermektedir.)

[250] **Ahbâru't-türâsi'l-Arabî**, sayı: 11, Rabiulâhir-Cumada'l-ûlâ 1414/1984, s. 26-27.

**(Birinci Cild)**

BİRİNCİ KISIM
## KAZÂ İLMİNİN MUKADDİMELERİ

**I – (BİRİNCİ BÂB): KAZÂNIN TARİFİ VE MANASI, HÜKMÜ VE HİKMETİ**

**A – Kazânın Tarifi ve Manası** (s.9).

**B – Kazânın Hükmü** (s.9).

**C – Kazânın Hikmeti** (s.10).

**II – (İKİNCİ BÂB): KAZÂNIN FAZİLETİ VE ADALETLE HÜKMETMEYE TEŞVİK, KADILIKTAN SAKINDIRMA İFADE EDEN NASSLARIN YORUMU, KADILIĞI TALEP ETMENİN HÜKMÜ**

**A – Kazânın Fazileti ve Adaletle Hükmetmeye Teşvik** (s.10).

**B – Kadılıktan Sakındırma İfade eden Nassların Yorumu** (s.11).

**C – Kadılığı Talep Etmenin Hükmü** (s. 13-15).

1. **Genel Olarak** (s.13).
2. **Rüşvet Yoluyla Kadı Olmaya Çalışmak** (s.13).
3. **(Fasıl): Kadılığı Talep Etmenin Beş Hükmü** (s.14).

**III – (ÜÇÜNCÜ BÂB): KAZÂ YETKİSİNİN SINIRLARI VE ZIMNEN KAZÂ EHLİYETİ İFADE EDEN YETKİLERİN DERECELERİ**

**A – Kazâ Yetkisinin Sınırları** (s.15).

**B – (Fasıl): Kadı Nâiblerinin Yetkileri** (s.16).

**C – (Fasıl): Hisbe Yetkisi** (s.16).

**D – (Fasıl): Kadılardan Alınan Cüz'î Yetkiler (Vasilik vb.)** (s.17).

**E – (Fasıl): Hasımlar Arası Hakemlik Yetkisi** (s.17).

**F – (Fasıl): Maliye Memurlarının Yetkileri** (s.17).

**G – (Fasıl): Hars (Ne Kadar Ürün Çıkacağını Tahmin Etme) Yetkisi** (s.17).

**H - (Fasıl): Karı Koca Arasında Hakemlik Yapanların Yetkileri** (s.17).

**I – (Fasıl): İhramlı İken Avlanma Cezası Hakemlerinin Yetkileri** (s.17).

**J – (Fasıl): Sadece Tenfizle Görevlendirilenlerin Yetkileri** (s.17).

**K – (Fasıl): Kadı Tarafından Tayin Edilen Memurların (Kâtip, Tercüman vb.) Yetkileri** (s.17).

**L – (Fasıl): Zımnen Kazâ Ehliyeti İfade Eden Yetkilerin Nevileri** (s. 17-18).

1. **(Birinci Nevi): İmâmet-i Kübra** (s.17).
2. **(İkinci Nevi): Vizâret** (s.18).
3. **(Üçüncü Nevi): İmâret:** (s.18).
   a) (Birinci Kısım): Halifeye Bağlı Ülkelerin Sultanlarının İmâreti (s.18).
   b) (İkinci Kısım): Hükûmet yetkisi Verilmeyen Emîrlerin İmâreti (s.18).
   c) (Üçüncü Kısım): Kadı Tayin Etme Yetkisi İçermeyen Hususi İmâret (s.18).
   d) (Dördüncü Kısım): Mezâlim Davalarına Bakma Yetkisi (s.18).

**IV – (DÖRDÜNCÜ BÂB): YETKİ SÖZLEŞMESİNİN YAPILACAĞI LAFIZLAR, GÖREVLENDİRMENİN GEÇERLİ OLMASININ ŞARTLARI VE GÖREVLENDİRMEYİ GEÇERSİZ KILAN ŞARTLAR**

**A –Yetki Sözleşmesinin Yapılabileceği Lafızlar** (s.19).

**B – Görevlendirmenin Geçerli Olmasının Şartları** (s.19).

1. **(Fasıl): Görevlendiren Makam.**
2. **(Fasıl): Görevlendirmenin Bilinmesi.**
3. **(Fasıl): Âdil Olmayan Emîrden Kadılık Yetkisi Almanın Hükmü.**
4. **(Fasıl): Gıyapta Görevlendirme.**
5. **(Fasıl): Görevlendirmenin tamam Olmasının Şartları.**

**C – (Fasıl): Görevlendirmeyi Geçersiz Kılan Şartlar** (s.20-21).

1. **Belli Bir Mezhebe Göre Hüküm Verme Şartıyla Görevlendirme** (s.20).
2. **(Mesele): İttifakla Karar Verme Şartıyla İki Hâkimi Birden Görevlendirme** (s.21).

**V – (BEŞİNCİ BÂB): KAZÂNIN RUKÜNLERİ**

**A – (Birinci Rukün): Kadı/Hâkim** (s.21-51).

1. **(Birinci Fasıl): Hâkimde Bulunması Gereken Şartlar** (21-24).
   a) Sıhhat Şartları (s.21).
   b) Bulunmaması Görevlendirmenin Sıhhatine Engel Olmayan, Ancak Azli gerektiren Şartlar (s.23).
   c) Kemâl Şartları (s.23).
2. **(İkinci Fasıl): Hâkimin Yaşayışında Uyması Gereken Hükümler, Terketmesi Caiz Olmayan Edepler ve Hâkimlerin Yapageldikleri Uygulamalar** (s.24-31).
   a) Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektup (s.24).
   b) (Fasıl): Hâkimin Nefsinde/Özel Hayatında Uyması Gerekenler (s.26).
   c) (Fasıl): Hâkimin Toplumla İlişkilerinde Uyması Gereken Hususlar (s.26).
3. **(Üçüncü Fasıl): Hâkimin Meclisi, Evi ve Bunlarla İlgili Hususlar** (s. 31-33).
4. **(Dördüncü Fasıl): Hâkimin Hüküm Verirken Dikkat Etmesi Gereken Hususlar** (s. 33-35).
5. **(Beşinci Fasıl): Hâkimin İlkönce Yapması Gereken İşler** (s. 35-37).
6. **(Altıncı Fasıl): Hâkimin Davanın Taraflarıyla İlgili Olarak Uyması Gereken Hususlar** (s. 37-48).
7. **(Yedinci Fasıl): Hâkimin Vekil/Nâib Tayin Etmesi** (s. 48-50).
8. **(Sekizinci Fasıl): Tahkim** (s. 50-51).

**B – (İkinci Rukün): el-Makdıyyu bih/Hüküm/Karar** (s.51-72).

1. **Müctehid Olan Hâkimler İçin Hüküm Kaynakları** (s. 51).
2. **(Fasıl): Müctehid Olmayan Hâkimler İçin Hüküm Kaynakları** (s.52-62).

a) Müctehid Olmayan Hâkimin Bir Müctehidi Taklid Etmesinin Lüzumu (s.52).
b) (Fasıl): İhtilaflı Meselelerdeki Görüşlerden Biri Hakkında Müteehhirînin Kitaplarında Bulunan "*ellezî cerâ bih'l-amelü kezâ*" Gibi İfadelerin, O Görüşün, Mezhepteki Meşhur Görüşe Tercih Edilmesine Sebep Olup Olamayacağı (s.53).
c) (Fasıl): İmam Mâlik'ten Birden Fazla Görüş Rivayet Edildiğinde Hangisinin Tercih Edileceği (s.55).
d) (Fasıl): "Meşhur" kavramı (s.56).
e) (Fasıl): Görüşlerden Hangisinin Meşhur Olduğunun Bilinmemesi Halinde Yapılması Gereken (s.57).
f) (Fasıl): Fakîh Olmayan Kişinin "el-Müdevvene", "el-Muvatta'" Gibi Eserlerden Fetvâ/Görüş Nakletmesinin Hükmü (s.59).
g) (Fasıl): Mezhebin Görüşünü Nakledecek Kişinin Sahip Olması Gereken En Düşük İlim Seviyesi (s.60).
h) (Fasıl): Mezhebin Görüşünün Alınacağı Kitaplarda Bulunması Gereken Vasıflar (s.60).

3. **(Fasıl): Hükmün/Kararın Bozulması** (s. 62-72).
   a) Hükmün Bozulmasını Gerektiren Sebepler (s.62).
   b) (Fasıl): Hâkimin Kendi Hükmünü Bozması (s.63).
   c) (Fasıl): Hâkimin başka Bir Hâkimin Hükmünü Bozması (s.64).
   d) (Fasıl): Hâkimin Uygulanması Caiz Olmayan ve Muttali Olunduğunda Bozulması Gereken Hükümleri (s.66).
   e) (Fasıl): Azledilen veya Vefat Etmiş Olan Hâkimlerin Yaptığı İşlemlerden Geçerli Olmayanlar (s.67).
   f) (Fasıl): Hâkimlerin Kontrol Edilmesi (s.68).
   g) (Fasıl): Hâkimin Hükmünü Değerlendirmek Üzere Fakihlerin Biraraya Getirilmesi (s.70).
   h) (Fasıl): Aleyhinde Hüküm Verilen Tarafın, Hükmün Feshini Talep Etmesi (s.71).

**C – (Üçüncü Rukün): el-Makdıyyu leh/Lehine Hüküm Verilen Taraf** (s.72)
- Hâkimin Davalarına Bakamayacağı Kişiler (s.72).

**D – (Dördüncü Rukün): el-Makdıyyu fîh/Dava Konusu** (s.73).

1. **Hâkimlerin Bakabileceği Davaların Konuları** (s. 73).
2. **(Fasıl): Hâkimlerin Dışındaki Yetkililerin Bakabileceği Davalar** (s. 74).
3. **(Fasıl): Davalının İkametgâhı Dışında Meydana Gelen Bir Olay Hakkında Açılan Davanın Nerede Görüleceği** (s. 74).

**E – (Beşinci Rukün): el-Makdıyyu aleyh/Aleyhine Hüküm Verilen Taraf** (s.75).

1. **Dava Konusunun İspat edildiği Delile Göre Aleyhine Hüküm verilenlerin Kısımları** (s.75).
2. **(Fasıl): Aleyhine Hüküm Verilenlerin Çeşitli Bakımlardan Sınıflandırılması** (s.75).

3. **(Fasıl): Hâkimin Düşmanı Aleyhinde Hüküm Vermesi ve Şahitlikte Bulunması** (s.75).
4. **(Fasıl): Müslüman Hâkimin Zimmîlerin Davalarına Bakması** (s. 75).
5. **(Fasıl): Hâkimin, Aleyhinde Hüküm Vereceği Tarafa Başka Bir Delilinin Olup Olmadığını Sormadan (İ'zar) Kesin Kararını Bildiremeyeceği** (s.75).
6. **(Fasıl): Gâib Aleyhinde Hükümle İlgili Meseleler** (s.76).
7. **(Fasıl): Gâibin Delilinin Beklenmesi** (s.77).

F – **(Altıncı Rukün): Kazâ Keyfiyyeti** (s.78-224).

1. **(Birinci Kısım): Hâkimlerin Tasarrufları ve Hükümlerle İlgili Istılahları** (s.78).
   a) (Birinci Fasıl): Hâkimin Dava Konusu Olaydaki Bir İşlemi Kabul Etmesinin, O İşlemle İlgili Bir Hüküm Sayılıp Sayılamayacağı (s.78).
   b) (İkinci Fasıl): Hâkimlerin Dolaylı Hüküm İfade Eden ve Etmeyen Tasarrufları, Sadece Karar Verdiği Olayla Sınırlı Kalıp, O Olayın Uzantılarına Geçmeyen Hükümleri ve Hükme Benzediği Halde Hüküm Sayılmayan Tasarrufları (s.79).
   c) (Fasıl): Hâkim Kararına İhtiyaç Duyulan ve Duyulmayan Konular, İhtiyaç duyulup Duyulmadığında İhtilaf Edilen Konular ve Hâkim Kararının Müstakillen, Yahut Zımnen Geçerli Olduğu Fıkıh Babları (s.83-89).
   d) (Fasıl): Tescillerde Kullanılan İfadeler ve Bunlar Arasındaki Farklar (s.89-98).
   e) (Fasıl): Sübut ile Hüküm Arasındaki Fark (s.98).
   f) (Fasıl): Hükmün Tenfizi Kavramı (s.100).
   (Fasıl): Zimmîlerin Hâkiminin Kararını Tenfizden Men' (s.100).
   g) (Fasıl): Hükme Delâlet Eden Söz ve Fiiller (s.101).
   h) (Tenbihât): Tescillerde dikkat Edilmesi Gereken Hususlar (s.101).
2. **(İkinci Kısım): Müddeî/Davacı ve Müddeâ aleyh/Davalının Belirlenmesi** (s.105).
   a) Davacı ve Davalı Kavramları (s.105).
   b) Davacı ile Davalının Belirlenmesinde Esas Olan Bazı Prensipler (s.105).
   c) (Fasıl): Davacı ile Davalının Tespitiyle İlgili Bazı Örnekler (s.107).
   d) (Fasıl): Talepte Bulunanın Davalı Taraf Olduğu Bazı Durumlar (s.107).
3. **(Üçüncü Kısım): Davalar ve Türleri** (s.108)
   a) (Birinci Fasıl): Sahih Davanın Şartları ve Davayı Sahih Hale Getirme Keyfiyeti (s.108).
   b) (İkinci Fasıl): Davaların Nevileri (s.113).

c) (Üçüncü Fasıl): Davalıların Kısımları (s.114).
d) (Dördüncü Fasıl): Davacıların Nevileri (s.117).
e) (Beşinci Fasıl): Çeşitli Fıkıh Bablarına Göre, Bir Davanın Dinlenebilmesi İçin Daha Önce İspat Edilmesi Gereken Hususlar (s.124).
f) (Altıncı Fasıl): Dava Vekilliği ile İlgili Meseleler (s.136).

4. **(Dördüncü Kısım): Müdâfaanın Hükmü ve Kısımları** (s.136).
   a) İkrar (s.136).
   b) İnkâr (s.139).
   c) İmtinâ (s.140).
5. **(Beşinci Kısım): İ'zâr, Te'cil, Televvüm, Ta'cîz ve Dava Konusu Mala El Koyma** (s.142).
   a) (Birinci Fasıl): İ'zâr ve Gâibin Delilinin Beklenmesi (s.142).
      aa) İ'zârın Meşruiyyeti, Tarifi ve Uygulanması (s.142).
      ab) (Fasıl): İ'zârın Vakti (s.143).
      ac) (Fasıl): Hâkimin Huzurunda Cereyan Eden Konuşma ve Olaylarla İlgili Olarak İ'zâr Talebinin Hükmü (s.143).
      ad) (Tetmim): İ'zârın Düştüğü Durumlar (s.144).
   b) (İkinci Fasıl): Te'cil ve Televvüm/ Mahkum aleyhe, Karşı Delillerini Getirebilmesi İçin Süre Tanınıp Acele Edilmemesi (s.146).
      ba) Te'cil ve Televvümün Manası (s.146).
      bb) Sürenin Belirlenmesinde Hâkimin İctihadının Esas Olması ve Hâkimlerin Çeşitli Davalarda Veregeldikleri Süreler (s.146).
      bc) (Fasıl): Hâkimin İctihadına Bırakılmayan Bazı Süreler (s.149).
      bd) (Fasıl): Sürenin Başlangıç ve Bitiş Tarihinin Hesaplanması (s.150).
      be) (Fasıl): Te'cilin Kayda Geçirilmesi (s.150).
   c) (Üçüncü Fasıl): Ta'ciz/Aleyhine Hüküm Verilen Tarafın Delil Getirmekten Âciz Kaldığının Tescil Edilmesi (s.150).
      ca) Ta'ciz Kavramı ve Genel Hükümler (s.150).
      cb) (Fasıl): Hâkimin Ta'cize Hükmedemeyeceği Üç Konu (s.151).
      cc) (Fasıl): Ta'cizin Kayda Geçirilmesi (s.152).
      cd) (Fasıl): Ta'ciz Kaydının Yazılacağı Yer ve Sureti (s.152).
   d) (Dördüncü Fasıl): Dava Konusu Mala El Konulması/İhtiyatî Tedbir (s.152).
   e) (Beşinci Fasıl): Gâib ve Yetimin Malına İhtiyatî Tedbir Konulması (s.155).
6. **(Altıncı Kısım): Yemin ve Yeminin Sıfatı, Zamanı, Mekânı, Tağlîzı ve Yeminle İlgili Diğer Konular** (s.157-172).

a) Yeminin Amaçları (s.157).
b) Yeminin Sıfatı/Şekli (s.157).
c) Yeminin Zamanı (s.158).
d) Yeminin Mekânı (s.158).
e) (Fasıl): Yeminin Tağlîzı (s.160).
f) (Fasıl): Yemin Verdiren Tarafın Yemin Sırasında Hazır Bulunması Gerektiği (s.160).
g) (Fasıl): Mescidde Minberin Yanında Her Konuda Yemin Verdirilebileceğine Dair Çeşitli Meseleler (s.161).
h) (Fasıl): Kasâme Hariç, Diğer Konularda Yemin Edenin İkamet Ettiği Yerden Başka Bir Yere Celbedilemeyeceği (s.162).
i) (Fasıl): Yeminden Kaçınmanın Hükmü (s.162).
j) (Fasıl): Yeminin Hükmüyle İlgili Çeşitli Meseleler (s.163).
k) (Fasıl): Yemin Etmesi Gereken Tarafın, Karşı Tarafa Yemin Teklif Etmesinin Hükmü ve Bununla İlgili Konular (s.165).
l) (Fasıl): Birkaç Dava İçin Bir Yeminin Yeterli Olduğu ve Olmadığı Durumlar (s.166).
m) (Fasıl): Yemin Gerektirmeyen Davalar ve Hultanın Hükmü (s.167).
n) (Fasıl): Hulta, Hultayı Gerektiren Durumlar ve Hulta Olmadığı Halde Yemin Gereken Haller (s.170).

7. **(Yedinci Kısım): Beyyineler** (s.172-224).
   a) (Birinci Fasıl): Beyyine Kavramı ve Çeşitleri (s.172).
   b) (İkinci Fasıl): Şahidin Bilgi Kaynakları (s.174).
      aa) Tek başına Akıl
      bb) Beş Duyu Organı ve Akıl
      cc) Mütevâtir Haber
      dd) Nazar ve İstidlâl
   c) (Üçüncü Fasıl): Şehadetin Tarifi, Hükmü, Hikmeti ve Gerekli Olduğu Konular (s.175).
      aa) Tarifi (s.175).
      bb) Hükmü (s.175).
      cc) Hikmeti (s.178).
      dd) Gerekli Olduğu Konular (s.178).
         aaa) Haklar (s.178)
         bbb) Nikâh, Talâk, Ric'at (s.179).
   d) (Dördüncü Fasıl): Şahidlerin ve Şehadetlerin Mertebeleri (s.180).
   e) (Beşinci Fasıl): Hakların Nitelikleri ve O Konularda Yapılan Şahidliklerin Hükümleri (s.181).
      aa) Hakların Kısımları (s.181).
      bb) (Fasıl): Haklar Konusunda Yapılan Şahitliklerin Hükümleri (s.182).

f) (Altıncı Fasıl): Şahidin Vasıfları, Şehadetin Kabulüne Engel Olan Durumlar ve Şahidin Adaletle Temayüz Etmiş Bir Kişi Olmasının Şart Olduğu Haller (s.184).
aa) Şahidin Fazileti ve Vasıfları (s.184).
bb) Şahidliğin Kabulüne Engel Olan Durumlar (s.186).
aaa) (Birinci Kısım): Mutlak Engeller (s.186).
bbb) (İkinci Kısım): Bir Yönüyle Engel Olan Durumlar (s.190).
cc) Şahidin Adaletle Temayüz Etmiş Bir Kişi Olmasının Şart Olduğu Meseleler (s.193).
g) (Yedinci Fasıl): Şahidlerin, Şehadetin Tahammül ve Edası Sırasında Dikkat Etmeleri Gereken Hususlar (s.194).
aa) Şahidleri Dikkat Etmeleri Gereken Hususlar (s.194).
bb) (Fasıl): Kâtibu'l-Vesâik/Noter ile İlgili Hükümler (s.200).
h) (Sekizinci Fasıl): Hâkimin, Şehadetin Edası Sırasında Dikkat Etmesi Gereken Hususlarla İlgili Meseleler (s.207).
aa) (Fasıl): Muâmelât (s.207).
bb) (Fasıl): İstihkâk vb. (s.209).
cc) (Fasıl): Veraset (s.210).
dd) (Fasıl): Akdıye ve Şehâdât (s. 212).
ee) (Fasıl): Gaybet (s.215).
ff) (Fasıl): Hürriyyet (s.215).
gg) (Fasıl): Velâ (s.215):
hh) (Fasıl): Gasp (s.216).
ıı) (Fasıl): Kazf, Zina, Livâta (s.216).
jj) (Fasıl): Sirkat (s.216).
kk) (Fasıl): Terşid (s.217).
ll) (Fasıl): Ta'dil ve Tecrih (s.217).
aaa) Genel Olarak
bbb) (Fasıl): Açık ve Gizli Tezkiye (s.218).
ccc) (Fasıl): Ta'dil Şehadetinin Şekli (s.219).
ddd) (Fasıl): Şehadetten Önce Tezkiye ve Bu Konuda Naklen Şahidlikte Bulunma (s219).
eee) (Fasıl): Gizli Ta'dilin Şekli (s.220).
fff) (Fasıl): Tecrih Şehadetinin Şekli (s.220).
ggg) (Fasıl): Tezkiye ve Cerh Şahidlerinin Teâruzu (s.220).
mm) (Fasıl): Şehadet-i İstir'â (s.221).
nn) (Fasıl): Adem/Yoksulluk Şahidliği (s.221).
oo) (Fasıl): Vesikada Silinti ve Kazıntı Bulunmasının Hükmü (s.221).
i) (Dokuzuncu Fasıl): Şahidin, Eda Ettiği Şehadetin İptaline Sebep Olan Söz ve Fiilleri (s.221).

j) (Onuncu Fasıl): Şehadetin Eda Şekli ve Sahih Şehadet Lafızları (s.222-224).

## İKİNCİ KISIM
## BEYYİNELERİN NEVİLERİ/İSPAT VASITALARI

**I – (Birinci Bab): Dört Erkeğin Şehadeti** (s.225).
A – Zina Hakkında Şahidlik (s.225).
B – Dört Erkek Şahid Gereken Diğer Durumlar (s.226).

**II – (İkinci Bab): En Az İki Erkeğin Şehadeti** (s.227).
A – En Az İki Erkek Şahidin Gerekli Olduğu Davalar (s.227).
B – (Tenbih): Bu Davalarda Sadece Bir Erkek Şahid Bulunduğu Takdirde Yapılması Gereken (s.227).

**III – (Üçüncü Bab): İki Erkeğin Şehadeti; Bir Erkek ve İki Kadının Şehadeti; Bir Erkeğin Şehadeti ve Davacının Yemini; İki Kadının Şehadeti ve Davacının Yemini** (s.228).

**IV – (Dördüncü Bab): Bir Erkek ve İki Kadının Şehadeti ile Davalının Yemin-i Merdudeden Nükulü; Davayı Düşüren Yemin ve Yemin-i Munkalibe; Davacının Davayı Tashih Eden Yeminden Nükulünün Hükmü** (s.232).

**V – (Beşinci Bab): Beyyine-i Tâmme ve Yemin-i Kazâ** (s.233).

**VI – (Altıncı Bab): Önce Davalıya Yemin Verdirip, Lehine Dava Açılan Küçük veya Gâibin Yeminini Bulûğa Erdiği veya Gurbetten Döndüğü Zamana Tehir Etmek Suretiyle Hüküm Vermek; Bu Konuda Velâyet Altında Bulunanın Hükmü** (s.236).

**VII – (Yedinci Bab): Velâyet Altında Bulunanın Bir Erkek Şahidi ve Velisinin Yemini** (s.238).

**VIII – (Sekizinci Bab): Kölenin Bir Erkek Şahidi ve Efendisinin Yemini** (s.238).

**IX – (Dokuzuncu Bab): Vekilin Bir Erkek Şahidi ve Müvekkilinin Yemini** (s.239).

**X – (Onuncu Bab): Müvekkilin Beyyinesi ve Vekilin Yemini** (s.239).

**XI – (Onbirinci Bab): Müflisin Bir Erkek Şahidi ve Alacaklıların Yemini** (s.240).

**XII – (Onikinci Bab): Bir Erkek Şahid ve Davacılardan Birinin Yemini** (s.241).

**XIII – (Onüçüncü Bab): Davalının Yeminine Göre Hüküm Verdikten Sonra Davacının Beyyinesine Göre Hüküm Vermek** (s.242).

**XIV – (Ondördüncü Bab): Tek Başına Bir Erkeğin Sözüne Dayanarak Hüküm Vermek** (s.243).

**XV – (Onbeşinci Bab): İki Kadının Sözüne Dayanarak Hüküm Vermek** (s.250).

**XVI – (Onaltıncı Bab): Bir Kadının Şehadeti ve Davacının Yemini** (s.252).

**XVII – (Onyedinci Bab): Sadece Bir Kadının Sözüne Dayanarak Hüküm Vermek** (s.253).

(Fasıl): Kazâ İle İlgili Olmayarak Bir Kadının Sözünün Kabul Edildiği Yerler (s.254).

**XVIII – (Onsekizinci Bab): Bir Erkek ve Bir Kadının Şehadetiyle Davacının Yemini** (s.254).

**XIX – (Ondokuzuncu Bab): Davacının Yemini ve Davalının Dava Konusuna Uygun Olarak Yeminden Nükulü** (s.255).

**XX – (Yirminci Bab): Davacının Yemini ve Davalının Makta-ı Hakda Yeminden Nükulü** (s.256).

**XXI – (Yirmibirinci Bab): Davacının Yemini ve Davalının Cevaptan Nükulü** (s.257).

**XXII – (Yirmiikinci Bab): Hâkimin Meclisine Gelmekten Nükul. Hâkimin Davetine İcabet Etmek Gereken ve Gerekmeyen Yerler** (s.257).

**XXIII – (Yirmiüçüncü Bab): İki Tarafın Karşılıklı Yeminleşmesi** (s.261).

**XXIV – (Yirmidördüncü Bab): Zilyedlik; Zilyedlik Sebebiyle Tercih; Beyyineler Arasında Tercih** (s.263).

**XXV – (Yirmibeşinci Bab): Âdetler, Karine-i Haller, Güvenilir Olma vb. Tercih Sebeplerinden Dolayı Davacının Sözüne Göre Hükmetmek** (s.265).

(Fasıl): Davalının Sözünün Doğru Kabul Edilip Ona Göre Hüküm Verildiği Bazı Meseleler (s.268).

**XXVI – (Yirmialtıncı Bab): Şehadet-i Levs; Kasâme Yeminleri** (s.270).

**XXVII – (Yirmiyedinci Bab): Liân Yeminleri** (s.275).

**XXVIII – (Yirmisekizinci Bab): İttiham; Töhmet Yeminleri** (s.276).

**XXIX – (Yirmidokuzuncu Bab): Tasdik Şartı** (s.283).

**XXX – (Otuzuncu Bab): Hak Sahiplerinden Bazısının Şehadeti** (s.289).

**XXXI – (Otuzbirinci Bab): Şahidlerin İhtilafa Düştüğü Şehadetler** (s.293).

**XXXII – (Otuzikinci Bab): Şehadet-i Semâ** (s.295).

**XXXIII – (Otuzüçüncü Bab): Şehadet Üzerine Şehadet** (s.300).

**XXXIV – (Otuzdördüncü Bab): Yazı Üzerine Şehadet** (s.303).

(Fasıl): Yazıların Kısımları:

1. (Birinci Kısım): Vefatından veya Gaybetinden Dolayı Hâkimin Huzuruna Gelmesi Mümkün Olmayan Şahidin Yazısı (s.304).
2. (İkinci Kısım): İkrarda Bulunanın Yazısı (s.307).
3. (Üçüncü Kısım): Şahidin Vesikada Bulunan ve Kendisine Ait Olduğunu Bildiği, Fakat Nerede ve Ne Zaman Yazdığını Hatırlamadığı Yazı (s.309-310).

**(İkinci Cild)**

**XXXV – (Otuzbeşinci Bab): Şehadet-i İstir'â** (s.3).

**XXXVI – (Otuzaltıncı Bab): Şehadet-i Tevessüm** (s.6).

**XXXVII – (Otuzyedinci Bab): Şehadet-i Ebdâd (Şahidlerin Ayrı Ayrı Yer ve Zamanlarda, Farklı Şekillerde Tanıklık Etmeleri); Birbirlerini Tashih Eden Şehadetler** (s.7).

**XXXVIII – (Otuzsekizinci Bab): Şehadet-i İstiğfâl** (s.9).

**XXXIX – (Otuzdokuzuncu Bab): Dayanağı Hazr, Takrîb, Tahmin, Nazar ve İstidlâl Olan Şehadet** (s.11).

**XL – (Kırkıncı Bab): Gâlib Zanna Dayanan Şehadet** (s.13).

**XLI – (Kırkbirinci Bab): Şehadet-i Nefy** (s.15).

**XLII – (Kırkikinci Bab): Bir Hüküm Gerektiren Fakat Dava Konusu Hakkı Gerektirmeyen Şehadet** (s.15).

**XLIII – (Kırküçüncü Bab): Meçhul ve Nâkıs Şehadetler** (s.17).

**XLIV – (Kırkdördüncü Bab): Zaruret Halinde Âdil Olmayan Kişilerin Şehadeti** (s.21-36).
A – Genel Olarak (s.21).
B – (Fasıl): İmamiyye Şiasının Şehadetinin Hükmü (s.26).
1. Medine'deki Şiî Hâkimiyetinin Tarihçesi (s.26).
2. (Birinci Fasıl): Ehl-i Bid'atın Şehadetinin Hükmü (s.27).
3. (İkinci Fasıl): Ehl-i Bid'at Hakkında Hâkimin İtimad Edip Uygulaması Gereken Görüş (s.30).
4. (Üçüncü Fasıl): Ehl-i Bid'at Hâkimlerin Verdikleri Kararlar ve Onların Yazılarına Şahitlik (s.32).
5. (Fasıl): Bu Konuda Bazı Önemli Uyarılar (s.33).

**XLV – (Kırkbeşinci Bab): Bir Kısmı Geçerli, Bir Kısmı Geçersiz Olan Şehadetler** (s.36).

**XLVI – (Kırkaltıncı Bab): Çocukların Şehadeti** (s.38).

**XLVII – (Kırkyedinci Bab): Hâkimlerin Birbirlerine Yazdıkları Yazılar** (s.39).

**XLVIII – (Kırksekizinci Bab): Hâkimin Emînine, Emîninin Hâkime Yazdığı Yazı** (s.45).

**XLIX – (Kırkdokuzuncu Bab): Hâkimin Hâkime Şifahî Olarak Verdiği Bilgi** (s.46).

**L – (Ellinci Bab): Hâkiin Şahsî Bilgisi; Hâkimin Sözünün Geçerliği; Karardan Sonra Hâkim ile Şahidlerin İhtilafa Düşmeleri** (s.47).

**LI – (Ellibirinci Bab): Bir Özürden Dolayı Yahut Özürsüz Olarak Gizlenen Şehadetler** (s.51).

**LII – (Elliikinci Bab): İki Taraf Arasında Sulh** (s.54).

**LIII – (Elliüçüncü Bab): İkrar** (s.56).

**LIV – (Ellidördüncü Bab): Hâkimin İctihadı** (s.60).

**LV – (Ellibeşinci Bab): İki Tarafın Sözlerinden Eşbeh Olanıyla Hükmetmek** (s.62).
A – İstihsan Kavramı (s.62).
B – Konuyla İlgili Meseleler (s.63).

**LVI – (Ellialtıncı Bab): İnkârın Mûcebiyle Hükmetmek** (s.65).

**LVII – (Elliyedinci Bab): Örf ü Âdet** (s.68).

**LVIII – (Ellisekizinci Bab): Ehi-i Ma'rifet (Bilirkişi)'in Sözü** (s.78).

**LIX – (Ellidokuzuncu Bab): Dilsizin Şehadeti; Dilsizin İşaretinin Hükmü** (s.81).

**LX – (Altmışıncı Bab): Körün Şehadeti** (s.82).

**LXI – (Altmışbirinci Bab): Rehnin Hakkın Meblağına Şehadeti** (s.82).

**LXII – (Altmışikinci Bab): Vesîka ve Rehnin Hakkın Alındığına Şehadeti** (s.83).

**LXIII – (Altmışüçüncü Bab): İçki Kokusu ve İçki Kusmanın İçki İçildiğine Şehadeti** (s.86).

**LXIV – (Altmışdördüncü Bab): Gebeliğin Zinaya Şehadeti** (s.88).

**LXV – (Altmışbeşinci Bâb): Mâlî Konularda Levs** (s.89).

**LXVI – (Altmışaltıncı Bâb): Hıyazenin Mülkiyete Şehadeti** (s.89).

**LXVII – (Altmışyedinci Bâb): Yitik Malın Vasıflarının Şehadeti** (s.96).

**LXVIII – (Altmışsekizinci Bâb): Kur'a** (s.97).

**LXIX – (Altmışdokuzuncu Bâb): Kıyafet İlmi (Fizyonomi)'ne Dayanarak Hüküm Vermek** (s.99).

**LXX – (Yetmişinci Bâb): Karine-i Haller ve Emâreler; Firâsetin Hükmü; Bu Delillerin Kitab, Sünnet ve Selefin Amelindeki Yeri** (s.101-115).

A – Karine ve Emarelere Dayanarak Hüküm Verilebileceğine Dair Kitâb'dan Deliller (s.101).

B – Hz. Peygamber ve Sahabenin Tatbikatından Örnekler (s.102).

C – Dört Mezheb Fukahasının Çözümünde Karine ve Emareleri Esas Aldığı Bazı Meseleler (s.104).

D – Firaset Kavramı; Firasetle Hükmetmekten Men' (s.114).

ÜÇÜNCÜ KISIM
**SİYÂSET-İ ŞER'İYYE İLE HÜKÜM VERMEK**

**GİRİŞ: SİYASETİN TÜRLERİ VE SİYASET HAKKINDAKİ İFRAT, TEFRİT VE ORTA GÖRÜŞLER** (s.115).

**I – (BİRİNCİ FASIL): SİYASETİN MEŞRÛİYYETİNE DAİR KİTAB VE SÜNNETTEN DELİLLER**

A – Kitab'dan Deliller (s.116).

1. Şer'î Hükümlerin Konuluş Sebeplerine Göre Kısımları
2. (Beşinci Kısım): Siyaset ve Zecr İçin Konulan Hükümlerin Sınıfları

B – Sünnetten Deliller (s.117).

C – Sahâbe Tatbikatından Örnekler (s.119).

**II – (İKİNCİ FASIL): SİYASETLE HÜKÜM VERME KONUSUNDA HÂKİMLERİN YETKİLERİ**

A – el-Karâfî'nin, el-Mâverdî'den Naklen Zikrettiği "Vâlî Nazari'l-Mezâlim" ile Hâkimler Arasındaki On Farkın Tartışılması (s.121).

B – (Fasıl): Yine el-Karâfî'nin el-Mâverdî'den Naklen Zikrettiği "Vâli'l-Cerâim"in Hâkimlerden Üstün Olduğu Dokuz Hususun Tartışılması (s.123).

C – (Fasıl): Siyasete Dayalı Hükümler Vermekte Hâkimlere Geniş Yetki Verilmesinin Şeriate Aykırı Olmadığına Dair Küllî Kaideler (s.126).

**III – (ÜÇÜNCÜ FASIL): CEZA DAVALARI**

A – (Birinci Kısım): Davalının Sabıkasız Olması (s.128).

B – (İkinci Kısım): Davalının Sabıkalı Olması (s.129).

C – (Üçüncü Kısım): Davalının "Mechulü'l-Hâl" Olması (s.131).

**IV – (DÖRDÜNCÜ FASIL): GASB, TEADDÎ VE FESAD EHLİNE KARŞI AÇILAN DAVALARLA İLGİLİ FER'Î MESELELER** (s.132).

**V – (BEŞİNCİ FASIL): BASKI ALTINDA OLAN KİŞİNİN MALINI SATMASI VE İKRÂH YEMİNLERİ** (s.139).

**VI – (ALTINCI FASIL): BİR KADIN VEYA ÇOCUKLA (UYGUNSUZ VAZİYETTE) BULUNAN YAHUT AĞZI NEBİZ KOKAN KİŞİNİN TE'DİBİ** (s.145).

**VII – (YEDİNCİ FASIL): KARISIYLA BİRLİKTE BİR ADAM YAHUT EVİNDE BİR HIRSIZ BULUP ONLARLA SAVAŞAN KİŞİNİN HÜKMÜ** (s.148).

**VIII – (SEKİZİNCİ FASIL): FÂSIK VE HIRSIZIN ORTAYA ÇIKARILMASI VE HAKLARINDA ARAŞTIRMA YAPILMASI** (s.148).

**IX – (DOKUZUNCU FASIL): FIKIH BÂBLARINDA BULUNAN ŞER'Î SİYASET VE ZECR İLE İLGİLİ MES'ELELER** (s.149-177).

1. Taharet (s.149).
2. (Fasıl): Namaz (s.150).
3. (Fasıl): Zekât (s.151).

4. (Fasıl): Oruç (s.152).
5. (Fasıl): Hacc (s.153).
6. At'ıme (s.154).
7. Eymân (s.154).
8. Cihad (s.154).
9. (Fasıl): Nikâh ve Tevâbii (s.154).
10. (Fasıl): Büyû (s.157).
11. (Fasıl): Borçlu (s.161).
12. (Fasıl): Rehin (s.163).
13. (Fasıl): Gasb (s.164).
14. (Fasıl): İstihkak (s.164).
15. (Fasıl): Sulh (s.165).
16. (Fasıl): Şirket (s.165).
17. (Fasıl): Vekâlet (s.166).
18. (Fasıl): İkrar (s.166).
19. (Fasıl): Şüf'a (s.167).
20. (Fasıl): Kırâz (s.167).
21. (Fasıl): İcâre (s.167).
22. (Fasıl): Kısmet (s.168).
23. (Fasıl): Vedîa (s.169).
24. (Fasıl): Âriyet (s.169).
25. (Fasıl): Akdıye (s.169).
26. (Fasıl): Şehâdât (s.170).
27. (Fasıl): Vakf (s.173).
28. (Fasıl): 'Itk (s.173).
29. (Fasıl): Kitâbet (s.174).
30. (Fasıl): Vasâyâ (s.174).
31. (Fasıl): Mevârîs (s.176).

**X – (ONUNCU FASIL): SUÇLAR VE CEZALARI** (s.177-217).

**A – Cana Karşı İşlenen Suçlar**

1. Katl (s.177).
2. (İkinci Kısım): Yaralama (s.179).

**B – (Fasıl): Akla Karşı İşlenen Suçlar (s.190).**

**C – (Fasıl): (Mala Karşı İşlenen Suç:) Hırsızlık** (s.191).

1. Hırsızın Tarifi (s.191).
2. (Fasıl): Mesrukun Hükmü (s.191).
3. (Fasıl): Malda Bulunması Gereken Şartlar (s.191).
4. (Fasıl): Hırsızlık Cezası (s.192).
5. (Fasıl): Çalınan Malın Tazmini (s.193).

**D – (Fasıl): (Nesebe Karşı İşlenen Suçlar:) Zina, Livata vb. (s.194).**

1. Zinanın Hükmü ve Zina Cezasının Uygulanabilmesi İçin Bulunması Gereken Şartlar (s.194).
2. (Fasıl): Zinanın İspatı (s.196).

3. (Fasıl): Zina Cezası (s.196).
4. (Fasıl): Livata vb.'nin Cezası (s.197).

**E – (Fasıl): (Irza Karşı İşlenen Suçlar:) Kazf, Sataşma vb. (s.198).**

**F – (Fasıl): Hırâbe; Muhârib, Yolkesen ve Yağmacıların Cezalandırılması** (s.203).

**G – (Dine veya Dince Mukaddes Sayılan Şeylere Karşı İşlenen Suçlar)** (s.209-217).

1. (Fasıl): Hâricî ve Bâğîlerle İlgili Hükümler (s.209).
2. (Fasıl): Riddetin Hükmü (s.210).
3. (Fasıl): Zındıkla İlgili Hükümler (s.211).
4. (Fasıl): Allah'a, Meleklere, Peygamberlere veya Hz. Peygamber'in Ashâbına Sövmek (s.212).
5. (Fasıl): Hz. Peygamber'in Eşlerine ve Ashabına Sövmek (s.213).
6. (Fasıl): Sihir (s.214).
7. (Fasıl): Abdest Almaktan Kaçındığı Takdirde Nazarı Değen Kişinin Cezalandırılması (s.215).

**XI – (ONBİRİNCİ FASIL): ŞER'Î MÜEYYİDELER: TA'ZİRLER VE HAPİS CEZALARI** (s.217).

**A – Ta'zir Cezaları** (s.217-231).

1. Ta'zir Kavramı ve Meşrûiyyeti (s.217).
2. (Fasıl): Ta'zir Vâcibin Terkinden Dolayı Olur (s.218).
3. (Fasıl): Ta'zir Sadece Kırbaç, El ve Hapisle Olan Bir Ceza Olmayıp, Şekli Hâkimin İctihadına Bırakılmıştır. (s.219).
4. (Fasıl): Ta'zir Belli Bir Fiil veya Söze Mahsus Değildir (s.219).
5. (Fasıl): Ta'zir Cezasının Had Cezalarından Fazla Olup Olamayacağı Konusunda İhtilaf Edilmiştir (s.221).
6. (Fasıl): Hâkim Adına Sahte Evrak Tanzim Edenlerin Cezalandırılması (s.231).
7. (Fasıl): Haksız Karar Verdiği Takdirde Hâkimin Cezalandırılması (s.231).

**B – (Fasıl): Hapis Cezası** (s.231-241).

1. Hapis Kavramı ve Meşrûiyyeti (s.231).
2. (Fasıl): Kimlere Hapis Cezası Verilebileceği (s.233).
3. (Fasıl): Hapis Cezası Verilibilecek Kişilerle İlgili Misaller (s.234).
4. (Fasıl): Hapis Müddetinin Takdiri (s.240).

**XII – (ONİKİNCİ FASIL): SAN'ATKÂRLARIN TAZMİNİ** (s. 241-258).

A - Genel Olarak San'at Erbabının Tazmini (s.241).

B – (Fasıl): Sahiplerinin Elinde Meydana Gelen Zararların Tazmin Ettirilmeyeceği San'atlar (s.244).

C – (Fasıl): San'atkârların Kusuruyla Meydana Gelmediği Ortaya Çıktığı Takdirde Tazmin Edilmeyecek Zararlar (s.245).
D – (Fasıl): Simsarlar, Vekiller, Me'murlar (s.245).
E – (Fasıl): Ecîrler (s.247).
F – (Fasıl): Çoban (s.247).
G – (Fasıl): Yiyecek vs. Şeyleri Taşımak Üzere Kiralanan Kişiler (s.248).
H – (Fasıl): Fırıncı (s.249).
İ – (Fasıl): Çamaşır Yıkayıcısı (s.250).
J – (Fasıl): Kassâr (s.250).
K – (Fasıl): Yol Üzerinde Bir İş Yapan Kişi (s.251).
L – (Fasıl): Eğri Duvar (s.252).
M – (Fasıl): Hacâmatçı, Baytar vb. (s.252).
N – (Fasıl): Öğretmen/Usta (s.253).
O – (Fasıl): Koca, Efendi (s.253).
Ö – (Fasıl): Başkasının Kafes, Kapı vb. Şeylerini İzinsiz Olarak Açarak Zararına Sebep Olma (s.253).
P – (Fasıl): Tazmin Açısından İşlerin Taksimi (s.253).
R – (Fasıl): Binici, Yedici, Sürücü (s.254).
S – (Fasıl): Koyunların Verdiği Zararlar (s.256).
Ş – (Fasıl): Saldırganın Engellenmesi (s.257).

**XIII – (ONÜÇÜNCÜ FASIL): NEFY-İ ZARAR; SEDD-İ ZERÂYİ'** (s. 258-270).
A – Zarar ve Zırâr Kavramları ve Nefy-i Zararla İlgili Mes'eleler (s. 258).
B – (Fasıl): Sedd-i Zerâyi' Kavramı; Meşrûiyyeti; Konuyla İlgili Meseleler (s. 269-270).

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN METODU, ÖNEMİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN METODU, ÖNEMİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

## I – METODU

İbn Ferhûn, mukaddimede kazâ ilmine dair yazılan "vesâik" türü eserlerden ve bunların eksikliklerinden bahsettikten sonra, **Tebsıratü'l-hukkâm**'da izleyeceği metodu şu şekilde özetler: ".. Bundan dolayı bu ilmin ihtiyaç duyulan ve bilinmesinde fayda bulunan önemli meselelerini tek bir ipe (kitaba) dizmeyi uygun gördüm. Bu kitabın konularıyla alâkalı olduğundan terkedilmesi uygun olmayanlar hariç, pek çok fıkıh bâbını bu kitaba almadım, iktisâr metodunu tercih ederek başkalarının o konularda yazdıklarıyla yetindim. Zira bu eserin yazılmasından maksad, bu ilmin temel kurallarını zikretmek, hüküm/kararlara dayanak olan delilleri, siyâset-i şer'iyye hükümlerini ve yerlerini açıklamaktır. Bazı meselelerin tekrar edilmesi, her iki yerde de bulunan bir münasebetten ve sadece biriyle yetinmenin mümkün olmamasından dolayıdır."[251]

Gerçekten de İbn Ferhûn, burada söylediği esaslara büyük ölçüde uymuş, konuyla alâkalı olan temel kuralların ve meselelerin zikredilmesine önem vermiş, lüzumsuz tekrarlardan kaçınmış, tekrar zarureti bulunan yerlerde bunun sebebini izah etmiş ve icab eden yerlerde göndermelerde bulunarak eserde iç kontrolü sağlamıştır. Şimdi bu esaslara ne kadar uyulduğunu ve kitabın metoduyla ilgili olarak göze çarpan diğer hususları tespit etmeye çalışalım:

### A – TASNİF METODU

Tezimizin Tebsıratü'l-hukkâm'ın muhtevasını tez planı şeklinde verdiğimiz ikinci bölümünde, eserin tasnifi ile ilgili anahatlar kendiliğinden ortaya çıktığı için, burada sadece, kitapta kullanılan başlıklar ve iç kontrol hakkında bilgi vereceğiz.

#### 1. Başlıklar

İbn Ferhûn, üç ana kısma ayırdığı eserinde o kadar çok başlık kullanmış ve konuları o kadar dallandırmıştır ki dikkatli olmayan okuyucular kitabın sayfaları arasında kaybolabilirler. Kendisi de bunun farkında olsa gerek ki mukaddimede[252] kitabın tamamının fihristini verdikten başka, uzun ve teferruatı çok olan bazı bölümlerin

[251] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4.
[252] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4-8.

başlarında[253] da o bölümün anahatlarını / fihristini verir. Başlıkları yalın halde bırakmayıp hepsinin de başında "kısım", "bâb", "fasıl" gibi anahtar kelimeler kullanır. Hatta bazı yerlerde başlık cümlesi bile kullanmayıp sadece bu kelimelerle yetinir. Bu kelimeleri / başlıkları şöylece sıralayabiliriz:

a) Kısım (*el-Kısmu...*)

Tebsıratü'l-hukkâm'ın üç ana bölümü "kısım" başlığı ile birbirinden ayrılır[254]. Ayrıca birinci kısmın beşinci bâbının altıncı ruknünün altında da "kısım" başlığı kullanılmıştır[255]. Başlık olarak kullanılan "kısım" kelimesinden sonra sıra numarası ve başlık cümlesi yer alır.

b) Bâb (*el-Bâbu...*)

Kitabın birinci ve ikinci kısımlarının ana bölümleri birbirinden "bâb" başlığı ile ayrılır. Birinci kısımda beş[256], ikinci kısımda ise yetmiş[257] bâb vardır. Her "bâb" kelimesinden sonra, o bâbın sıra numarası ve başlığı zikredilir.

c) Sıra Numaralı Fasıl (*el-Faslu...*)

Kitabın üçüncü kısmının ana bölümleri sıra numarası bulunan "fasıl" başlıkları ile birbirinden ayrılır. Bu kısımda onüç fasıl vardır[258]. Bundan başka kitabın birinci kısmının beşinci bâbındaki birinci ruknün altında (sekiz fasıl)[259] ve altıncı ruknün birinci (dokuz fasıl)[260], üçüncü (altı fasıl)[261], beşinci (beş fasıl)[262] ve yedinci (on fasıl)[263] kısımlarının altında numaralı fasıllar vardır. Ayrıca, kitabın ikinci kısmının kırkdördüncü bâbında açılan numarasız bir faslın altında da numaralı fasıllar kullanılmıştır[264].

d) Fasıl (*Faslun...*)

---

[253] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 78, 114, 172,; II, 27, 177.
[254] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9, 225; II, 115.
[255] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 78, 105, 108, 136, 142, 157, 172.
[256] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9, 10, 15, 19, 21.
[257] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 225-II,115.
[258] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 116, 121, 128, 132, 139, 145, 148, 148, 149, 177, 217, 241, 258.
[259] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 24, 31, 33, 35, 37, 48, 50.
[260] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 78, 79, 83, 89, 98, 100, 101, 101, 104. Ancak başta bu kısmın dokuz fasıl olduğu belirtilip başlıkları zikredilmesine rağmen, sadece 1. ve 2. Fasıllara sıra numarası verilmiş, diğerlerinde ise unutulmuştur.
[261] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 108, 113, 114, 117, 124, 136.
[262] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 142, 146, 150, 152, 155.
[263] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 172, 174, 175, 180, 181, 184, 194, 207, 221, 222.
[264] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 27, 30, 32.

İbn Ferhûn, sıra numarası bulunmayan "fasıl" başlıklarını çok bol ve değişik şekillerde kullanmıştır. Bazen bir bâbın alt bölümlerinde[265], bazen bir numaralı faslın altında[266], bazen numarasız bir faslın altında[267], bazen rukün başlığı altında[268] ve bazen de kısım başlığı altında[269] numarasız fasıllar açar. Bu "fasıl" kelimelerinden sonra bazen başlık cümlesi bulunur[270], bazen ise başlık verilmeden hemen konuya girilir[271]. Bazı fasıllar, sadece bir meselenin zikredildiği birkaç satırdan ibarettir[272].

e) Rukün (*er-Ruknu*...)

Tebsıratü'l-hukkâm'ın birinci kısmının beşinci bâbının alt başlıkları "rukün" kelimesiyle başlar[273]. Burada kazânın altı ruknü ele alınır.

f) Mesele (*Mes'eletün, el-Mes'eletü*...)

İbn Ferhûn, eserinin kadı / hâkimler için bir el kitabı olmasını istediği için ele aldığı konunun / genel kuralın müşahhas olaylar üzerinde uygulanmasına çok önem vermiştir. Bu maksatla kitabında, çeşitli fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan binlerce meseleyi kendi sistematiği içinde biraraya getirmiştir. Bu meselelerin çokluğu eserin sayfaları rastgele karıştırıldığı takdirde bile hemen göze çarpacaktır[274]. Bazı konuların bütün fıkıh bâblarındaki uygulanışını da mesele başlıkları altında verir[275]. Bazı meselelere ise sıra numarası vermiştir[276].

g) Fer' (*Fer'un*)

İbn Ferhûn, "fer'" başlığını da hemen hemen "mesele" başlığı ile aynı maksatlarla kullanmıştır. "Fer'" başlığı bütün kısımlarda bulunmakla beraber ikinci kısımda daha yoğun olarak kullanılır[277].

h) Nev' (*Nev'un, en-Nev'u*...)

---

[265] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16-17.
[266] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 26, 151, 152, 207-221; II, 123, 126, 150-176, 190-203, 218-231, 244-257, 269.
[267] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 53-60, 63-71, 218-220; II, 191-193, 196-197, 233-240.
[268] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 52, 62, 75-77.
[269] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 107, 160-170.
[270] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 26, 95, 100, 104, 162; II, 90, 104, 114, 142, 150, 179.
[271] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 14, 16-17, 19, 20, 55, 59, 67, 75, 143, 149, 220, 226; II, 126, 216, 248, 253, 257, 262.
[272] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 17, 104, 143, 207, 237, 260; II, 248, 249, 251, 257.
[273] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 51, 72, 73, 75, 78-224.
[274] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 36, 45, 48, 52, 61, 72, 120, 124-136, 138-144, 212-216, 244-248, 266-269; II, 12-14, 76, 88, 100, 130, 183, 268, 270.
[275] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 124-131; II, 149-177.
[276] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 104-108.
[277] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 47, 75, 78, 80, 157-160, 171, 210, 217, 237, 238, 242, 248-250, 257, 265, 275, 282; II, 3, 5, 18-25, 42-43, 49, 52-53, 60-62, 81, 97, 192, 225-230, 247, 254, 270.

Bir şeyin türlerini sıralarken kullanılır. Genelde sıra numarası vardır. Az kullanılan başlıklardandır[278].

i) Minhu, Minhâ, Min Zâlik

Bir konuyla ilgili bilgiler maddeler halinde sıralanıken kullanılır[279].

j) Tenbîh (*Tenbîhun...*)

Tebsıratü'l-hukkâm'da çok sayıda bulunan "tenbih" başlığı, kendisinden az önce geçen konu / mesele / nakil ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken hususların zikredildiği uyarı / tenkid mahiyetindeki bilgiler için kullanılır[280].

Diğer başlıklar:
k) Beyân[281]
l) Fâide[282]
m) Tetmîm[283]
n) İstidrâk[284]
o) Suâl-Cevâb[285]

## 2. İç Kontrol

İbn Ferhûn, bir konuyu, meseleyi sadece bulunduğu yerde anlatmakla yetinmez, o konunun, kitabın diğer konularıyla ilişkisini, başka nerelerde de anlatıldığını açıklar ve karşılaştırma yapılarak benzer ve farklı yönlere dikkat edilmesini isteyerek eserin bütünlüğünü sağlamaya çalışır. Bundan dolayı Tebsıratü'l-hukkâm'ın çeşitli yerlerinde daha önce geçen konularla ilgili olarak: "Bu mesele daha önce geçti", "Bunun zikri / beyanı / hükmü daha önce geçti", "Bu konuyu ..... kısmında / bâbında / faslında zikrettim / zikrettik" vb.[286]; ileride tekrarlanacak veya daha geniş olarak ele alınacak konular için "Yakında gelecek", "Yakında gelecek inşâallah", "Bu konu ..... kısmında / bâbında / faslında tam olarak / geniş olarak zikredilmiştir / gelecek" vb.[287]; karşılaştırılması istenen konularla ilgili olarak "...kısmında / bâbında / faslında bu konuyla ilgili bilgiler vardır. Onları bununla birlikte düşün", "Bunu, onun daha önce

---

[278] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 80-83, 102-103, 113, 116, 117-123, 216, 261-263.
[279] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 186-190; I, 26-31-35, 37-45, 92-94, 107, 117-119, 145-146, 166-169, 254, 260; II, 15, 102, 218, 219-220; I, 67, 194-196; II, 15, 117-121, 270.
[280] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 25, 36, 45, 56, 75, 79, 81, 85, 94, 111, 146, 151, 162, 171, 176, 206, 221, 230, 256, 280; II, 6, 9-11, 45, 82, 114, 128, 198, 234, 266, 270.
[281] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 84, 264.
[282] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 100, 136, 186; II, 136.
[283] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 144.
[284] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 130.
[285] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 59; II, 234.
[286] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 23, 40, 46, 52, 77, 102, 104, 118...
[287] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 19, 21, 39, 63, 98, 108, 116...

geçen sözüyle birlikte düşün", "Bunun ... faslında pek çok benzeri vardır" vb.[288]; anlatılması / uzatılması konu dışına çıkmaya sebep olacak meseleler hakkında da "Bu, sayılması uzun sürecek bir bâbdır", "Bunun incelenmesi maksudun dışına çıkarır", "Konuyu uzatmamak için .....'ı zikretmedik", "Burada zikrettiklerimizde diğer bâblarda zikretmediklerimiz için bir tenbih vardır", "Bunun yeri fıkıh kitaplarıdır" vb.[289] ifadelere sık sık rastlanmaktadır.

## B – KAYNAK GÖSTERME VE İKTİBÂS METODU

### 1. Kaynak Gösterme Kalıpları

Eserinde 180 civarında kaynaktan[290] alıntı yapan İbn Ferhûn, bu kaynakları değişik üsluplarla ifade etmektedir. Alıntıdan önce kaynağı belirtmek istediği zaman: "kâle + müellif adı + kitap adı + alıntı"[291], "fî + kitap adı + li + müellif adı + alıntı"[292], "fî + kitap adı + alıntı"[293], "kâle / zekera + fî + kitap adı + alıntı"[294] vb. ; alıntıdan sonra kaynak göstermek istediği zaman ise: "alıntı + kâle / zekera + müellif adı + fî + kitap adı"[295], "alıntı + min + kitap adı"[296], "alıntı + min + kitap adı + müellif adı"[297], "unzur + kitap adı"[298] vb. kalıplar kullanır.

İbn Ferhûn, çoğunlukla sadece kitap adını verip alıntının bulunduğu bölümü göstermez. Bununla birlikte az da olsa alıntının bulunduğu cüz, kısım, bâb, fasıl vb. bölüm adlarını açıkladığı olur[299].

### 2. İktibas Metodu

Yaptığımız bazı karşılaştırmalardan edindiğimiz intibâa göre, İbn Ferhûn, her zaman iktibasta bulunduğu eserdeki ifadeleri aynen nakletmeyip, zaman zaman özetleme, takdim-tehir gibi bazı tasarruflarla veya kendi ifadeleriyle nakleder[300]. Nakilde açıklanmaya muhtaç olan hususlar bulunduğunda bazen "*yurîdu..*", "*murâduhu..*", "*el-murâdu min..*", "*ya'nî..*" gibi ifadelerle araya girip gerekli izahları

---

[288] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 38, 59, 66, 114...
[289] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 85, 87, 107, 113, 275...
[290] Bu kaynaklar ve haklarında genel bir değerlendirme için tezimizin dördüncü bölümü (**Tebsıratü'l-Hukkâm'ın Kaynakları**)'ne bakınız.
[291] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 13...
[292] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16...
[293] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16...
[294] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 35...
[295] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 18...
[296] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 27...
[297] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 216...
[298] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 147...
[299] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 23, 34...
[300] İbn Ferhûn, **Tebsıra** (Karâfî, **İhkâm**), I, 9 (33-35), 15-18 (162-176), 59 (44, 92-93), 80-83 (180-190); (İbn Abdirrafi', **Muîn**) I, 42 (II, 616-617), 234 (834), 259 (614-615); (İbn Kayyimi'l-Cevziyye, **Turuk**), I, 223 (199-200), II, 28-29 (169-172), 129 (116), 131 (118)...

yaptıktan sonra nakle devam eder[301], bazen ise nakli tamamladıktan sonra "*Tenbîh..*" başlığı açarak icab eden açıklama, uyarı ve düzeltmeleri yapar[302]. Çok az da olsa naklin bittiğini ifade etmek üzere "*intehâ..*" fiilini veya onun kısaltmasını kullanır[303]. Bazı yerlerde iktibasın nerede bittiği tam olarak anlaşılamamakta, dolayısıyla sonra gelen kaynağın ve ondaki ifadelerin önceki naklin devamı mı, yoksa İbn Ferhûn'un kullandığı birinci el yeni bir kaynak ve onun ifadeleri mi olduğu ancak o kaynaklarla karşılıştırıldıktan sonra tespit edilebilmektedir[304].

## C – KONULARI İŞLEYİŞ TARZI

İbn Ferhûn'un konuları işleyiş tarzı ile ilgili tespitlerimizi şu şekilde sıralayabiliriz:

Mukaddimede bizzat kendisinin de ifade ettiğ üzere, Tebsıratü'l-hukkâm'ı yazma amacı, kazâ ilminin mukaddimelerini, ispat vasıtalarını ve siyâset-i şer'iyye ile ilgili hükümleri derli toplu bir şekilde işleyerek, hâkimler için karşılaştıkları her konuda müracaat edebilecekleri rehber bir kitap vücuda getirmektir. Bu konular, özellikle de kazâ ilminin mukaddimeleri, fıkıh kitaplarında neredeyse hiç bulumamakta, bu konu için yazılmış vesâik kitaplarında ise çok yetersiz bir şekilde ele alınmaktadır[305]. Bundan dolayı İbn Ferhûn, her konuyu işlerken önce teorik bilgiler verip hâkimlik mantığı kazandırmaya çalışmakta, sonra da zikrettiği meselelerle bu teorilerin uygulanışını göstermektedir. Öyle ki bazı kuralların uygulanışı ile ilgili olarak bütün fıkıh bâblarından örnek meseleler getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Tebsıratü'l-hukkâm'ın, mücerred metod ile meseleci metodu birarada kullandığı ve genel fıkıh kitaplarından çok kavâid, furûk, eşbâh ve nezâir türü eserlere benzediği görülmektedir[306].

Genel olarak bakıldığında, Tebsıratü'l-hukkâm, fıkıh kitaplarında da bulunan kısa aklî deliller hariç tutulursa, gayr-ı müdellel bir görüntü vermekte, bununla birlikte İbn Ferhûn'un önemli gördüğü veya yanlış bilindiğini düşündüğü konularla ilgili aklî ve naklî deliller zikredilmektedir. Buralara bakıldığında bakıldığında delillerin kitap, sünnet, sahâbe tatbikatı ve fukahâ ictihadı şeklinde sıralandığı görülmektedir[307]. Az da olsa satır aralarında veya "*hikmetuhu / hikmetuhâ..*" başlıkları altında hükümlerin

---

[301] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 13, 18, 29, 31, 38, 52...
[302] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 25, 34, 36...
[303] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 38, 43...
[304] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 234 (İbn Abdirrafî', **Muîn**, I, 834); II, 232 (İbn Kayyimi'l-Cevziyye, **Turuk**, s. 114-115).
[305] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4.
[306] Bu tür eserlerin özellikleri hakkında bkz.: Baktır, Mustafa, "**Eşbâh ve Nezâir**", DİA, XI, 456-457; Özen, Şükrü, "**Furûk**", DİA, XIII, 223-227.
[307] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 10-15 (Kadılık görevinin fazileti), 51-52 (Genel olarak delillerin tertibi), 172-174 (Beyyine kavramı), 184 (Şehadetin fazileti); II, 21-36 (İmamiyyenin şehadeti), 101-104 (Karine ile hüküm), 115-121 (Siyasetin meşrûiyyeti), 217-222 (Ta'zir),...

hikmetlerine yer verilmekte[308], ayrıca üçüncü kısmın başında siyâset-i şer'iyye'nin meşrûiyyeti delillendirilirken bir makâsıd-ı şerîa denemesi yapılmaktadır[309].

Zaman zaman kavramlar üzerinde lugavî ve ıstılâhî tahliller yapılmakla beraber[310], çoğunlukla direkt konuya girilmektedir. Çoğunlukla Mâlikî mezhebi imamlarının görüşleri zikredilmekte, diğer mezheplerin görüşlerine çok az yer verilmektedir[311]. Tatbikattan örnekler zikretmeye önem verilmektedir[312].

## II – ÖNEMİ

İslâm muhâkeme hukuku sahasında yazılmış en sistematik ve teferruatlı eserler arasında yer alan Tebsıratü'l-hukkâm, ilim çevrelerinden olumlu değerlendirmeler almış, kaynak olarak kullanılmış ve sahasında büyük bir boşluğu doldurmuştur. Günümüzde de bu sahada çalışan araştırmacılar için vazgeçilmez bir kaynaktır. Müellifi zamanında bilinip de bugün artık elimizde olmayan pek çok eserin ilim âleminde tanınmasına aracı olmuştur. Teferruatlı planı, konuları işleyişi, akla gelen ve gelmeyen pek çok meseleyi ele alması ve kaynaklarının bolluğu ile günümüz araştırma eserlerini andırmaktadır. Tek eksiği kaynakların cild ve sayfa numaralarını vermemesi ve bibliyografyasının bulunmamasıdır ki bunlar da o gün için bir kusur sayılmasa gerektir. Şimdi bu hususları biraz açmaya çalışalım:

### A – HAKKINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER

Tebsıratü'l-hukkâm, ilim çevrelerinden genelde olumlu tepkiler almıştır. Bunlardan bazılarını, eskiden yeniye doğru, şu şekilde sıralayabiliriz.

İbn Kâdî Şuhbe (v. 851/1448): "Büyük bir cilddir. Nefîstir. es-Sübkî ve Sirâcuddîn el- Bulkînî'nin fevâidinden pek çok şey zikretmiştir. İçinde fâideler ve ender bulunan bilgiler (ğarâib) vardır."[313]

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449): "Ahkâm konusunda nefîs bir kitaptır."[314]

Bedruddîn el-Karâfî (v. 1008/1599), İbn Kâdî Şuhbe ile İbn Hacer'in İbn Ferhûn hakkında verdikleri bilgileri aynen naklettikten sonra şu tenkidi yapar: "Fakat kitabı et-Tebsıra'da mezhebin meşhur görüşünü belirtmeyi ilke edinmemiştir."[315]

---

[308] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 3, 10, 178,...
[309] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 116-117.
[310] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9 (Kazâ ve hüküm), 52 (Müctehid), 89-98 (Hâkimlerin tescillerde kullandıkları ıstılahlar), 105-107 (Müddeî, müddeâ aleyh), 172-174 (Beyyine); II, 62-63 (İstihsan), 74-75 (Talâk lafızları), 231-232 (Sicn, habs), 258 (Zarar, zırâr), 269 (Zerîa),...
[311] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9, 13, 20, 21, 25, 31, 36,...
[312] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 12, 39, 40, 42,...
[313] İbn Kâdî Şuhbe, **Tarih**, I, 623. Aynı ifadeleri Kâtip Çelebi de kullanmaktadır: **Keşf**, I, 339.
[314] İbn Hacer, **Dürer**, I, 48, no: 124. Sehâvî de İbn Hacer'den naklen aynı ifadeleri kullanır: **Tuhfe**, I, 81, no: 91.

Ahmed Baba (v. 1036/1626): "Daha önce bir benzeri yazılmadı. İhtiva ettiği fâideler gizli değildir... İlmi geniş olduğu için bütün eserleri gayet faidelidir."[316]

el-Hacvî (v. 1376/1956), Mağrib'de fetvâ konusunda mutemed olan eserler arasında Tebsıratü'l-hukkâm'ı da saydıktan sonra şu tenkidi yapar: ".. Şu kadar var ki bazı zayıf fetvâlar da içermektedir."[317]

Muhammed ez-Zuhaylî: "İslâm'da kazâ konusunda yazılan kitapların en önemlilerinden."[318]

İbn Ferhûn'un "Dürretü'l-ğavvâs" adlı eserini tahkik eden Muhammed Ebu'l-Ecfân ile Osman Batîh: "Kazâ fıkhı ve uygulamaları konusunda hâkimler için rehber mahiyetinde bir kitaptır... Bu kitap, sahibinin, mezhep fukahâsının kazâ ve bütün nevileriyle şehâdetler konusundaki görüşlerini tamamıyla bildiğini göstermekte ve konuları güzel bir şekilde tasnif etmedeki maharetini kanıtlamaktadır."[319]

Tebsıratü'l-hukkâm'ın Kâhire 1406/1986 baskısını takdim eden Tâhâ Abdurraûf Sa'd ise edebî bir üslupla şu övgüleri yapmaktadır: "Bu, benzeri nâdir olan ve âlimler ile öğrencilerin ellerinde eşi az bulunan bir kitaptır. O, İbn Ferhûn'un incilerinden bir incidir. Zaten onun bütün eserleri inciler gibidir. İbn Ferhûn, doğuya ve batıya gitmiş, bütün ilim bahçelerini dolaşmış, onların bütün çiçeklerini ve güllerini derip, senin için bir buket haline getirerek önüne koymuştur. Onları koklar ve beğendiğini seçersin. Yine o, kazâ ilimleri denizlerine dalmış, onlardaki bütün inci ve mercanları çıkarmıştır... Mezhebi, dini ve uyguladığı kanun ne olursa olsun, her hâkimin muhakkak bu esere muttali olması gerekir."[320]

Tebsıratü'l-hukkâm'ı tahkik etmeye başladığı bildirilen Kuveyt el-Mahkemetü'l-Külliyye şer'î hâkimi Üstâz Ivaz Hüseyin Yûsuf ise şu değerlendirmeyi yapar: "Eser, kazâ, muhâkeme hukuku ve fıkhî kâideler konusunda Mâlikî mezhebine göre yazılmış en meşhur kitaplardan sayılır. Mağrib ülkeleri, Afrika ve Kuveyt gibi Mâlikî mezhebiyle amel eden ülkelerde hukuk muhâkemeleri usulü konusunda günümüzde de temel bir kaynak olmaya devam etmektedir."[321]

Bu değerlendirmelerde de görüldüğü üzere Tebsıratü'l-hukkâm beğenilmekte, sadece mezhebde meşhur olmayan, zayıf fetvâlara yer vermiş olması tenkid edilmektedir. Bu tenkidi eserden fetvâ kitabı olarak yararlanmak isteyenler için bir uyarı

---

[315] Karâfî, **Tevşîh**, s. 46, no: 1.
[316] Ahmed Baba, **Neyl**, I, s.34, no: 1. Mahlûf da aynı anlama gelen ifadeler kullanır: **Şecere**, I, 222, no: 789.
[317] Hacvî, **Fikr**, II, 433.
[318] Zuhaylî, **Târihu'l-kazâ**, s. 279.
[319] İbn Ferhûn, **Dürre** (Dirase kısmı), s. 22-23.
[320] İbn Ferhûn, **Tebsıra** (Kahire 1406/1986, Takdim kısmı), I, z-h.
[321] **Ahbâru't-Türâsi'l-Arabî**, sene: 1404/1984, sayı: XI, s. 26.

olarak kabul etmek gerekir. Yoksa böyle teferruatlı ve farklı görüşlere yer veren bir eserdeki bütün görüşlerin / fetvâların kuvvetli olması zaten mümkün değildir.

### B – KAYNAK OLARAK KULLANILMASI

Günümüz İslâm muhâkeme hukuku çalışmalarında ilk akla gelen kaynaklardan biri olan Tebsıratü'l-hukkâm, geçmişte de büyük itibar görmüş, kaynak olarak kullanılmış ve Mâlikî çevrelerinde fetvâ alınabilecek kitaplar arasında sayılmıştır[322]. Şimdi klasik dönemde Tebsıratü'l-hukkâm'ı kaynak gösteren bazı müellifler ve eserlerini görelim:

İbn Kutlubuğa (v. 879/1474), **K. Mûcebâtü'l-ahkâm ve vâkıâtü'l-eyyâm** (nşr. Muhammed Suûd el-Maînî, Bağdad 1983), s. 178.

el-Venşerîsî (v. 914/1508), **el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmiu'l-muğrib an fetâvâ ulemâi İfrîkıyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib** (I-XIII, nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1401/1981-1403/1983), II, 447; X, 81; XII, 17.

et-Tetâî (v. 942/1535), **Tenvîru'makâle fî halli elfâzı'r-Risâle** (nşr. Muhammed Âyiş Abdülâl, Mısır 1409/1988), III, 187.

el-Hattâb (v. 954/1547), **Tahrîru'l-kelâm fî mesâili'l-iltizâm** (Abdüsselâm Muhammed eş-Şerîf, Beyrut 1404/1984), s. 216, 217, 408.

Meyyâre (v. 1072/1661), **el-İtkânu ve'l-ihkâm fî şerhi Tuhfeti'l-hukkâm** (Beyrut), I, 9, 10, 16.

et-Tesûlî (v. 1258/1842), **el-Behce fî şerhi't-Tuhfe** (Beyrut 1412/1991), I, 333, 391.

el-Uleyş (v. 1299/1881), **Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fi'l-fetvâ alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik** (Mısır 1958), I, 58-59; II, 295, 297, 302.

Muhammed Ali b. Hüseyn el-Mekkî, **Tehzîbu'l-Furûk ve'l-kavâidi's-seniyye fi'l-esrâri'l-fıkhiyye** (I-IV, nşr. Halil el-Mansur, "el-Furûk" ile birlikte, Beyrut 1418/1998), IV, 175, 179, 203.

### C – NÂDİR ESERLERİN TANITILMASINDAKİ ÖNEMİ

İbn Ferhûn, Tebsıratü'l-hukkâm'da 180 civarında kaynak kullanmıştır. Bunlar içinde bugün artık basılmış olanlar olduğu gibi henüz yazma halinde bulunan veya mevcudu bilinmeyenler de vardır. Bu açıdan eser önemli bir bibliyografya kaynağı olarak da kabul edilmelidir.

İbn Ferhûn'un çok kullandığı, fakat henüz yazma halinde bulunan eserlerin tahkik ve tashihinde de Tebsıratü'l-hukkâm'dan yararlanılabilir. Nitekim onun, neredeyse tamamına yakınını değişik yerlerde iktibas ettiği, el-Karâfî'ye ait "**el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm**" adlı eseri tahkik eden Abdülfettâh Ebu Gudde, gerek

---

[322] Hacvî, **Fikr**, II, 433. Hanefî çevrelerinde ise "**Muînu'l-hukkâm**" versiyonu ile yer bulmuştur. Bu konuda bilgi için aşağıda "Tebsıratü'l-hukkâm üzerine yapılmış çalışmalar"dan bahsederken yaptığımız açıklamalara bakınız.

metnin tashihinde ve gerekse bazı kapalı hususların açıklanmasında Tebsıratü'l-hukkâm'dan büyük ölçüde yararlanmıştır[323].

## III – ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Tebsıratü'l-hukkâm, metin metoduyla yazılmayan mufassal bir eser olduğu için üzerine yapılmış herhangi bir şerh, hâşiye, ta'lik çalışması – bildiğimiz kadarıyla – yoktur.Ancak bu tür çalışmaların dışında, eski ve yeni dönemde, onun üzerine veya ondan yararlanılarak yazılmış bazı kitaplar / araştırma eserleri vardır. Şimdi bunları kısaca tanıtmaya çalışalım:

### A – NAZMU'D-DÜRRİ'L-MEKNÛN

Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın, "Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye"nin fihristlerine dayanarak verdiği bilgilere göre, İmam Abdurrahman b. Muhammed b. el-Habîb el-Malatî'ye ait olan bu eserin tam adı: "**Nazmu'd-dürri'l-meknûn fî tertîbi Tebsırati İbn Ferhûn**"dur.

Adından da anlaşılacağı üzere, kendisine mahsus bir tertip ve tasnifi olan Tebsıratü'l-hukkâm'da verilen bilgileri genel fıkıh kitaplarının tasnifine göre yeniden düzenlemek amacıyla yazılmıştır. Başlangıç cümlesi: "*el-Hamdülillâhi 'llezî lehu 'l-fadlü 'l-kebîr ve bi-yedihi 'l-hayru 'l-kesîr*..."dir.

Abdüsselâm b. Ahmed b. Sebîke adlı hattat tarafından 1223/1808 senesi Muharrem ayının 1. günü istinsâhı tamamlanan eser, Mağribî hatla yazılmış olup, otuzyedişer satırlık 148 varaktan oluşan bir cilddir. Kenarında bazı takyidler bulunmaktadır[324].

Fetvâ kitabı olarak da kullanılan tebsıratü'l-hukkâm'ın ihtiva ettiği binlerce meseleyi kendi tasnifi içinde bulmak bir hayli zordur. Çünkü İbn Ferhûn, o meseleleri bulundukları yerlerdeki konuyla ilgilerinden dolayı oralarda zikretmiştir. Halbuki kitabı fetvâ almak amacıyla kullanmak isteyen bir kişinin aklına böyle bir ilgi gelmeyebilir. Bundan dolayı böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

### B – MUÎNU'L-HUKKÂM

[323] Karâfî, **İhkâm** (Dirase kısmı ve dipnotlar), s. 33, 37, 58, 62, 88, 92, 94, 105, 108, 130, 135, 142, 143, 145, 146, 162, 164, 167, 169, 170, 180, 187, 218, 232, 238, 244, 245, 250, 255, 256.
[324] İbn Ferhûn, **Tebsıra** (Kahire 1406/1986, Takdim kısmı), I, lâm.

Alâuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Halil et-Tarablusî (v. 844/1440)[325]'ye ait olan[326] bu eserin tam adı: "**Muînu'l-hukkâm fî mâ yeteraddedu beyne'l-mütehâsımeyni mine'l-ahkâm**"dır.

Tebsıratü'l-hukkâm'ın özetlenmesi, bazı örneklerin Hanefî mezhebinden seçilmesi ve Mâlikî mezhebine ait olduğunu gösterecek bazı isimlerin kapalı ifadelerle geçilmesi suretiyle meydana getirilen[327] eser, Tebsıratü'l-hukkâm'ın isim olarak değil, fakat muhteva olarak hanefî çevrelerce de tanınmasına vesile olmuştur. Nitekim Tebsıratü'l-hukkâm'ın Türkiye'de herhangi bir yazma nüshasını tespit edemediğimiz halde, Muînu'l-hukkâm'ın pek çok yazma nüshasının bulunduğunu gördük[328].

Birkaç baskısı bulunan Muînu'l-hukkâm, son olarak Kahire'de (1393/1973, 2. Baskı, s.1-213), sonunda (s. 215-447) İbnu'ş-Şıhne (v. 882/1477)'nin "Lisânu'l-hukkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm" adlı eseri olduğu halde basılmıştır.

C – EL-HUCECÜ'L-KAZÂİYYE

Ezher Üniversitesi hocalarından Dr. Muhammed Ali Ahmed İbrahim tarafından ders kitabı olarak hazırlanan eserin tam adı: "**el-Hucecu'l-kazâiyye fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye**"dir (Dâru'l-Hedy, Mısır 1403/1983, 1. Baskı, 331 s.).

İslâm hukukunda adlî delilleri konu edinen kitabın sistematik bir planı bulunmayıp, deliller sıralanarak açıklanmış ve İslâm'da adlî delillerin sadece şehadeti ikrar ve yeminden ibaret olmadığı, daha pek çok delilin bulunduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Kitap büyük ölçüde uzun iktibaslardan oluşmakta, müellifin ifadeleri, başlık koymak, bağlantı kurmak ve bazı güncel konularla ilgili kanaat belirtmekten ibaret kalmaktadır.

---

[325] Biyografisi için bkz.: Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1745; Ziriklî, **A'lâm**, V, 97; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 88; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 94; Yıldız, **İslâm Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik**, s. 20-22.

[326] Genel kanaat bu olmakla beraber Kâtip Çelebi, eserin bazı yazma nüshalarının üzerinde bulduğu bilgilere dayanarak başka kişilere de nisbet edildiğini bildirmektedir: **Keşf**, II, 1745.

[327] Bu Kanaatte olan pek çok araştırmacı vardır: Arnûs, Mahmud b. Muhammed, **Târîhu'l-kazâ fi'l-İslâm**, s. 24; Ebu Gudde, **İhkâm** (Karâfî), s. 20, 169, 170, 245, 255; Yıldız, **İslâm Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik**, s. 24-25. En ağır ifadeleri ise Zuhaylî kullanır: **K. Edebü'l-kazâ** (İbn Ebi'd-Dem), s. 719. Onun iki kitabı baştan sona karşılaştırdıktan sonra vardığı sonuca göre, Muînu'l-hukkâm, Tebsıratü'l-hukkâm'dan intihal olup, kelimesi kelimesine çalınmış ve konu sonlarındaki tafsilatın çıkarılması, bazı konuların Hanefî mezhebine uyarlanması, bazı fasıl, ıstılah, isim ve kitapların zikredilmemesi suretiyle meydana getirilmiştir. Öyle ki zaman zaman iki mezhebin görüşleri bile birbirine karıştırılmıştır.

[328] Meselâ: Yeni Cami: 572, 573, 574; Fatih: 2475; Esad Efendi: 983, 984; Hacı Beşir Ağa: 294; Giresun Yazmaları: 83; Lâleli: 802; Şehid Ali Paşa: 974; Serez: 962, 963; Hamidiye: 561; Bağdatlı Vehbi: 433; Amcazâde Hüseyin: 226; Çelebi Abdullah: 160; Damad İbrahim: 726; Cârullah: 884.

Başka bazı kaynaklar da kullanılmakla beraber, çalışmada "Tebsıratü'l-hukkâm"ın esas alındığı görülmektedir. Onun dışında İbn Kayyimi'l-Cevziyye (v. 751/1350)'nin "et-Turuku'l-hukmiyye"si ile et-Tarablusî (v. 844/1440)'nin "Muînu'l-hukkâm"ı da çok kullanılan kaynaklardandır.

## D – İSLÂM YARGILAMA HUKUKUNDA

## İSBAT VASITASI OLARAK ŞAHİTLİK

Kemal Yıldız tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışma (İstanbul 1989, 127 s.), üç eser, İbn Kayyimi'l-Cevziyye'nin "et-Turuku'l-hukmiyye"si, İbn Ferhûn'un "Tebsıratü'l-hukkâm"ı ve et-Tarablusî'nin "Muînu'l-hukkâm"ında verilen bilgileri esas alarak şehadet konusunu incelemektedir.

Tez bir giriş ile dört bölümden meydana gelmektedir.

Girişte, isbat vasıtaları ve isbat yükü hakkında, günümüz Türk hukuku ile İslâm hukuku mukayese edilerek, genel bilgiler verilmiş, çalışmaya esas alınan üç eser ve müellifleri tanıtılmıştır.

Birinci bölümde, şahitliğin mahiyeti, hukukî dayanağı, hükmü ve önemi ile ilgili bilgiler verilmiş; ikinci bölümde, şahitliğin şartları ve tezkiye konusu işlenmiş; üçüncü bölümde, ceza ve hukuk davalarındaki şahitliklerde yeter sayı (nisâb) incelenmiş; dördüncü ve son bölümde, dolaylı şahitlik konusu ele alınmıştır. Sonuçta ise, şehadetin ispat gücü, şahidin şahsiyeti ve şahitliğin önemi konusunda varılan sonuçlar ifade edilerek çalışma sona erdirilmiştir.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN KAYNAKLARI

# TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN KAYNAKLARI

## I – GENEL DEĞERLENDİRME

Tebsıratü'l-hukkâm'ın kaynakları hakkında genel olarak şunları söyleyebiliriz:

180 civarında kaynaktan yararlanılmıştır.

Bu kaynakların çoğu birinci el olmakla beraber bazılarının ikinci el olma ihtimali vardır. Çünkü bazı yerlerde iktibasın nerede bittiği ibarelerin akışından tam olarak anlaşılamamakta, dolayısıyla sonra gelen kaynağın birinci el mi, yoksa ikinci el mi olduğunun tespiti o kaynaklara müracaata bağlı olmaktadır.

Çoğunlukla kaynakların tam adı söylenmemekte, tanınmasına yetecek kadarıyla iktifa edilmekte yahut ilim çevrelerinde meşhur olan başka adlar zikredilmekte, bazen de aynı kitap çeşitli yerlerde değişik adlarla anılmaktadır.

Kaynakların çoğu Mâlikî mezhebine mensup âlimlere aittir.

Çok az olmakla birlikte kaynaklar hakkında değerlendirme yapıldığı da olur[329].

Aşağıda Tebsıratü'l-hukkâm'ın kaynaklarını mümkün olduğunca gruplandırarak verdik. Bazı eserlerin bulundukları gruba sokulması, hakkında fazla bilgi bulamadığımızdan dolayı, çeşitli karinelere bakarak yaptığımız tahmine dayanmaktadır. Müellif adından sonra verdiğimiz ilk isim, o kaynağın matbû nüshasına esas olan veya biyografi eserlerinde zikredilen isimdir. Basıldığını tespit edebildiğimiz eserlerin baskıları hakkında parantez içinde bilgi verdik. Kaynakların Tebsıratü'l-hukkâm'da geçen adlarını koyu harflerle dizdik. Müelliflerin tam adlarını ve biyografilerinin bulunduğu kaynakları zikrettik.

## II - KAYNAKLAR

### A – TEFSİR KİTAPLARI

[329] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 224.

**İbn Bükeyr:** Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Bükeyr el-Bağdadî (v. 305/917)[330].

1. **"Ahkâmu'l-Kur'ân"**[331].

**İbnu'l-Arabî:** Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî (v. 543/1148)[332].

2. **"Ahkâmu'l-Kur'ân"** (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Mısır 1958, 1. Baskı)[333]. Bazen sadece **el-Ahkâm** adıyla geçer[334].

**İbnu'l-Feras:** Ebu Muhammed Abdülmün'ım b. Muhammed b. Abdurrahim b. Muhammed el-Hazrecî (v. 599/1202)[335].

3. **"Ahkâmu'l-Kur'ân"**[336].

**el-Kurtubî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Ensârî (v. 671/1272)[337].

4. "el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân", (I-XX, Beyrut 1413/1993). Tebsıratü'l-hukkâm'da **"Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"** adıyla geçer[338].

B – HADİS KİTAPLARI

**İmam Mâlik:** Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbahî (93-179/712-795)[339].

5. **"el-Muvatta'"** (Yahyâ b. Yahyâ rivâyeti, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Kâhire 1370/1951)[340].

**Abdurrazzâk:** Ebu Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî (v. 211/827)[341].

6. **"Musannefu Abdirrazzâk"** (nşr. Habiburrahman el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1390)[342].

**İmam Ahmed:** Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (164-241/780-855)[343].

---

[330] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 341, no: 454; Mahlûf, **Şecere**, I, 78; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 280.
[331] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 179.
[332] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 376-378, no: 509; Mahlûf, **Şecere**, I, 136; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 242.
[333] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 136; II, 269.
[334] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 160.
[335] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 312, no: 417; Mahlûf, **Şecere**, I, 150; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 196.
[336] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 172, 190, 191; II, 26, 28, 60, 116.
[337] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 406, no: 549; Mahlûf, **Şecere**, I, 197; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 239.
[338] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 101, 115.
[339] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 56-81; Ebu Zehra, Muhammed, **İmam Mâlik**, çev. Osman Keskioğlu, Ankara 1984; Scahacht, J., **"Mâlik"**, İA, VII, 252-257; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 45-49; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 44-49; Özel, Ahmet, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 153-154.
[340] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 25, 59, 145, 155, 166, 249, 306; II, 50, 71, 214, 215, 228, 251.
[341] Akyüz, Ali, **"Abdürrezzâk es-San'ânî"**, DİA, I, 298-299; Çakan, **Hadis Edebiyatı** , s. 49-51.
[342] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 232.
[343] Ebu Zehra, **İbn Hanbel**; Kandemir, M. Yaşar, **"Ahmed b. Hanbel"**, DİA, II, 75-80; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 33-39; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 156-158.

7. "**el-Müsned**" (I-VI, Kâhire 1313; nşr. Ahmed Muhammed Şakir (I-VIII), Hamza Ahmed ez-Zeyn (IX-XVIII), I-XX (Son iki cild fihrist), Kahire 1416/1995)[344].

**el-Buhârî:** Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. Muğîre (v. 256/870)[345].

8. "el-Câmiu's-sahîh" (Sahîhu'l-Buhârî) (I-VIII, İstanbul 1315). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Buhârî**" adıyla geçer[346].

**İbn Müzeyn:** Yahya b. Zekeriyya b. İbrahim b. Müzeyn et-Tuleytulî (v. 259/872)[347].

9. "Tefsîru'l-Muvatta'". Tebsıratü'l-hukkâm'da bazen "**Tefsîru İbn Müzeyn**"[348], bazen de "**Şerhu İbn Müzeyn**"[349] şeklinde geçer. "**et-Tefsîr li Yahya**" adıyla geçen eserin[350] de İbn Müzeyn'in bu eseri olduğunu zannediyoruz.

**Müslim:** Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (v. 261/875)[351].

10. "el-Câmu's-sahîh" (Sahîhu Müslim), (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Kahire 1955). Tebsıratü'l-hukkâm'da bazen "**Sahîhu Müslim**"[352], bazen de "**Müslim**" şeklinde geçer[353].

**İbn Mâce:** Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (v. 273/887)[354].

11. "es-Sünen" (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1952, 1953). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**İbn Mâce**" adıyla geçer[355].

**Ebu Dâvud:** Ebu Dâvud Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (v. 275/888)[356].

12. "**es-Sünen**" (I-II, Kahire1280)[357].

**et-Tirmizî:** Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî es-Sülemî (v. 279/892)[358].

---

[344] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 119.

[345] el-A'zamî, M. Mustafa, "**Buhârî, Muhammed b. İsmail**", DİA, VI, 368-372; Kandemir, "**el-Câmiu's-sahîh**", DİA, VII, 114-123; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 53-60; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 238-262; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 158-160.

[346] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 102.

[347] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 436, no: 620; Mahlûf, **Şecere**, I, 75, no: 111.

[348] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 217; II, 183.

[349] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 173.

[350] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 239.

[351] Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 194; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 60-67; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 262-269; Kandemir, "**el-Câmiu's-sahîh**", DİA, VII, 124-129; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 160.

[352] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 117, 217.

[353] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 102, 228.

[354] Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 15; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 94-97; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 287-289; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 161.

[355] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 114, 232.

[356] Kandemir, "**Ebu Dâvud es-Sicistânî**", DİA, X, 119-121; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 161; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 81-91; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 278-282.

[357] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 217, 222, 223, 232.

13. "el-Câmu's-sahîh" (es-Sünen) (I-V, Mısır 1356/1937). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**et-Tirmizî**" adıyla geçer[359].

**en-Nesâî:** Ebu Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (v. 303/915)[360].

14. "es-Sünen" (el-Müctebâ) (nşr. Şeyh Hasen Muhammed el-Mes'ûdî, I-VIII, Kahire 1312). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Musannefu'n-Nesâî**" adıyla geçmektedir[361].

**Ebu Avâne el-İsferâyînî:** Ebu Avâne Yakub b. İshak b. İbrahim b. Yezid (v. 316/929)[362].

15. "Müsnedü Ebî Avâne" (İlk iki cildi: Haydarâbâd 1362/1943; I-V, nşr. Eymen Ârif ed-Dimeşkî, Beyrut 1419/1998). Müslim'in Sahîh'i üzerine yapılmış bir müstahrec çalışmasıdır. Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Muhrac alâ Sahîhi Müslim**" adıyla geçmektedir[363].

**el-Hakîmu't-Tirmizî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Hasen et-Tirmizî (v. 320/932)[364].

16. "Nevâdiru'l-usûl fî ma'rifeti ehâdîsi'r-Rasûl" (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-II, Beyrut 1413/1992). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**Nevâdiru'l-usûl**" şeklinde zikredilir[365].

**el-Bûnî:** Ebu Abdilmelik Mervân b. Ali el-Bûnî (v. 440/1048'den önce)[366].

17. "**Şerhu'l-Muvatta'**"[367].

**İbn Abdilber:** Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemirî (v. 463/1070)[368].

18. "et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd" (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, I-XXVI, Son iki cild fihrist, 1402/1982). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**et-Temhîd fî şerhi'l-Muvatta'**" adıyla geçer[369].

19. "el-İstizkâr el-câmiu li mezâhibi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fîmâ tezammenehu'l-Muvatta'u min meâni'r-ra'yi ve'l-âsâr ve şerhu zâlike küllihî bi'l-îcâzi ve'l-ihtisâr" (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, I-

---

[358] Wensınck, A. J., "**Tirmizî**", İA, XII, 388-389; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 162; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 71-80; "**el-Câmiu's-sahîh**", DİA, VII, 129-132; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 283-285.

[359] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 223.

[360] Wensınck, "**Nesâî**", İA, IX, 198-199; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 163; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 91-94; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 285-287.

[361] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 232.

[362] Uğur, "**Ebu Avâne el-İsferâyînî**", DİA, X, 100.

[363] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 228.

[364] Bereke, Abdülfettah Abdullah, "**Hakîm et-Tirmizî**", DİA, XV, 196-199.

[365] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 6, 114.

[366] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 423, no: 592; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 221.

[367] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 255. Metinde "el-Bereni" şeklinde geçmektedir. Doğrusu "el-Bûnî" olmalıdır.

[368] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 440, no: 626; Mahlûf, **Şecere**, I, 119; Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 240.

[369] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 229.

XXX, Son üç cild fihrist, Kahire 1414/1993). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-İstizkâr**" şeklinde geçmektedir[370].

**el-Bâcî:** Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (v. 474/1081)[371].

**20.** "el-Müntekâ şerhu Muvatta'i'l-İmam Mâlik" (I-VII, Mısır 1331-1332). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Müntekâ**" adıyla geçer[372].

**İbnu't-Tallâ' el-Endelüsî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ferac (v. 497/1103)[373].

**21.** "**Ahkâmu Rasulillâh (s.a.s.)**" (nşr. Muhammed Ziyaurrahman el-A'zamî, Beyrut 1402)[374].

**Razîn:** Ebu'l-Hasen Razîn b. Muâviye b. Ammâr el-Abderî el-Endelüsî es-Serakustî (v. 535/1140)[375].

**22.** "et-Tecrîd li's-sıhâhi ve's-sünen" (el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte). Derleme (cem') niteliğinde bir çalışma olan bu eserde "el-Muvatta'", "Sahîhân", Tirmizî, Ebu Dâvud ve Nesâî'nin "Sünen"lerindeki hadis metinleri şerh ve tefsirden uzak olarak biraraya getirilmiştir. Daha sonra İbnu'l-Esîr (v. 606/1209) tarafından Razîn'in bu eseri esas alınarak "Câmiu'l-usûl li ehâdîsi'r-Rasûl" adıyla bir kitap yazılmıştır[376]. İki eser arasındaki bu ilişkiden olsa gerek Tebsıratü'l-hukkâm'da Razîn'e ait olan eser "**Câmiu'l-usûl**" adıyla zikredilir[377].

**el-Mâzerî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî (v. 536/1141)[378].

**23.** "el-Mu'lim bi fevâidi Müslim" (nşr. Muhammed eş-Şâzilî en-Neyfer, I-III, Beyrut 1992, 2. baskı). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Mu'lim**" şeklinde geçmektedir[379].

**İbnu'l-Arabî:** Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî (v. 543/1148)[380].

**24.** "Âridatü'l-ahvezî bi şerhi Sahîhi't-Tirmizî" (I-XIII, Kâhire 1350-1352). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Âridatü'l-ahvezî fî şerhi't-Tirmizî**" şeklinde geçer[381].

**en-Nevevî:** Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Mur b. Hasan b. Hüseyin en-Nevevî ed-Dımeşkî (v. 676/1277)[382].

---

[370] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 23.

[371] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 197, no: 240; Özel, "**Bâcî**", DİA, IV, 414-415.

[372] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 163, 271, 295; II, 25, 28, 119, 129, 137, 148, 202, 206, 258.

[373] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 370, no: 504; Mahlûf, **Şecere**, I, 123; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 124.

[374] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 232.

[375] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 191, no: 229; Mahlûf, **Şecere**, I, 133; Ziriklî, **A'lâm**, III, 20; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 377.

[376] Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 121-122; "**Câmiu'l-usûl li ehâdîsi'r-Rasûl**", DİA, VII, 136.

[377] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 223, 225.

[378] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 374, no: 508; Mahlûf, **Şecere**, I, 127; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 32.

[379] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 221, 222.

[380] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 376-378, no: 509; Mahlûf, **Şecere**, I, 136; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 242.

[381] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 187.

[382] Ziriklî, **A'lâm**, IX, 184; Heffening, W., "**Nevevî**", İA, IX, 222; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 181.

**25.** "el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim" (I-XVIII, Kahire 1392/1972). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Şerhu Sahîhi Müslim**" adıyla geçer[383].

C – KELÂM KİTAPLARI

**İbnu'l-Arabî:** Kadî Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî (v. 543/1148)[384].

**26.** "el-Avâsım mine'l-kavâsım" (nşr. Ammâr Tâlibî, "en-Nassu'l-kâmil li Kitabi'l-Avâsım mine'l-kavâsım li'l-Kâdî Ebî Bekr İbni'l-Arabî" adıyla, Devha 1413/1992)[385]. Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Avâsım ve'l-kavâsım**" şeklinde geçer[386].

**İbn Teymiyye:** Ebu'l-Abbas Takıyyuddin Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselâm b. Abdullah b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî (v. 728/1328)[387].

**27.** "Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzı kelâmi'ş-Şîati ve'l-Kaderiyye" (I-IV, Mısır 1322). Tebsıratü'l-hukkâm'da adı verilmeksizin, "**İmâmiyye'ye reddiye olarak yazdığı kitapta**" denilerek kaynak gösterilir[388].

D – TARİH, SİYER, TABAKÂT VE SEYAHATNÂME KİTAPLARI

**İbn Hişâm:** Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî (v. 218/833)[389].

**28.** "es-Sîratü'n-nebeviyye" (nşr. Mustafa es-Sekkâ ve dğr., I-IV, Kahire 1375/1955). Tebsıratü'l-hukkâm'da kitabının adı verilmeksizin, "**İbn Hişâm ve diğer siyer sahipleri**" denilerek zikredilir[390].

**İbn Abdilber:** Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemirî (v. 463/1070)[391].

**29.** "**Târîhu İbn Abdilber**"[392].

**et-Turtûşî:** Ebu Bekr Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fihrî (v. 520/1126).[393]

**30.** "**Ahbâru'l-hulefâi'l-mütekaddimîn**"[394].

---

[383] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 228.
[384] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 376-378, no: 509; Mahlûf, **Şecere**, I, 136; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 242.
[385] Yavuz, Yusuf Şevki, "**el-Avâsım mine'l-kavâsım**", DİA, IV, 112-113.
[386] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 27.
[387] Ziriklî, **A'lâm**, I, 140; Cheneb, "**İbn Teymiyye**", İA, V, 825-829; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 184.
[388] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 27.
[389] Brockelmann, "**İbn Hişâm**", İA, 5-II, 754.
[390] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 118.
[391] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 440, no: 626; Mahlûf, **Şecere**, I, 119; Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 240.
[392] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 271; II, 230.
[393] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 371, no: 506; Mahlûf, **Şecere**, I, 124; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 96.
[394] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 219.

**Kâdı Iyâz:** Ebu'l-Fadl Iyâz b. Musa b. Iyâz b. Ömer el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544/1149)[395].

**31.** "Kitabu'ş-Şifâ bi ta'rîfi hukûkı'l-Mustafâ" (Müstakil olarak veya şerhleriyle birlikte pek çok baskısı vardır). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**eş-Şifâ**" adıyla geçer[396].

**32.** "Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-İmâm Mâlik" (nşr. Ahmed Bükeyr Mahmud, I-IV, Beyrut 1387/1967). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Medârik**" adıyla geçer[397].

**el-Mâlikî:** Ebu Muhammed (Ebu Bekr) Abdullah b. Ebu Abdillah Muhammed el-Mâlikî (v. 464/1071'den sonra)[398].

**33.** "Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayravan ve İfrîkıyye ve zühhâdihim ve ubbâdihim ve nisâihim ve siyerin min ahbârihim ve fedâilihim ve evsâfihim" (Mısır 1951; I-II, nşr. Beşîr el-Bekkûş, Beyrut 1414/1994, 2. baskı). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi İfrîkıyye**" adıyla zikredilir[399].

**İbn Ruşeyd:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Ruşeyd el-Fihrî es-Sebtî (v. 721/1321)[400].

**34.** "Mil'ü'l-aybe bi mâ cümi'a butûlü'l-ğaybe fi'l-vicheti'l-vecîhe ile'l-Harameyni Mekke ve Tayyibe" (nşr. Muhammed el-Habib İbnu'l-Hoca, V. cild, Beyrut 1408/1988). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**er-Rihle**" adıyla geçer[401].

## E – FIKIH USÛLÜ, KAVÂİD, VE HILÂF KİTAPLARI

**İbn Huveyz Mendâd:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah (v. 390/1000 takriben)[402].

**35. "el-Câmi' li usûli'l-fıkh"**[403].

**Kâdî Abdülvehhâb:** Ebu Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî (v. 422/1030)[404].

**36.** "el-İşrâf alâ mesâili'l-hılâf" (Tunus). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-İşrâf**" adıyla zikredilir[405].

---

[395] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 270, no: 351; Mahlûf, **Şecere**, I, 141; Cheneb, "**Iyâd b. Musa**", İA, V, 1235-1236; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 174.

[396] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 246; II, 213.

[397] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 149.

[398] Brockelman, **Târih**, III, 27; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 292-293; Mâlikî, **Riyâd** (Dirase kısmı).

[399] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 19.

[400] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 400, no: 537; Mahlûf, **Şecere**, I, 216; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 93.

[401] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 186; II, 76.

[402] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 363, no: 491; Mahlûf, **Şecere**, I, 103; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 280.

[403] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 57, II, 63.

[404] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 261, no: 343; Mahlûf, **Şecere**, I, 103; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 227.

[405] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 256. Esas aldığımız baskıda "el-İşrâk" şeklinde çıkmıştır. Doğrusu yukarıda verilendir. Bkz. Kahire 1406 baskısı, II, 345.

**Ebu İmrân el-Fâsî:** Ebu İmrân Musa b. İsa b. Ebî Haccâc el-Gafecûmî el-Fâsî (v. 430/1039)[406].

**37.** "**ed-Delâil ve'l-ezdâd**"[407].

**İbn Hazm:** Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî ez-Zâhirî (v. 456/1063)[408].

**38.** "Merâtibu'l-icmâ' fi'l-ibâdât ve'l-muâmelât ve'l-mu'tekadât" (İbn Teymiyye'nin "Nakdü Merâtibi'l-icmâ'"ı ile birlikte, Beyrut 1402/1982, 3. baskı). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**Merâtibu'l-icmâ'**" adıyla geçer[409].

**İbn Ebî Cemra:** Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdülmelik b. Musa b. Ebî Cemra (v. 518/1124)[410].

**39.** "İklîdü't-taklîd el-müeddî ile'n-nazari's-sedîd". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**İklîdü't-taklîd**" adıyla geçer[411].

**et-Turtûşî:** Ebu Bekr Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fihrî (v. 520/1126)[412].

**40.** "**Ta'lîkatü'l-hılâf**"[413].

**İbnu's-Salâh:** Ebu Amr Takıyyuddîn Osman b. Abdurrahman b. Osman b. Musa el-Kürdî el-Mevsılî eş-Şehrazûrî (v. 643/1245)[414].

**41.** "**Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî**" (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, "Fetâvâ ve mesâilu İbni's-Salâh" ile birlikte, I, 5-93, Beyrut 1406/1986). Tebsıratü'l-hukkâm'da bazen bu adla[415], bazen de "**Ahkâmu'l-müftî ve'l-müsteftî**" adıyla kaynak gösterilir[416].

**el-Karâfî:** Ebu'l-Abbas Şihâbuddin İdris b. Abdurrahman b. Abdullah el-Karâfî es-Sunhâcî el-Behfeşî (v. 684/1285)[417].

**42.** "el-Furûk ev Envâru'l-burûk fî envâi'l-furûk" (nşr. Halil el-Mansur, I-IV, Beyrut 1418/1998). Tebsıratü'l-hukkâm'da çoğunlukla "**el-Kavâid**", bazen de "**el-Kavâid ve'l-furûk**" adıyla zikredilir[418].

---

[406] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 422, no: 590; Mahlûf, **Şecere**, I, 106; Kehhâle, **Mu'cem**, XIII, 44; Süveysî, Muhammed, "**Ebu İmrân el-Fâsî**", DİA, X, 168-169.

[407] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 25.

[408] İbn Hallikân, **Vefeyât**, III, 325-330; Ebu Zehra, **İbn Hazm**; Arendok, C. Van, "**İbn Hazm**", İA, 5-II, 748-753.

[409] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 254.

[410] İbnu'l-Imâd, **Şezerât**, IV, 342; Brockelmann, **Tarih**, IV, 103-112; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 308-309.

[411] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 20, 55.

[412] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 371, no: 506; Mahlûf, **Şecere**, I, 124; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 96; Brockelmann, **Tarih**, V, 67-69.

[413] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 20, 248, 295; II, 8, 23, 112.

[414] İbnu'l-Imâd, **Şezerât**, V, 221; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 329; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 178-179.

[415] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 57.

[416] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 55.

[417] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 128, no: 124; Mahlûf, **Şecere**, I, 188; Karâfî, **İhkâm** (Dirase kısmı), s. 21-29; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 182.

[418] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 99, 174, 230, 248, 261; II, 12, 69, 72. Tanıtımı için bkz. Özen, Şükrü, "**el-Furûk**", DİA, XIII, 227-228.

F – GENEL FIKIH KİTAPLARI

**İbn Nâfi':** Ebu Muhammed Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ mevlâ Benî Mahzûm (v. 186/802)[419].

**43. "Semâu İbn Nâfi'"** (İmam Mâlik'ten)[420].

**İbnu'l-Kâsım:** Ebu Abdillah Abdurrahman b. el-Kâsım b. Hâlid b. Cünâde el-Utekî (v. 191/806)[421].

**44. "Semâu İbni'l-Kâsım".** (İmam Mâlik'ten, 20 kitap)[422].

**45. "Kitabu'l-cidâl"**[423].

**Eşheb:** Ebu Amr Eşheb Miskîn b. Abdülaziz b. Dâvud el-Kaysî (v. 204/819)[424].

**46. "Semâu Eşheb"** (İmam Mâlik'ten, 20 kitap)[425].

**İsa:** Ebu Muhammed İsa b. Dînâr (v. 212/827)[426].

**47. "Semâu İsa"** (İbnu'l-Kâsım'dan, 20 kitap)[427].

**48. "Kitabu İsa"** (Muhtemelen, bazı emîrlere yazdığı "Kitabu'l-hediyye" adlı eseri, 10 cüz)[428].

**49. "Kitabu'l-cidâr"** ("Kitabu'l-Hediyye" adlı eserinden bir bölüm)[429].

**İbnu'l-Mâcişûn:** Ebu Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz b. Abdullah b. Ebu Seleme el-Mâcişûn (v. 212/827)[430].

**50. "Dîvânu İbni'l-Mâcişûn"**[431].

**İbn Abdilhakem:** Ebu Muhammed Abdullah b. Abdülhakem b. A'yün b. el-Leys (v. 214/829)[432].

**51. "el-Muhtasaru's-sağîr"** (İmam Mâlik'in "el-Muvatta'"ındaki bilgiler esas alınarak yazılmıştır. 1200 mesele ihtiva ettiği söyleniyor)[433].

**Asbağ:** Ebu Abdillah Asbağ b. el-Ferac b. Saîd b. Nâfi' (v. 225/839)[434].

**52. "Semâu Asbağ"** (İbnu'l-Kâsım'dan, 22 kitap)[435].

**ed-Dimyâtî:** Abdurrahman b. Ebu Ca'fer ed-Dimyâtî (v. 226/840)[436].

---

[419] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 213, no: 262; Mahlûf, **Şecere**, I, 55; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 158.
[420] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 70.
[421] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 239, no: 304; Mahlûf, **Şecere**, I, 58; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 165.
[422] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 70, 92.
[423] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 239.
[424] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 162, no: 180; Mahlûf, **Şecere**, I, 59; Kallek, "**Eşheb el-Kaysî**", DİA, XI, 462.
[425] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 211, 291.
[426] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 279, no: 362; Mahlûf, **Şecere**, I, 64; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 24.
[427] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 156, 288; II, 71, 238.
[428] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 71.
[429] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 84.
[430] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 251, no: 326; Mahlûf, **Şecere**, I, 56; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 160.
[431] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 140.
[432] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 217-218, no: 267; Mahlûf, **Şecere**, I, 59; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 67.
[433] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 82. "**el-Muhtasaru'l-kebîr**"inin tanıtımı: Muranyî, Miklos, **Dirâsât fî masâdırı'l-fıkhi'l-Mâlikî**, s. 22-35.
[434] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 158, no: 173; Mahlûf, **Şecere**, I, 66; Sönmez, Mehmet Ali, "**Asbağ b. Ferec**", DİA, III, 463.
[435] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 123, 151, 289.
[436] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 242, no: 308; Mahlûf, **Şecere**, I, 259.

53. "**ed-Dimyâtıyye**" (İbn Vehb, İbnu'l-Kâsım, Eşheb gibi hocalarından rivayet ettiği semâ'lar)[437].

**Yahya:** Ebu Muhammed Yahya b. Yahya b. Kesîr b. Veslâs el-Masmûdî el-Leysî (v. 234/848)[438].

54. "**Semâu Yahyâ**" (İbnu'l-Kâsım'dan, 10 kitap)[439].

**Ebu Zeyd:** Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ömer b. Ebu'l-Gumr el-İskenderânî (v. 234/848)[440].

55. "**Semâu Ebî Zeyd**" (İbnu'l-Kâsım'dan)[441].

**İbn Habîb:** Ebu Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî el-Endelüsî (v. 238/852)[442].

56. "el-Vâzıha fi's-sünen ve'l-fıkh". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Vâzıha**" adıyla geçer[443]. Ayrıca "**Kitabu İbn Habîb**"[444] ve "**Ahkâmu İbn Habîb**"[445] adlarıyla zikredilen kitapların da bu eser olduğunu zannediyoruz.

**Sahnûn (Suhnûn):** Ebu Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (v. 240/854)[446].

57. "**el-Müdevvenetü'l-kübrâ**" (I-VI, Kahire 1324)[447].

58. "**el-Muhtelita**" ("el-Müdevvene"nin Sahnûn tarafından gözden geçirilip tertip edilmemiş kısımları)[448].

**el-Utbî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz b. Utbe el-Kurtubî (v. 255/868)[449].

59. "el-Müstahrace mine'l-esmia mimmâ leyse fi'l-Müdevvene" (İbn Rüşd el-Ced tarafından yazılan şerhi "el-Beyan ve't-tahsîl"in zımnında matbûdur). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-**

---

[437] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 209.

[438] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 431, no: 608; Mahlûf, **Şecere**, I, 63; Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 176.

[439] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 195; II, 92, 113.

[440] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 242, no: 309; Mahlûf, **Şecere**, I, 66.

[441] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 203.

[442] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 252-256, no: 327; Mahlûf, **Şecere**, I, 74-75; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 157; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 256-258.

[443] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 37, 66, 67, 77, 78, 126, 133, 159, 160, 213, 218, 220, 226, 240, 247, 253, 266, 278, 290, 301, 305; II, 6, 25, 26, 44, 50, 84, 130, 132, 134, 146, 188, 243. Tanıtımı: Muranyî, **Dirâsât**, s. 36-67.

[444] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 49, 78, 143, 155, 156, 161, 282, 288, 296; II, 83, 84, 101, 173, 183.

[445] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 217; II, 208.

[446] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 263-268, no: 344; Mahlûf, **Şecere**, I, 69; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 224; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 258-267.

[447] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4, 31, 42, 52, 56, 57, 60, 67, 71, 78, 115, 120, 127, 138, 139, 142, 147, 148, 151, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 167, 168, 193, 209, 210, 218, 227, 232, 235, 241, 249, 253, 261, 265, 277, 278, 282, 283, 290, 291, 296, 309, 310; II, 12, 14, 16, 38, 40, 44, 51, 55, 67, 74, 80, 110, 130, 132, 135, 148, 157, 161, 191, 193, 194, 203, 211, 230, 234, 238, 242, 243, 245, 246, 259, 262, 263, 264.

[448] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 161, 276; II, 201.

[449] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 336, no: 448; Mahlûf, **Şecere**, I, 75; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 276.

**Müstahrace**"[450], çoğunlukla da "**el-Utbiyye**" adıyla kaynak gösterilir[451].

**İbn Sahnûn:** Ebu Abdillah Muhammed b. Sahnûn (v. 256/869)[452].

**60.** "el-Câmi'" (Çeşitli ilimler ve fıkhî meseleler içeren yaklaşık 60 kitaptan oluşan ve İbn Sahnûn'un en büyük ve meşhur eseri olan kitap). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Kitabu İbn Sahnûn**" adıyla zikredilir[453].

**Ebu Zeyd (İbn Târiki'l-Feras):** Ebu Zeyd Abdurrahman b. İbrahim b. İsa b. Yahya b. Büreyd (v. 258/871)[454].

**61.** "el-Kütübü's-semâniye" (Ebu Zeyd'in, İmam Mâlik'in Medineli öğrencilerine sorduğu soruların cevaplarından oluşan sekiz kitap). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Semâniyetu Ebî Zeyd**" adıyla zikredilir[455].

**İbnu'l-Mevvâz:** Ebu Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Ziyad el-İskenderî (v. 269/882)[456].

**62.** "**el-Mevvâziyye**"[457]. Bu kitap ayrıca "**Kitabu İbni'l-Mevvâz**"[458] ve "**Kitabu Muhammed**"[459] adlarıyla da geçmektedir.

**Ebu Bekr el-Vakâr:** Ebu Bekr Muhammed b. Ebu Yahya Zekeriyya el-Vakâr (v. 269/882)[460].

**63.** "el-Muhtasaru'l-kebîr" (17 cüz). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Muhtasaru'l-Vakâr**" adıyla zikredilir[461].

**Kâdî İsmail:** Ebu İshâk İsmail b. İshâk b. İsmail b. Hammâd b. Zeyd el-Ezdî (v. 282/895)[462].

**64.** "**el-Mebsût**"[463].

---

[450] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 4, 65, 77, 290, 292; II, 10, 51, 52, 54, 174. Tanıtımı: Muranyi, **Dirâsât**, s. 110-139.

[451] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 46, 75, 77, 154, 157, 158, 166, 190, 211, 219, 234, 271, 277, 282, 289; II, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 163, 183, 188, 193, 195, 204, 205, 226, 235, 244, 246, 259, 262, 265.

[452] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 333-335, no: 446; Mahlûf, **Şecere**, I, 70; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 169; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 267-270.

[453] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 24, 50, 77, 153, 158, 160, 256; II, 52, 209, 210, 266. Tanıtımı: Muranyi, **Dirâsât**, s. 161-170.

[454] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 241, no: 305; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 114.

[455] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 102, 242; II, 25, 212, 245.

[456] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 331-332, no: 442; Mahlûf, **Şecere**, I, 68; Ziriklî, **A'lâm**, V, 294.

[457] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 157, 158, 187, 227, 238, 253, 264; II, 10, 16, 86, 87, 88, 129, 150, 193, 204, 205, 206, 207, 209, 215, 243, 253, 254. Tanıtımı: Muranyi, **Dirâsât**, s. 149-153.

[458] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 31, 171, 189, 191, 212, 217, 221, 237, 292; II, 30, 51, 80.

[459] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 33, 160, 166, 231, 236, 283, 296; II, 162. (Mâlikî mezhebinde mutlak olarak "Muhammed" adı zikredilirse İbnu'l-Mevvâz kasdedilir. Bkz. İbn Ferhûn, **Keşf**, s. 173; İbn Abdirrafi', **Muînu'l-hukkâm** (Dirase kısmı), I, 121).

[460] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 333, no: 444; Mahlûf, **Şecere**, I, 68; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 8.

[461] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 167, 196; II, 150 (Muhakkık Mar'aşlî, burada not düşerek "Muhtasaru'l-Vakâr" ifadesinin yanlış olduğunu, doğrusunun "Muhtasaru'l-Vâzıha" olması gerektiğini söylemektedir. Bu ve benzeri dipnotlar muhakkıkın Mâlikî literatürüne yabancı olduğunu göstermektedir).

[462] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 151-155, no: 167; Mahlûf, **Şecere**, I, 65; Ziriklî, **A'lâm**, I, 310.

[463] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 157, 283; II, 155, 236.

**İbn Vazzâh:** Ebu Abdillah Muhammed b. Vazzâh b. Bezî' el-Kurtubî (v. 287/900)[464].

65. "**Kitabu İbn Vazzâh**"[465].

66. "**Havâşi'l-müdevvenâti'l-mesmûati alâ İbn Vazzâh**"[466].

**Fazl b. Seleme:** Ebu Seleme Fazl b. Seleme b. Cerîr el-Cühenî el-İlbîrî (v. 319/931)[467].

67. "**Muhtasaru'l-Vâzıha**" (İbn Habîb'in "el-Vâzıha" adlı eserinin muhtasarı)[468].

**İbn Lübâbe:** Ebu Abdillah Muhammed b. Yahya b. Lübâbe el-Burcûn (v. 336/947)[469].

68. "**Muntehabu İbn Lübâbe**" ("el-Müdevvene"nin meseleleri üzerine yapılmış bir şerh çalışması)[470].

**İbn Şa'ban:** Ebu İshâk Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân (v. 355/965)[471].

69. "ez-Zâhî'ş-Şa'bânî". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**ez-Zâhî**" adıyla kaynak gösterilir[472].

70. "**Muhtasaru mâ leyse fi'l-Muhtasar**"[473]. Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Muhtasaru İbn Şa'bân**" adıyla zikredilen eserin de bu olduğunu zannediyoruz[474].

71. "**Kitabu İbn Şa'bân**"[475] ve "**Kitabu'ş-Şeyh Ebî İshâk**"[476] ile İbn Şa'bân'ın hangi eserinin kasdedildiğini tespit edemedik.

**İbnu'l-Cellâb:** Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. el-Cellâb el-Basrî (v. 378/988)[477].

72. "**et-Tefrî**'" (nşr. Hüseyn b. Sâlim ed-Dehmânî, I-II, Beyrut 1408/1987, 1. Baskı)[478]. Bu eser Tebsıratü'l-hukkâm'da daha çok "**el-Cellâb**" adıyla zikredilir[479].

---

[464] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 338, no: 451; Mahlûf, **Şecere**, I, 76; Ziriklî, **A'lâm**, VII, 133; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 274-277.

[465] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 248.

[466] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 77.

[467] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 315, no: 421; Mahlûf, **Şecere**, I, 82; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 68.

[468] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 18, 28, 32, 35, 36, 37, 45, 48, 49, 63, 67, 69, 70, 74, 79, 102, 105, 123, 147, 154, 155, 157, 158, 159, 162, 208, 212, 220, 232, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 254, 255, 288, 293, 298, 305; II, 5, 17, 19, 23, 28, 32, 36, 39, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 52, 54, 65, 69, 85, 89, 90, 96, 117, 132, 137, 139, 142, 145, 148, 149, 154, 157, 163, 167, 173, 180, 188, 189, 198, 203, 219, 221, 223, 230, 231, 242, 244, 245, 247, 248, 250, 256, 257, 261, 268, 269.

[469] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 348, no: 466; Mahlûf, **Şecere**, I, 86; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 108.

[470] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 160.

[471] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 345, no: 463; Mahlûf, **Şecere**, I, 80; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 140.

[472] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 249, 308; II, 262.

[473] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 253; II, 156, 159.

[474] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 157.

[475] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9, 234, 276; II, 31, 213, 232.

[476] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 303. ("Ebu İshâk" ile İbn Şa'bân'ın ksadedildiği hakkında bkz. İbn Ferhûn, **Keşf**, s. 172).

[477] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 237, no: 301; Mahlûf, **Şecere**, I, 92; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 238; İbnu'l-Cellâb, **et-Tefrî'** (Dirase kısmı), I, 1-184.

[478] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 150.

**İbn Zerb:** Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Yebkâ b. Zerb el-Kurtubî (v. 381/991)[480].

73. "**Muhtasaru's-Semâniye**". Ebu Zeyd'in "el-Kütübü's-semâniye"sinin muhtasarı[481].

**İbn Ebî Zeyd:** Ebu Muhammed Abdullah b. Ebu Zeyd Abdurrahman el-Kayravânî (v. 386/996)[482].

74. "en-Nevâdiru ve'z-ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene ve ğayrihâ mine'l-ümmehât". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Nevâdiru İbn Ebî Zeyd**" veya sadece "**en-Nevâdir**" adlarıyla kaynak gösterilir[483].

75. "Muhtasaru'l-Müdevvene". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Muhtasaru İbn Ebî Zeyd**" adıyla zikredilir[484].

76. "**er-Risâle**" [485].

**Kâdî Ebu'l-Hasen (İbnu'l-Kassâr):** Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Bağdadî (v. 398/1007)[486].

77. "**Kitabu'l-Kâdî Ebi'l-Hasen**"[487].

**İbn Ebî Zemenîn:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. İsa b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Zemenîn el-Murrî el-İlbîrî el-Endelüsî (v. 399/1008)[488].

78. "el-Muğrib fî ihtisâri'l-Müdevvene ve şerhi müşkilihâ". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Muğrib**" adıyla zikredilmektedir[489].

**Kâdî Abdülvehhâb:** Ebu Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî (v. 422/1030)[490].

79. "el-Meûne alâ mezhebi Âlimi'l-Medine" (I-II, nşr. Humeyş Abdülhak, Mekke 1415/1995). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Meûne**" adıyla zikredilmektedir[491].

80. "**Uyûnu'l-mecâlis**"[492].

**el-Berâzîî:** Ebu Saîd Halef b. Ebu'l-Kasım b. Süleyman el-Ezdî el-Kayravânî (v. 430/1039'dan sonra)[493].

---

[479] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 71, 273, 276, 307.

[480] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 364, no: 492; Mahlûf, **Şecere**, I, 100; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 97.

[481] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 304.

[482] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 222, no: 271; Cheneb, "**İbn Ebî Zeyd**", İA, 5-II, 728; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 284-285.

[483] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 58, 116, 234, 271, 274; II, 26, 113, 127, 134, 263.

[484] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 282, 283.

[485] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 254.

[486] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 296, no: 386; Mahlûf, **Şecere**, I, 92; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 106.

[487] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 87.

[488] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 365-366, no: 494; Mahlûf, **Şecere**, I, 101; Ziriklî, **A'lâm**, VI, 227; Hallâf, Muhammed Abdülvehhâb, "**el-Fakîh İbn Ebî Zemenîn ve mahtûtâtü Muntehabi'l-ahkâm**", Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, mücelled: 30, cüz: 1, s. 211-265; Kurt, **Endülüs'te Hadis**, s. 286.

[489] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 153, 209; II, 180, 241. Esas aldığımız nüshada ve onun aslında "el-Mukrib" şeklinde zikredilmektedir. Doğrusu yukarıda zikredilen olmalıdır. Çünkü İbn Ebî Zemenîn'in biyografisini veren kaynaklarda ve Kahire 1986 baskısında (I, 229) bu adla zikredilmekte, "el-Mukrib" adıyla herhangi bir eserinden bahsedilmemektedir.

[490] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 261, no: 343; Mahlûf, **Şecere**, I, 103; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 227.

[491] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 174, 179, 196, 270; II, 41, 64, 239.

[492] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 222, 230.

**81.** "et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**et-Tehzîb**" adıyla zikredilir[494].

**İbn Muhriz:** Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhriz el-Kayravânî (v. 450/1058 civarı)[495].

**82.** "**et-Tebsıra**" ("el-Müdevvene" üzerine yapılmış bir ta'lik çalışması)[496].

**İbn Yûnus:** Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah b. Yûnus et-Temîmî es-Sıkıllî (v. 451/1059)[497].

**83.** "el-Câmi' li mesâili'l-Müdevvene muzîfen ileyhâ ğayrahâ mine'l-ümmehât". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**İbn Yûnus**" şeklinde müellifin adı kitap adıymış gibi zikredilmektedir[498]. "**Kitabu'l-cu'l**" adıyla İbn Yûnus'a nisbetle zikredilen kitap da bu eserin bir bölümü olmalıdır[499].

**İbn Abdilber:** Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemirî (v. 463/1070)[500].

**84.** "el-Kâfî fî fikhi ehli'l-Medineti'l-Mâlikî". (I-II, nşr. Muhammed Muhammed Uhayd Veledü Mâdîk el-Moritânî, Riyad 1400/1980, 2. Baskı). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Kâfî**" adıyla kaynak gösterilir[501].

**Abdülhak:** Ebu Muhammed Abdülhak b. Muhammed b. Hârun es-Sehmî el-Kuraşî (v. 466/1073)[502].

**85.** "en-Nüket ve'l-furûk li mesâili'l-Müdevvene" (el-Berâzîî'nin "et-Tehzîb"ine tenkit olmak üzere yazılmıştır)[503]. Tebsıratü'l-hukkâm'da bazen "**en-Nüket**"[504], bazen de "**Kitabu Abdilhak**"[505] adlarıyla zikredilir.

**el-Bâcî:** Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (v. 474/1081)[506].

**86.** "**Muhtasaru'l-Müdevvene**"[507].

---

[493] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 182, no: 215; Mahlûf, **Şecere**, I, 105; Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 106; Şafak, Ali, "**Berâzîî**", DİA, V, 476.

[494] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 159, 243, 244, 289, 290; II, 7, 25, 30, 56, 91, 155, 156, 157, 234, 245, 247, 250.

[495] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 325, no: 433; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 113.

[496] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 226.

[497] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 369, no: 502; Mahlûf, **Şecere**, I,111; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 252.

[498] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 33, 34, 73, 177, 188, 189, 192, 238, 256; II, 110, 193, 255, 259.

[499] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 248.

[500] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 440, no: 626; Mahlûf, **Şecere**, I, 119; Ziriklî, **A'lâm**, VIII, 240.

[501] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 134, 219, 298, 307; II, 47, 56, 259.

[502] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 275, no: 357; Mahlûf, **Şecere**, I, 116; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 94; Brockelmann, **Tarih**, IV, 10.

[503] Şafak, "**Berâzîî**", DİA, V, 476.

[504] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 251.

[505] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 283.

[506] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 197-200, no: 240; Mahlûf, **Şecere**, I, 120; Özel, "**Bâcî**", DİA, IV, 414-415.

[507] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 190, 199.

**el-Lahmî:** Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed er-Rab'î (v. 478/1085)[508].

**87.** "**et-Tebsıra**" ("el-Müdevvene" üzerine yapılmış büyük bir ta'lik çalışması)[509].

**el-Gazzâlî:** Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (v. 505/1111)[510].

**88.** "**el-Vecîz**" (Kahire 1317)[511].

**İbn Talha el-Endelüsî:** Ebu Bekr Abdullah b. Talha el-Yâbirî el-İşbîlî (v. 513/1119'dan sonra)[512].

**89.** "**el-Medhal**"[513].

**İbn Rüşd (el-Ced):** Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (v. 520/1126)[514].

**90.** "el-Beyan ve't-tahsîl ve'ş-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fî mesâili'l-Müstahrace" (I-XX, nşr. Muhammed Haccî başkanlığında bir heyet, Beyrut 1404-1407/1984-1987). Yukarıda geçen el-Utbî'nin "el-Müstahrace" (el-Utbiyye) adlı eserinin şerhidir. Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Beyân**", "**el-Beyân ve't-tahsîl**"[515], ve **Kitabu'ş-şerh**[516] adlarıyla zikredilmektedir. "**Şerhu câmii'l-Utbiyye**" adıyla İbn Rüşd'e nisbet edilerek zikredilen kitap da bu eserin bir bölümüdür[517].

**91.** "el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât li beyâni mâ iktazathu rusûmu'l-Müdevveneti mine'l-ahkâmi'ş-şer'iyyât ve't-tahsîlâti'l-muhkemât li ümmehâti mesâilihe'l-müşkilât" (I-III, nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1408/1988). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Mukaddimât**" adıyla kaynak gösterilir[518].

**el-Mâzerî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî (v. 536/1141)[519].

**92.** "**Şerhu't-Telkîn**" Kâdî Abdülvehhâb'ın "Kitabu't-telkîn fi'l-fıkhi'l-Mâlikî" (I-II, nşr. Muhammed Sâlis Saîd el-Fânî, Riyad 1415/1995) adlı eserinin şerhidir ( I-III, nşr. Muhammed el-Muhtar es-Selâmî, Beyrut 1997)[520].

---

[508] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 298, no: 393; Mahlûf, **Şecere**, I, 117; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 197.

[509] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 133; II, 125, 193, 198, 204, 244.

[510] "**Gazzâlî**", DİA, XIII, 489-534; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 171-172.

[511] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 28.

[512] Mahlûf, **Şecere**, I, 130, no: 379.

[513] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 9.

[514] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 373-374, no: 507; Mahlûf, **Şecere**, I, 129; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 228.

[515] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 39, 42, 104, 157, 158, 159, 187, 218, 226, 259, 260, 301, 302; II, 18, 42, 43, 49, 80, 92, 96, 122, 125, 143, 145, 147, 153, 154, 160, 167, 203, 226, 229.

[516] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 177.

[517] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 23; II, 266 (Burada "câmi'" kelimesi hataen "mecâmi'" şeklinde yazılmıştır). Eserin genel bir tanıtımı için bkz. Dönmez, "**el-Beyân ve't-tahsîl**", DİA, VI, 29-30.

[518] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 67, 106, 174, 175, 179, 185, 218, 243, 245, 290; II, 15, 21, 29, 38, 193, 223, 269.

[519] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 374, no: 508; Mahlûf, **Şecere**, I, 127; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 32.

[520] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 19, 34, 47, 106, 111, 115, 196.

**Kâdı Iyâz:** Ebu'l-Fadl Iyâz b. Musa b. Iyâz b. Ömer el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544/1149)[521].

**93.** "et-Tenbîhâtü'l-müstanbata fî şerhi müşkilâti'l-Müdevveneti ve'l-Muhtelita". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**et-Tenbîhât**" adıyla zikredilir[522].

**İbn Harûc:** Ebu Muhammed Abdullah b. Eyyûb el-Ensârî (v. 562/1166)[523].

**94.** "**el-Mebsûta**" (8 sifr)[524].

**el-Merğînânî:** Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu Bekr b. Abdülcelil el-Ferğânî el-Merğînânî er-Riştânî (v. 593/1197)[525].

**95.** "el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî" (Müstakil olarak veya şerhleriyle birlikte pek çok defa basılmıştır). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Hidâye**" adıyla kaynak gösterilir[526].

**İbn Şâs:** Ebu Muhammed Abdullah b. Necm b. Şâs b. Nizâr b. Aşâir b. Abdullah b. Muhammed b. Şâs el-Cüzâmî es-Sa'dî (v. 610/1213)[527].

**96.** "Ikdü'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi Âlimi'l-Medîne" (I-III, nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Abdülhafîz Mansur, Beyrut 1415/1995). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Cevâhir**" adıyla geçer[528].

**Ebu Zeyd el-Yeznâsenî:** Ebu Zeyd Abdurrahim b. Muhammed el-Yeznâsenî (v.? İbn Şâs'ın arkadaşı)[529].

**97.** "**el-İmlâ' ale'l-Cellâb**" (İbnu'l-Cellâb'ın "et-Tefrî'" (el-Cellâb) adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma)[530].

**İbnu'l-Hâcib:** Ebu Amr Osman b. Ebu Bekr b. Yûnus er-Ruveynî el-Mısrî (v. 646/1249)[531].

**98.** "Câmiu'l-ümmehât" (el-Muhtasaru'l-fıkhî, el-Muhtasaru'l-fer'î) (nşr. Ebu Abdirrahman el-Ahdar el-Ahdarî, Beyrut 1419/1998). Tebsıratü'l-hukkâm'da kitabın adı verilmeden iktibasta bulunulur[532].

**İbn Atâullah:** Ebu Muhammed Abdülkerim b. Atâullah el-İskenderî (v.? İbnu'l-Hâcib'in arkadaşı)[533].

**99.** "el-Beyân ve't-takrîb fî şerhi't-Tehzîb" (el-Berâzîî'nin "et-Tehzîb"inin şerhidir. 7 mücelled olup nâtamamdır). Tebsıratü'l-

---

[521] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 270, no: 351; Mahlûf, **Şecere**, I, 141; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri** age, s.174.
[522] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 282.
[523] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 230, no: 285; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 36.
[524] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 177, 218; II, 230.
[525] Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 2032; Leknevî, Abdülhay, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 141-144; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 57-58; Kallek, "**el-Hidâye**", DİA, XVII, 471-473.
[526] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 28, 223.
[527] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 229, no: 284; Mahlûf, **Şecere**, I, 130; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 24; İbn Şâs, **Ikdü'l-cevâhir** (Dirase kısmı), I, 1-72.
[528] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 21, 140, 158.
[529] Mahlûf, **Şecere**, I, 185.
[530] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 252; II, 100, 157.
[531] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 289-291, no: 377; Mahlûf, **Şecere**, I, 167; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 211.
[532] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 63.
[533] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 269, no: 347; Mahlûf, **Şecere**, I, 67; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 319.

hukkâm'da "**el-Beyân ve't-takrîb**" şeklinde geçer[534]. "**et-Takrîb ale't-Tehzîb**" adıyla zikredilen eser de bu olmalıdır[535].

**eş-Şâremsâhî:** Abdullah b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî eş-Şâremsâhî (v. 669/1270)[536].

**100.** "el-Bedî' min şerhi't-Tefrî'" (İbnu'l-Cellâb'ın "et-Tefrî'" (el-Cellâb) adlı eserinin şerhi). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Şerhu'l-Cellâb**" adıyla geçer[537].

**Ebu İbrahim el-A'rac:** Ebu İbrahim İshak b. Yahya b. Matar el-A'rac (v. 683/1284)[538].

**101.** "**et-Turar ale't-Tehzîb**" (el-Berâziî'nin "et-Tehzîb" adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır)[539]. "**Turaru't-Tehzîb**" şeklinde kaydedildiği de olur[540].

**el-Karâfî:** Ebu'l-Abbas Şihâbuddin İdris b. Abdurrahman b. Abdullah el-Karâfî es-Sunhâcî el-Behfeşî (v. 684/1285)[541].

**102.** "**ez-Zehîra**" (I-XII, nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1994)[542].

**103.** "**Şerhu'l-Cellâb**" (İbnu'l-Cellâb'ın "et-Tefrî'" (el-Cellâb) adlı eserinin şerhidir)[543].

**Ebu'l-Hasen es-Suğayyir:** Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdülhak ez-Zervîlî (v. 719/1319)[544].

**104.** "**et-Takyîd ale't-Tehzîb**" (el-Berâziî'nin "et-Tehzîb" adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma. Yazması: Daru'l-Kütübi'l-Vataniyye bi Tunus, no: 12096[545].)[546].

**Ebu'l-Hasen et-Tancî:** Ebu'l-Hasen Ali b. Abdurrahman et-Tancî el-Yefrenî (v. 734/1333)[547].

**105.** "**et-Turar ale't-Tehzîb**" (el-Berâziî'nin "et-Tehzîb" adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma)[548]. "**Havâşi't-Tehzîb**" adıyla da zikredilir[549].

**İbn Râşid:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. Râşid el-Bekrî (v. 736/1336)[550].

---

[534] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 39.
[535] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 8, 110.
[536] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 231, no: 290; Mahlûf, **Şecere**, I, 187; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 71.
[537] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 167, 307.
[538] Mahlûf, **Şecere**, I, 209.
[539] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 62, 128, 134, 135, 159, 239, 243, 280; II, 24, 56, 244, 246, 247, 256.
[540] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 167.
[541] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 128-130, no: 124; Mahlûf, **Şecere**, I, 188; Karâfî, **el-İhkâm** (Dirase kısmı), s. 21-29; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 182.
[542] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 224; II, 26, 119, 121, 123, 131.
[543] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 64, 81, 188, 216.
[544] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 305, no: 408; Mahlûf, **Şecere**, I, 215; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 207.
[545] İbn Ferhûn, **Dürre** (Bibliyoğrafya kısmı), s. 373.
[546] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 120.
[547] Mahlûf, **Şecere**, I, 218.
[548] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 56, 62, 63, 244, 289; II, 7, 91, 111.
[549] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 224.

**106.** "**el-Müzheb fî zabtı kavâidi'l-mezheb**". Kısaca "**el-Müzheb**" şeklinde de zikredilir[551].

**107.** "eş-Şihâbu's-sâkıb fî şerhi Muhtasari İbni'l-Hâcib" (İbnu'l-Hâcib'in "Câmiu'l-ümmehât" (el-Muhtasaru'l-fıkhî) adlı eserinin şerhidir). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Şerhu İbni'l-Hâcib**" adıyla kaynak gösterilir[552].

**et-Tâdilî:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman et-Tâdilî el-Fâsî (v. 741/1340)[553].

**108.** "**Şerhu'r-Risâle**" (İbn Ebî Zeyd'in "er-Risâle" adlı eserinin şerhidir)[554].

**el-Cezûlî:** Ebu Abdurrahman b. Affân el-Cezûlî (v. 741/1340)[555].

**109.** "**Şerhu'r-Risâle**" (İbn Ebî Zeyd'in "er-Risâle" adlı eserinin şerhidir)[556].

**İbn Abdisselâm:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdüsselâm b. Yûsuf b. Kesîr el-Hevvârî (v. 749/1348)[557].

**110.** "Tenbîhu't-tâlib li fehmi İbni'l-Hâcib" (İbnu'l-Hâcib'in "Câmiu'l-ümmehât" (el-Muhtasaru'l-fıkhî) adlı eserinin şerhidir). Tebsıratü'l-hukkâm'da çoğunlukla müellif adı kitap adı gibi kullanılarak "**İbn Abdisselâm**" şeklinde[558], bazen de "**Şerhu İbni'l-Hâcib**" adıyla kaynak gösterilir[559].

**Takıyyuddîn es-Sübkî:** Ebu'l-Hasen Takıyyuddîn Ali b. Abdülkâfî b. Ali b. Temâm es-Sübkî (v. 756/1355)[560].

**111.** "el-İbtihâc fî şerhi'l-Minhâc li'n-Nevevî". Tebsıratü'l-hukkam'da kısaca "**Şerhu'l-Minhâc**" denilerek kaynak gösterilir[561].

**Halil b. İshâk el-Cundî:** Ebu'l-Mevedde Ziyâuddîn Halil b. İshak b. Musa b. Şuayb el-Cundî (v. 776/1374)[562].

**112.** "**et-Tavzîh**" (İbnu'l-Hâcib'in "Câmiu'l-ümmehât" adlı eserinin şerhidir)[563].

---

[550] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 417-418, no: 582; Mahlûf, **Şecere**, I, 207; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 213; Ziriklî, **A'lâm**, VI, 234.

[551] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 72, 86, 124, 139, 157, 188, 191, 201, 235, 240, 244; II, 13, 19, 20, 31, 40, 57, 78, 81, 108, 198, 242, 244, 247, 248, 259, 270.

[552] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 112.

[553] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 138, no: 139; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 265.

[554] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 99.

[555] Mahlûf, **Şecere**, I, 218-219.

[556] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 127.

[557] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 418, no: 583; Mahlûf, **Şecere**, I, 210; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 171.

[558] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 129, 161, 206; II, 60, 163, 169.

[559] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 55, 56.

[560] Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 127; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 187.

[561] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 90.

[562] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 186, no: 224; Mahlûf, **Şecere**, I, 223; Kallek, "**Cündî**", DİA, VIII, 116-117; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 189.

[563] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 235, 264; II, 98.

**Sirâcuddîn el-Bulkînî:** Ebu Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih el-Bulkînî el-Kinânî el-Mısrî (v. 805/1403)[564].

**113.** Eser adı vermeden görüşlerini nakleder[565].

G – MÜSTAKİL FIKIH KİTAPLARI

**İsa:** Ebu Muhammed İsa b. Dînâr (v. 212/827)[566].

**114. "Nevâzilu İsa b. Dînâr"**[567].

**İbn Abdilhakem:** Ebu Muhammed Abdullah b. Abdülhakem b. A'yün b. el-Leys (v. 214/829)[568].

**115. "Risâletü'l-kazâ"**[569].

**Asbağ:** Ebu Abdillah Asbağ b. el-Ferac b. Saîd b. Nâfi' (v. 225/839)[570].

**116. "Nevâzilu Asbağ"**[571].

**İbn Habîb:** Ebu Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî el-Endelüsî (v. 238/852)[572].

**117. "Minhâcu'l-kazâ"**[573].

**Sahnûn (Suhnûn):** Ebu Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (v. 240/854)[574].

**118. "Nevâzilu Sahnûn"**[575].

**119. "Mesâilu Sahnûn"**[576].

**İbn Sahnûn:** Ebu Abdillah Muhammed b. Sahnûn (v. 256/869)[577].

**120. "Nevâzilu İbn Sahnûn"**[578].

**İbn Abdûs:** Ebu Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Abdûs b. Beşîr el-Kayravânî (v. 260/873)[579].

**121. "el-Mecmûa"**[580].

**Muhammed b. Abdilhakem:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem b. A'yün b. el-Leys (v. 268/881)[581].

---

[564] Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri** age, s. 191; Uzunpostalcı, Mustafa, "**Bulkînî, Ömer b. Raslân**", DİA, VI, 410-411.
[565] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 101, 224.
[566] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 279, no: 362; Mahlûf, **Şecere**, I, 64; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 24.
[567] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 85.
[568] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 217-218, no: 267; Mahlûf, **Şecere**, I, 59; Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 67.
[569] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 46.
[570] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 158, no: 173; Mahlûf, **Şecere**, I, 66; Sönmez, Mehmet Ali, "**Asbağ b. Ferec**", DİA, III, 463.
[571] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 291.
[572] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 252-256, no: 327; Mahlûf, **Şecere**, I, 74-75; Ziriklî, **A'lâm**, IV, 157.
[573] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 46.
[574] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 263-268, no: 344; Mahlûf, **Şecere**, I, 69; Kehhâle, **Mu'cem**, V, 224.
[575] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 186; II, 86, 163.
[576] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 265.
[577] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 333-335, no: 446; Mahlûf, **Şecere**, I, 70; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 169.
[578] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 103.
[579] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 335-336, no: 447; Mahlûf, **Şecere**, I, 270; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 209.
[580] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 28, 31, 42, 176, 216, 240, 289, 292, 309; II, 11, 51, 52, 171, 237, 251, 254, 258. Tanıtımı: Muranyi, **Dirâsât**, s. 140-148.

122. "**Edebu'l-kudât**"[582].

**İbnu'l-Mevvâz:** Ebu Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Ziyad el-İskenderî (v. 269/882)[583].

123. "**Risaletü'l-kazâ**"[584].

**Habîb b. Nasr:** Ebu Nasr Habîb b. Nasr b. Sehl et-Temîmî (v. 287/900)[585].

124. "**Mesâilu Habîb b. Nasr**" (Sahnûn'dan rivayet ettiği meseleler: "el-Akdıye")[586].

**İbn Ziyâd (el-Habîb):** Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd b. Abdurrahman b. Şebtûn el-Lahmî (v. 312/924)[587].

125. "el-Akdıye" (10 cüz). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Ahkâmu İbn Ziyâd**" adıyla zikredilir[588].

**Ebu'l-Abbâs (İbnu'l-Kâss):** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebu Ahmed et-Taberî eş-Şâfiî (v. 335/946)[589].

126. "Edebü'l-kâdî" (I-II, nşr. Hüseyin Halef el-Cebûrî, Tâif 1409/1989). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Edebü'l-kazâ**" şeklinde geçmektedir[590].

**Kadı Münzir b. Saîd:** Ebu'l-Hakem Münzir b. Saîd el-Belûtî (v. 355/965)[591].

127. "**Garîbu'l-Müdevvene**"[592].

**el-Huşenî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî (v. 361/971)[593].

128. "**Mehâdıru Muhammed b. Hâris**"[594].

**İbn Zerb:** Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Yebkâ b. Zerb el-Kurtubî (v. 381/991)[595].

129. "**Mesâilu İbn Zerb**"[596].

**İbn Ebî Zeyd:** Ebu Muhammed Abdullah b. Ebu Zeyd Abdurrahman el-Kayravânî (v. 386/996)[597].

130. "**Es'iletü Ebî Muhammed b. Ebî Zeyd**"[598].

**İbnu'l-Hindî:** Ahmed b. Saîd b. İbrahim el-Hemezânî (v. 399/1008)[599].

---

[581] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 330-331, no: 441; Mahlûf, **Şecere**, I, 67-68; Ziriklî, **A'lâm**, VI, 223.
[582] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 47.
[583] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 331-332, no: 442; Mahlûf, **Şecere**, I, 68; Ziriklî, **A'lâm**, V, 294.
[584] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 44.
[585] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 175, no: 204; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 186.
[586] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 265.
[587] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 90, no: 24; Mahlûf, **Şecere**, I, 68; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 104.
[588] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 133, 135, 153, 166, 258, 277; II, 79, 229, 232, 259.
[589] İbnu'l-Kâss, **Edebu'l-kâdî** (Dirase kısmı), I, 1-64;
[590] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 13.
[591] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 348-349.
[592] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 7.
[593] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 355, no: 475; Mahlûf, **Şecere**, I, 94; Kehhâle, **Mu'cem**, IX, 168; Özel, "**Huşenî, Muhammed b. Hâris**", DİA, XVIII, 421-422.
[594] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 38.
[595] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 364, no: 492; Mahlûf, **Şecere**, I, 100; Kehhâle, **Mu'cem**, XII, 97.
[596] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 281; II, 79, 165.
[597] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 222, no: 271; Mahlûf, **Şecere**, I, 96; Kurt, **Endülüste Hadis**, s. 284-285
[598] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 163.
[599] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 98, no: 45; Mahlûf, **Şecere**, I, 101.

131. "**Vesâiku İbni'l-Hindî**"[600].

**İbnu'l-Attâr:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah (v. 399/1008)[601].

132. "el-Vesâik ve's-sicillât" (İspanya-Arap Kültürü Enstitüsü, Madrid 1983). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Vesâiku İbni'l-Attâr**"[602], bazen de "**Kitabu İbni'l-Attâr**" adıyla zikredilir[603].

133. "**Fıkhu Vesâikı İbni'l-Attâr**"[604].

**İbn Ebî Zemenîn:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. İsa b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Zemenîn el-Murrî el-İlbîrî el-Endelüsî (v. 399/1008)[605].

134. "**Muntehabu'l-ahkâm**"[606].

**İbn Battâl (el-Mütelemmis):** Ebu Eyyûb Süleyman b. Muhammed b. Battâl el-Batalyevsî (v. 402/1111)[607].

135. "el-Mukni' fî usûli'l-ahkâm fî mâ lâ yestağnî anhu'l-hukkâm". Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Mukni**"' adıyla[608], bazen de "**Ahkâmu İbn Battâl**" şeklinde kaynak gösterilir[609].

**İbnu'l-Fahhâr:** Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Yûsuf b. Beşkuvâl (v. 419/1028)[610].

136. İbnu'l-Attâr'ın "el-Vesâik"ına reddiye olarak yazdığı eseri adı verilmeden "**Kitabuhu'llezî redde fîhi alâ İbni'l-Attâr**" veya "**İntikâduhu alâ İbni'l-Attâr**" şeklinde zikredilir[611].

**Ebu İmrân el-Fâsî:** Ebu İmrân Musa b. İsa b. Ebî Haccâc el-Gafecûmî el-Fâsî (v. 430/1039)[612].

137. "**Mesâilu'ş-Şeyh Ebî İmrân**"[613]. "**Esiletü'ş-Şeyh Ebî İmrân**" şeklinde de geçer[614].

**Ebu Abdillah el-Bâcî (İbnu'l-Bâcî):** Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed (v. 431/1039)[615].

138. "**Vesâiku Ebî Abdillah el-Bâcî**"[616].

---

[600] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 135, 158, 170, 206, 279, 285;II, 8, 9, 84, 170, 230, 231, 259, 263, 264.
[601] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 364, no: 493; Mahlûf, **Şecere**, I, 101; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 287.
[602] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 49, 63, 134, 139, 153, 281; II, 17, 89.
[603] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 144.
[604] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 91, 95.
[605] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 365-366, no: 494; Mahlûf, Şecere, I, 101; Hallâf, Muhammed Abdülvehhab, "**el-Fakîh İbn Ebî Zemenîn ve mahtûtâtü Muntehabi'l-ahkâm**", Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, Kuveyt 1406/1986, XXX-I, 211-265; Kurt, **Endülüs'te Hadis**, s. 286.
[606] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 188, 210; II, 25, 187.
[607] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 196, no: 239; Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 256.
[608] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 68, 72, 101, 215, 216, 221, 222, 223, 238, 239, 258, 260, 281, 289, 290, 291, 292, 294; II, 10, 11, 22, 36, 49, 50, 51, 53, 54, 61, 76, 122, 169, 171.
[609] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 144, 153, 171, 176, 250, 255, 308; II, 3, 265.
[610] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 367, no: 497; Mahlûf, **Şecere**, I, 113; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 97.
[611] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 171, 259, 284.
[612] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 422, no: 590; Mahlûf, **Şecere**, I, 106; Kehhâle, **Mu'cem**, XIII, 44; Süveysî, Muhammed, "**Ebu İmrân el-Fâsî**", DİA, X, 168-169.
[613] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 165.
[614] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 115.
[615] Mahluf, **Şecere**, I, 114.

139. "**es-Sicillât**"[617].

**el-Karavî:** Ebu Bekr Ahmed b. Abdurrahman b. Abdullah el-Havlânî el-Karavî (v. 432/1040)[618].

140. "**Es'iletü'ş-Şeyh Ebî Bekr b. Abdirrahman**"[619].

**İbn Abdilğafûr:** Ebu'l-Kâsım Halef b. Mesleme b. Abdülğafûr (v. 440/1048)[620].

141. "el-İstiğnâ' fî âdâbi'l-kazâ" (yaklaşık 50 cüz). Kısaca "**el-İstiğnâ**'" adıyla zikredilir[621].

**el-Mâverdî:** Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (v. 456/1063)[622].

142. "el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye" (nşr. Hâlid Abdüllatif, Beyrut 1415/1994, 2. Baskı; çev. Ali Şafak, İstanbul 1976). Tebsıratü'l-hukkâm'da kısaca "**el-Ahkâmu's-sultâniyye**" adıyla kaynak gösterilir[623]. Bazen de yine el-Mâverdî'ye nisbet edilerek "**Muhtasaru'l-ahkâmi's-sultâniyye**" şeklinde de zikredilir[624].

**İbn Mâlik el-Kurtubî:** Ebu Mervân Ubeydullah b. Muhammed b. Mâlik el-Kurtubî (v. 460/1067)[625].

143. "**Ahkâmu İbn Mâlik el-Kurtubî**"[626].

**el-Bâcî:** Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (v. 474/1081)[627].

144. "Fusûlü'l-ahkâm ve beyânu mâ medâ aleyhi'l-amelu ınde'l-fukahâi ve'l-hukkâm" (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Tunus 1985). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Ahkâmu'l-Bâcî**" adıyla zikredilir[628].

**İbn Sehl:** Ebu'l-Asbağ İsa b. Sehl b. Abdullah el-Esedî (v. 486/1063)[629].

145. "el-İ'lâm bi nevâzili'l-ahkâm" (el-Ahkâmu'l-kübrâ). (Muhammed Abdülvehhâb Hallâf tarafından "Vesâik fî ... fi'l-Endelüs" vb. başlıklarla, 6 kitap halinde bazı bölümleri yayımlanmıştır. Kâhire 1980-1985). Tebsıratü'l-hukkâm'da

---

[616] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 77, 186, 252, 271, 285, 286.
[617] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 12.
[618] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 101, no: 54; Mahlûf, **Şecere**, I, 107.
[619] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 115.
[620] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 183, no: 216; Bağdadî, **İzah**, I, 72.
[621] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 134; II, 17, 21, 25, 85, 264.
[622] Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 189-190; Mâverdî, **el-Ahkâmu's-sultâniyye** (Dirase kısmı), s. 17-23; Erkal, Mehmet, "**el-Ahkâmu's-sultâniyye**", DİA, I, 555-556.
[623] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 224; II, 121, 131, 224.
[624] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 224, 240.
[625] İbn Beşkuvâl, **Sıla**, I, 303-304
[626] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 6.
[627] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 197, no: 240; Mahlûf, **Şecere**, I, 120; Bâcî, **Fusûlü'l-ahkâm** (Dirase kısmı), s. 17-91; Özel, "**Bâcî**", DİA, IV, 414-415.
[628] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 233.
[629] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 282, no: 364; Mahlûf, **Şecere**, I, 122; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 25.

"**Ahkâmu İbn Sehl**"[630], "**Kitabu İbn Sehl**"[631] ve "**İbn Sehl**"[632] adlarıyla kaynak gösterilir.

**İbn Rüşd (el-Ced):** Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (v. 520/1126)[633].

**146.** "**Fetâvâ İbn Rüşd**" (I-III, nşr. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî, Beyrut 1407/1987)[634].

**Kâdı Iyâz:** Ebu'l-Fadl Iyâz b. Musa b. Iyâz b. Ömer el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544/1149)[635].

**147.** "**el-Eymânu bi't-talâk**"[636].

**İbnu'l-Emîn el-Kurtubî:** Ebu İshak İbrahim b. Yahya b. el-Emîn el-Kurtubî (v. 544/1149)[637].

**148.** Eser adı verilmeden "**Te'lifinde**" denilerek görüşleri nakledilir[638].

**el-Müteytî:** Kadı Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (v. 570/1174)[639].

**149.** "en-Nihâyetü ve't-temâm fî ma'rifeti'l-vesâikı ve'l-ahkâm" (el-Müteytıyye). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-Müteytıyye**" adıyla kaynak gösterilir [640].

**el-Cezîrî (İbnu'l-Kâsım):** Ebu'l-Hasen Ali b. Yahya b. el-Kâsım es-Sunhâcî el-Cezîrî (v. 585/1189)[641].

**150.** "el-Maksadü'l-mahmûd fî telhîsı'l-ukûd". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Vesâiku'l-Cezîrî**" ve "**Vesâiku İbni'l-Kâsım el-Cezîrî**" adlarıyla zikredilir[642].

**İbn Hişâm:** Kadı Ebu'l-Velîd Hişâm b. Abdullah b. Hişâm el-Ezdî el-Kurtubî (v. 606/1209) [643].

---

[630] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 17, 44, 46, 47, 78, 103, 120, 127, 141, 144, 149, 155, 159, 163, 172, 190, 201, 208, 215, 217, 220, 221, 237, 259, 271, 276, 277, 278, 281, 282, 287, 306, 309, 310; II, 3, 8, 12, 13, 19, 31, 57, 61, 67, 71, 76, 78, 79, 84, 102, 112, 113, 124, 125, 126, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 162, 170, 171, 175, 176, 181, 183, 185, 187, 208, 212, 225, 229, 231, 239, 240.

[631] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 15, 113.

[632] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 116, 126, 235, 277; II, 109, 114, 172, 238.

[633] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 373-374, no: 507; Mahlûf, **Şecere**, I, 129; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 228.

[634] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 186.

[635] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 270, no: 351; Mahlûf, **Şecere**, I, 141; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 174.

[636] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 9.

[637] Ziriklî, **A'lâm**, I, 74-75.

[638] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 19, 73.

[639] Mahlûf, **Şecere**, I, 163; Kehhâle, **Mu'cem**, VII, 129.

[640] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 28, 34, 35, 60, 76, 123, 140, 148, 150, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 171, 194, 217, 226, 230, 231, 233, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 253, 272, 278, 280, 283, 284, 286, 298, 299, 301, 304, 307, 309, 310; II, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 23, 26, 32, 43, 47, 49, 62, 64, 66, 67, 72, 74, 79, 80, 82, 85, 86, 89, 96, 97, 98, 101, 114, 123, 130, 134, 158, 161, 168, 172, 173, 188, 225, 230, 235, 237, 238, 241, 247, 248, 259, 261, 262, 263, 264, 265.

[641] Mahlûf, **Şecere**, I, 158; Ziriklî, **A'lâm**, V, 185.

[642] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 22, 147, 216, 217, 255, 298, 299; II, 6, 229, 259, 260.

[643] Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1778.

**151.** "el-Mufîdü li'l-hukkâm fî mâ yu'radu lehum min nevâzili'l-ahkâm". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Müfîdü'l-hukkâm**" adıyla kaynak gösterilir[644].

**İbn Ât:** Ebu Ömer Ahmed b. Ebu Muhammed b. Harun b. Ahmed b. Ât en-Nefzî (v. 609/1212)[645].

**152.** "**et-Turar ale'l-Vesâikı'l-mecmûa**". Çoğunlukla "**et-Turar**" şeklinde zikredilir[646].

**İbnu'l-Munâsıf:** Ebu Abdillah Muhammed b. İsa b. Muhammed el-Ezdî (v. 620/1223)[647].

**153.** "**Tenbîhü'l-hukkâm alâ meâhızi'l-ahkâm**" (nşr. Abdülhafîz Mansur, Tunus 1988). Çoğunlukla "**Tenbîhü'l-hukkâm**" şeklinde geçer[648].

**er-Ruaynî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdülcebbâr er-Ruaynî es-Sûsî (v. 662/1263)[649].

**154.** "**ed-Da'vâ ve'l-inkâr**"[650]. "**Kitabu'r-Ruaynî**" şeklinde geçtiği de olur[651].

**el-Karâfî:** Ebu'l-Abbas Şihâbuddin İdris b. Abdurrahman b. Abdullah el-Karâfî es-Sunhâcî el-Behfeşî (v. 684/1285)[652].

**155.** "el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm" (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416/1995, 2. Baskı). Tebsıratü'l-hukkâm'da "**el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm**"[653], "**el-İhkâm fi'l-fark beyne'l-fetâvâ ve'l-ahkâm**"[654], "**el-Fark beyne'l-fetâvâ ve'l-ahkâm**"[655] ve "**el-İhkâm**"[656] adlarıyla kaynak gösterilir.

**ed-Demîrî (ed-Dîrînî):** Abdülaziz b. Ahmed b. Saîd ed-Demîrî eş-Şâfiî (v. 694/1295)[657].

**156.** "**ed-Düraru'l-mültekata mine'l-mesâili'l-muhtelita**"[658].

---

[644] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 18, 27, 38, 39, 40, 44, 60, 77, 78, 126, 127, 129, 137, 139, 143, 144, 150, 160, 166, 177, 184, 188, 197, 208, 210, 211, 214, 233, 261, 295, 296 (Müfidü'l-ahkâm), 298, 299, 300, 301, 307; II, 25, 55, 60, 85, 123, 128, 148, 181, 194, 197, 200, 203, 226 (el-Müfid), 227, 236, 241, 259.

[645] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 126-127, no: 122; Mahlûf, **Şecere**, I, 172; Ziriklî, **A'lâm**, I, 265.

[646] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 23, 27, 34, 62, 136, 140, 150, 152, 159, 215, 221, 236, 257, 286, 303, 307, 308; II, 3, 4, 5, 17, 19, 20, 21, 55, 62, 90, 109, 154, 157, 265.

[647] Mahlûf, **Şecere**, I, 177-178; Ziriklî, **A'lâm**, VI, 322; İbnu'l-Munâsıf, **Tenbîh** (Dirase kısmı), s. 7-13.

[648] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 26, 31, 40, 43, 69, 104, 194, 197, 200 (et-Tenbîh), 203, 217, 220, 225, 227, 228, 250, 270, 296, 299, 300, 307, 310; II, 40, 41, 42, 45, 172, 179, 230, 234, 238.

[649] Mahlûf, **Şecere**, I, 190.

[650] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 167, 170, 172, 229.

[651] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 169; II, 43, 67, 89.

[652] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 128-130, no: 124; Mahlûf, **Şecere**, I, 188; Karâfî, **İhkâm** (Dirase kısmı), s. 21-29; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 182.

[653] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 59, 61, 265.

[654] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 18; II, 73, 76.

[655] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 98.

[656] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 72.

[657] Ziriklî, **A'lâm**, IV, 137; Brockelmann, **Tarih**, IV, 437-440.

[658] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 227.

**es-Sûdî:** Ebu Muhammed Abdullah b. Ebu Bekr b. Yahya b. Abdüsselâm el-Mağribî (v. 699/1299'dan sonra)[659].

**157.** "**Nihâyetü'r-râiz fî hulâsati'l-ferâiz**"[660].

**İbn Abdirrafî':** Ebu İshak İbrahim b. Hasan b. Abdurrafî'er-Rab'î (v. 733/1332)[661].

**158.** "Muînü'l-hukkâm ale'l-kazâyâ ve'l-ahkâm" (I-II, nşr. Muhammed b. Kâsım b. Ayyâd, Beyrut 1989). Kısaca "**Muînü'l-hukkâm**" adıyla kaynak gösterilir[662].

**159.** "**ez-Ziyâdâtü'l-mülhakatü bi Muîni'l-hukkâm**"[663].

**160.** "**Muhtasaru Fetâvâ İbn Rüşd**" (İbn Rüşd'ün "Fetâvâ"sının özeti)[664].

**161.** "**İbn Hazm'a cevabı**" (İbn Hazm'ın, İmam Mâlik'in rivayet edip de amel etmediği hadisler konusunda yazdığı kitaba reddiye)[665].

**İbn Râşid:** Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. Râşid el-Bekrî (v. 736/1336)[666].

**162.** "**Munteka'l-ahkâm**"[667].

**İbn Abdinnûr et-Tûnusî:** Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Abdunnûr el-Himyerî et-Tûnusî (v. 749/1348)[668].

**163.** "**el-Hâvî fî'l-fetâvâ**"[669]. "**el-Fetâvâ**" şeklinde zikredildiği de olur[670].

**el-Gırnâtî:** Ebu İshak İbrahim b. Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî (v. 751/1350)[671].

**164.** "el-Vesâiku'l-muhtasara". Tebsıratü'l-hukkâm'da "**Vesâiku'l-Gırnâtî**" ve "**Vesâiku Ebî İshak el-Gırnâtî**" adlarıyla zikredilir[672].

**İbn Kayyimi'l-Cevziyye:** Ebu Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ebu Bekr b. Eyyûb (v. 751/1350)[673].

**165.** "et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyâseti'ş-şer'iyye" (nşr. Behîc Ğazâvî, Beyrut). İbn Ferhûn, İbnu'l-Kayyim'in görüşlerini kitap adı

---

[659] Kehhâle, **Mu'cem**, VI, 38.
[660] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 100.
[661] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 145, no: 156; Mahlûf, **Şecere**, I, 207; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 20; İbn Abdirrafî', **Muînü'l-hukkâm** (Dirase kısmı), I, 55-106.
[662] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 38, 42, 142, 151, 190, 191, 194, 207, 234, 239, 241, 257, 258, 259, 275, 278, 295; II, 42, 54, 64, 95, 141, 243, 256, 259, 261, 265.
[663] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 165, 168, 174, 200, 257.
[664] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 162.
[665] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 56.
[666] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 417, no: 582; Mahlûf, **Şecere**, I, 207; Kehhâle, **Mu'cem**, X, 213.
[667] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 301.
[668] İbn Ferhûn, İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 419, no: 584; Mahlûf, **Şecere**, I, 206; Kehhâle, **Mu'cem**, XI, 241.
[669] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 21, 24, 33, 110.
[670] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 53, 59.
[671] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 145, no: 157; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 127.
[672] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 216, 302; II, 6, 57, 59.
[673] Kehhâle, **Mu'cem**, IX, 106; Bekr b. Abdullah Ebu Zeyd, **İbn Kayyimi'l-Cevziyye (Hayâtuhu ve Âsâruhu)**, Riyad 1405/1985, 2. Baskı.

vermeden, beğenerek nakleder. Adını verdiğimiz bu eseri kasdettiğini yaptığımız bazı karşılaştırmalardan tespit ettik[674].

**Kadı Burhânuddîn el-Ahnâî:** Burhânuddin İbrahim b. Muhammed b. Ebu Bekr b. İsa b. Bedrâ Kâdı'l-Kudât (v. 777/1375)[675].

166. **"Tezkiratü'l-hukkâm"**[676].

**İbn Ferhûn:** Ebu'l-Vefâ (Ebu İshak) Burhânuddin İbrahim b. Ali b. Ferhûn (v. 799/1397). (Müellifimiz).

167. **"Burûku'l-envâri'l-muvazzıha li envâı tarîkı'd-da'vâ"**[677].

168. **"Kitabu'l-Hisbe"**[678].

## H – MÜELLİFİ HAKKINDA BİLGİ BULAMADIĞIMIZ KİTAPLAR

**el-Cevherî:** Ebu'l-Fadl el-Abbâs b. İsmail b. Ma'mer b. Habîb el-Cevherî.

169. **"Âdâbu'ş-şehâde"**[679].

**İbnu'l-Basrî:** Kadı Ebu'l-Alâ' Abdülmuhsin b. Muhammed b. el-Abbâs el-Bağdâdî (6. Tabakadan)[680].

170. **"Kitabu Ebi'l-Alâ' el-Hasen b. Muhammed el-Mâlikî el-Bağdâdî"**[681]. Kadı İsmail b. İshak (v. 282/895)'ın "el-Mebsût" adlı eserini "el-Muktadab mine'l-Mebsût" adıyla ihtisâr etmiştir. Ayrıca furûk ile ilgili bir eseri vardır. Bunlardan biri kasdedilmiş olmalıdır.

**Ahmed** b. Musa b. Nasr en-Nahvî (el-Havvî?) ed-Dımeşkî eş-Şâfiî.

171. **"el-'Âli'r-rutbe fî ahkâmi'l-hisbe"** (Herbiri 20 bâbdan meydana gelen 5 cüzlük bir eser olduğu bildirilmekte, ancak 1. cüz'ün dışındakilerin mevcudiyeti bilinmemektedir)[682]. Tebsıratü'l-hukkâm'da **"Kitabu'l-Hisbe"** adıyla da zikredilir[683].

**İbn Yâsîn:**

172. **"Kaydü'l-müşkil ve hallü'l-mu'dıl"**[684].

**el-Karavî:**

173. **"Kitabu'l-Karavî"**[685].

**İbn Muğîs:**

174. **"el-Makâlât"**[686].

---

[674] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 16, 223, 254; II, 28, 29, 121, 122, 129, 131, 169, 218, 220, 221, 232.
[675] İbn Kâdî Şuhbe, **Tarih**, III, 485-486.
[676] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 252, 253, 255.
[677] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 270.
[678] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 221.
[679] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 184, 185, 197, 256.
[680] İbn Ferhûn, **Dîbâc**, s. 426, no: 600.
[681] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 81; Kahire 1986 baskısı: II, 81'de (.. el-Muhsin ..) şeklindedir. Doğrusu (.. Abdi'l-Muhsin..) olmalıdır.
[682] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 201, 205. Tanıtımı: Avvâd, Kurkis, **"el-Hisbe fî hızâneti'l-kütübi'l-Arabiyye"**, Mecelletü'l-Mecmaı'l-İlmiyyi'l-Arabî, Sene: XVIII, Zilhicce 1361-Muharrem 1362, s. 421.
[683] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 172.
[684] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 86, 87.
[685] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 304.
[686] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 298.

**İbn Beşîr:**

175. "**Nevâzilu'l-ahkâm**"[687].

**ez-Zinâtî:**

176. "**Şerhu'r-Risâle**" (İbn Ebî Zeyd'in "er-Risâle" adlı eserinin şerhidir)[688].

İ – MÜELLİFLERİNİ TESPİT EDEMEDİĞİMİZ KİTAPLAR

177. "**Mecmûu'l-fetâvâ**"[689].

178. "**Mesâilü'l-kazâ**"[690].

179. "**Risâletü'l-Kazâi ve'l-ahkâm fî mâ yeteraddedü beyne'l-mütehâsımeyni 'ınde'l-kudâti ve'l-hukkâm**"[691].

[687] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 286.
[688] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, II, 197, 216.
[689] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 212, 282.
[690] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 158.
[691] İbn Ferhûn, **Tebsıra**, I, 156, 224, 237.

## SONUÇ

İbn Ferhûn tarafından muhâkeme hukukuna dair yazılan "Tebsıratü'l-hukkâm" adlı eserin tahlilini konu edindiğimiz tezimizde ulaştığımız sonuçları aşağıda sunulmuştur:

Muhâkeme hukuku, gerek günümüz Türk hukukunun ve gerekse tez konusu eserin mensup olduğu İslâm hukukunun genel sistemi içinde önemli bir yere sahiptir.

İslâm dininin ve hukukunun temel kaynakları olan kitap ve sünnette de yer bulan muhâkeme hukuku, müslümanlar tarafından hem teorik, hem de pratik açıdan geliştirilmiş ve bu konuda çok zengin bir literatür meydana getirilmiştir.

Müellifimiz İbn Ferhûn, zamanındaki pek çok âlim gibi çok yönlü olarak yetişmiş, biyografiden tıbba kadar çeşitli ilimlerle uğraşmış ve özellikle fıkıhta meşhur olmuştur. Muhâkeme hukuku sahasında hem bir fakîh, hem de bir kadı olarak eser vermiş, icraatta bulunmuştur.

Muhâkeme hukukunun temel ilkelerini ve bunların tatbikatını işleyerek hâkimler için karşılaştıkları her konuda rehber olma amacını güden Tebsıratü'l-hukkâm, bu amacı gerçekleştirdiği gibi, zikrettiği çok zengin ve nâdir örnek çözümler sayesinde müftîler için de bir fetva kaynağı haline gelmiştir.

Eserin planı, günümüz araştırma eserlerini aratmayacak şekilde sistematiktir. Bu planın mukaddimede zikredilmesi de teknik açıdan kitaba ayrı bir güzellik katmıştır.

Pek çoğu hâlâ yazma halinde bulunan veya mevcudu bilinmeyen 180 civarında kaynaktan yararlanılması, esere bibliyografik açıdan da ayrı bir önem kazandırmıştır.

Tebsıratü'l-hukkâm, planı, muhtevası, konuları işleyiş tarzı ve kaynaklarının bolluğu ile göz doldurmuş, büyük itibar görmüş, kaynak olarak kullanılmış ve bazı çalışmalara konu olmuştur. Günümüz muhâkeme hukuku çalışmaları için de yeri doldurulamayacak bir kaynaktır.

Pek çok yazma nüshası bulunmasına ve yaklaşık bir asrı aşkın bir zamandan beri yeni basım ve tıpkıbasım şeklinde defalarca basılmasına rağmen, Tebsıratü'l-hukkâm'ın, hâlâ ilmî bir neşri yapılabilmiş değildir.

Velhamdülillâh...

## EK

## TEBSIRATÜ'L-HUKKÂM'IN KAYNAKLARININ ALFABETİK LİSTESİ[692]

### A

**Âdabü'ş-şehâde:** Ebu'l-Fazl el-Abbas b. İsmail b. Ma'mer b. Habib el-Cevherî, 169.
**Ahbâru'l-Hulefâi'l-mütekaddimîn:** et-Turtuşî, 30.
**Ahkâmu'l-Bâcî:** 144.
**Ahkâmu İbn Battal:** 135.
**Ahkâmu İbn Habib:** 56.
**Ahkâmu İbn Malik el-Kurtubî:** 143.
**Ahkâmu İbn Sehl:** 145.
**Ahkâmu İbn Ziyad:** 125.
**Ahkâmu İbni'l-Feras:** 3.
**Ahkâmu'l-Kur'ân:** İbn Bükeyr, 1.
**Ahkâmu'l-Kur'ân:** İbnu'l-Arabî, 2.
**Ahkâmu'l-Kur'ân:** İbnu'l-Feras, 3.
**Ahkâmu'l-müftî ve'l-müsteftî:** İbnu's-Salâh, 41.
**Ahkâmu Rasulillâh (s.a.s):** İbnu't-Tallâ' el-Endelüsî, 21.
**el-Ahkâmu's-sultaniyye:** el-Mâverdî, 142.
**el-Âli'r-rutbe fi ahkâmi'l-hisbe:** Ahmed b. Musa b. Nasr en-Nahvî ed-Dımeşkî eş-Şafiî, 171.
**Âridatü'l-ahvezî fi şerhi't-Tirmizî:** İbnu'l-Arabî, 24.
**el-Avâsım ve'l-kavâsım:** İbnu'l-Arabî, 26.

### B

**el-Beyân ve't-tahsil:** İbn Rüşd el-Cedd, 90.
**el-Beyân ve't-takrib:** İbn Atâullah el-İskenderî, 99.
**el-Buhârî:** 8.
**Buruku'l-envâri'l-muvaddıha li envâ'i tarıkı'd-da'vâ:** İbn Ferhûn, 167.

### C

**el-Câmi' li usuli'l-fıkh:** İbn Huveyz Mendad, 35.
**Câmiu'l-usûl:** Rezîn, 22.
**Câmiu'l-ümmehât:** İbnu'l-Hâcib, 98.

---

[692] Müellif adından sonraki rakamlar o kitabın, dördüncü bölümdeki sıra numarasını gösterir.

**el-Cellâb:** İbnu'l-Cellâb, 72.
**el-Cevâhir:** İbn Şâs, 96.

**D**

**ed-Da'vâ ve'l-inkâr:** er-Ruaynî, 154.
**ed-Delâil ve'l-ezdâd:** Ebu İmran el-Fasî, 37.
**ed-Dimyâtıyye:** ed-Dimyatî, 53.
**Dîvânu İbni'l-Mâcişûn:** 50.
**ed-Düraru'l-mültekata mine'l-mesâili'l-muhtelife:** Şeyh Abdülaziz ed-Demirî, 156.

**E**

**Edebü'l-kadî:** İbnu'l-Kâss, 126.
**Edebü'l-kudât:** Muhammed b. Abdülhakem, 122.
**Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî:** İbnu's-Salâh, 41.
**Es'iletü Ebî Muhammed b. Ebî Zeyd:** 130.
**Es'iletü'ş-Şeyh Ebî Bekr b. Abdirrahman:** 140.
**Es'iletü'ş-Şeyh Ebî İmran:** Ebu İmran el-Fasî, 137.
**el-Eymânu bi't-talâk:** Kadı Iyâz, 147.

**F**

**el-Fetâvâ:** İbn Abdinnûr, 163.
**Fetâvâ İbn Rüşd:** İbn Rüşd el-Cedd, 146.
**Fıkhu Vesâikı İbni'l-Attar:** 133.

**G**

**Garibu'l-Müdevvene:** Münzir b. Said, 127.

**H**

**Havâşi'l-müdevvenâti'l-mesmuati alâ İbn Vazzâh:** 66.
**el-Hâvî fi'l-fetâvâ:** İbn Abdinnur, 163.
**el-Hidâye:** el-Merğînanî, 95.

**İ**

**İbn Abdisselâm:** 110.
**İbn Hazm'a cevap:** İbn Abdirrafî', 161.
**İbn Mâce:** 11.
**İbn Sehl:** 145.
**İbn Yunus:** 83.

**İbnu'l-Emin el-Kurtubî:** 148.
**el-İhkâm fi temyizi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm:** el-Karafî, 155.
**İklîdü't-taklîd:** İbn Ebî Cemre, 39.
**el-İmlâ ale'l-Cellâb:** Ebu Zeyd el-Yeznâsenî, 97.
**İntikadü İbni'l-Fahhâr alâ İbni'l-Attâr:** 136.
**el-İstiğnâ:** İbn Abdilgafur, 141.
**el-İstizkâr:** İbn Abdilberr, 19.
**el-İşraf:** Kadî Abdülvehhab, 36.

## K

**el-Kâfî fi tahsili mezhebi Malik:** İbn Abdilberr, 84.
**el-Kavâid ve'l-furuk:** el-Karafî, 42.
**Kaydü'l-müşkil ve hallü'l-mu'dıl:** İbn Yasin, 172.
**Kitabu Abdilhak:** 85.
**Kitabu'l-cidal:** İbnu'l-Kasım, 45.
**Kitabu'l-cidar:** İsa b. Dinar, 49.
**Kitabu'l-cu'l:** İbn Yunus, 83.
**Kitabu Ebi'l-Alâ el-Muhsin b. Muhammed el-Malikî:** 170.
**Kitabu'l-hisbe:** Ahmed b. Musa b. Nasr en-Nahvî ed-Dımeşkî eş-Şafiî, 171.
**Kitabu'l-hisbe:** İbn Ferhun, 168.
**Kitabu İbn Habib:** 56.
**Kitabu İbn Sehl:** 145.
**Kitabu İbn Sehnun:** 60.
**Kitabu İbn Şa'ban:** 71.
**Kitabu İbn Vazzâh:** 66.
**Kitabu İbni'l-Attar:** 132.
**Kitabu İbni'l-Mevvaz:** 62.
**Kitabu İsa:** 48.
**Kitabu'l-Kadî Ebi'l-Hasen:** İbnu'l-Kassar, 77.
**Kitabu'l-Karavî:** 173.
**Kitabu Muhammed:** İbnu'l-Mevvâz, 62.
**Kitabun fi'r-reddi alâ İbni'l-Attar:** İbnu'l-Fahhar, 136.
**Kitabu'r-Ruaynî:** 154.
**Kitabu'ş-şerh:** İbn Rüşd, 90.
**Kitabu'ş-Şeyh Ebî İshak:** İbn Şa'ban, 71.

## M

**el-Makalât:** İbn Muğîs, 174.
**el-Mebsut:** Kadî İsmail, 64.
**el-Mebsuta:** Ebu Muhammed Abdullah b. Eyyub el-Ensarî, 94.
**el-Mecmua:** İbn Abdus, 121.
**Mecmuu'l-fetâvâ:** 177.
**el-Medarik:** Kâdî Iyaz, 32.

**el-Medhal:** İbn Talha el-Endelüsî, 89.
**Mehâdıru Muhammed b. Hâris:** el-Huşenî, 128.
**Meratibü'l-icmâ:** İbn Hazm, 38.
**Mesâilu Habib b. Nasr:** 124.
**Mesâilu İbn Zerb:** 129.
**Mesâilu'l-kazâ:** 178.
**Mesâilu Sehnun:** 119.
**Mesâilu'ş-Şeyh Ebî Imran:** 137.
**el-Meûne:** Kadî Abdülvehhab, 79.
**el-Mevvâziyye:** İbnu'l-Mevvaz, 62.
**Minhâcü'l-kazâ:** İbn Habib, 117.
**Minhâcü's-sünne:** İbn Teymiyye, 27.
**el-Muğrib:** İbn Ebî Zemenîn, 78.
**el-Muhrac alâ Sahihi Müslim:** Ebu Avâne el-İsferâyinî, 15.
**Muhtasaru'l-Ahkâmi's-sultaniyye:** el-Mâverdî, 142.
**Muhtasaru Fetâvâ İbn Rüşd:** İbn Abdirrafi', 160.
**Muhtasaru İbn Ebî Zeyd:** 75.
**Muhtasaru İbn Şa'ban:** 70.
**Muhtasaru'l-Müdevvene:** el-Bâcî, 86.
**Muhtasaru'l-Vâdıha:** Fazl b. Seleme, 67.
**Muhtasaru'l-Vakâr:** Ebu Bekr el-Vakar, 63.
**Muhtasaru mâ leyse fi'l-Muhtasar:** İbn Şa'ban, 70.
**el-Muhtasaru's-sağîr:** İbn Abdilhakem, 51.
**Muhtasaru's-Semaniye:** İbn Zerb, 73.
**el-Muhtelita:** Sehnun, 58.)
**Muînü'l-hukkâm:** İbn Abdirrafi', 158.
**el-Mukaddimât:** İbn Rüşd el-Cedd, 91.
**el-Mukni':** İbn Battal, 135.
**el-Mu'lim:** el-Mâzerî, 23.
**Musannefu Abdirrazzâk:** 6.
**Musannefu'n-Nesâî:** 14.
**el-Muvatta':** İmam Malik, 5.
**el-Müdevvene:** Sehnun, 57.
**Mufîdü'l-hukkâm:** İbn Hişam, 151.
**Müntehabu İbn Lübabe:** 68.
**Müntehabu'l-ahkâm:** İbn Ebî Zemenîn, 134.
**el-Müntekâ:** el-Bâcî, 20.
**Münteka'l-ahkâm:** İbn Raşid, 162.
**Müslim:** 10.
**Müsnedü Ahmed b. Hanbel:** 7.
**el-Müstahrace:** el-Utbî, 59.
**el-Müteytıyye:** el-Müteytî, 149.
**el-Müzheb fi zabtı kavâıdi'l-mezheb:** İbn Raşid, 106.

## N

**en-Nevâdir ve'z-ziyadât:** İbn Ebî Zeyd, 74.
**Nevâdiru'l-usul:** el-Hakimu't-Tirmizî, 16.
**Nevâzilu'l-ahkâm:** İbn Beşir, 175.
**Nevâzilu Asbağ:** 116.
**Nevâzilu İbn Sehnun:** 120.
**Nevâzilu İsa b. Dinar:** 114.
**Nevâzilu Sehnun:** 118.
**Nihayetü'r-râiz fi ilmi'l-ferâiz:** es-Sûdî, 157.
**en-Nüket:** Abdülhak, 85.

## R

**er-Rihle:** İbn Ruşeyd, 34.
**er-risâle:** İbn Ebî Zeyd, 76.
**Risaletü'l-kazâ:** İbn Abdilhakem, 115.
**Risaletü'l-kazâ:** İbnu'l-Mevvaz, 123.
**Risaletü'l-kazâi ve'l-ahkâm fi ma yeteraddedü beyne'l-mütehâsımeyni 'ınde'l-kudâti ve'l-hukkâm:** 179.
**Riyâzu'n-nüfus fi tabakâti ulemâi İfrîkıyye:** el-Malikî, 33.

## S

**Sahihu Müslim:** 10.
**Semaniyetü Ebî Zeyd:** 61.
**Semâu Asbağ:** 52.
**Semâu Ebî Zeyd:** 55.
**Semâu Eşheb:** 46.
**Semâu İbni'l-Kasım:** 44.
**Semâu İbn Nâfi':** 43.
**Semâu İsa:** 47.
**Semâu Yahya:** 54.
**es-Sicillât:** Ebu Abdillah el Bâcî, 139.
**Siracüddin el-Bulkînî:** 113.
**es-Sîratü'n-Nebeviyye:** İbn Hişâm, 28.
**Sünenu Ebî Davud:** 12.

## Ş

**Şerhu câmi'ı'l-Utbiyye:** İbn Rüşd el-Cedd, 90.
**Şerhu'l-Cellâb:** el-Karafî, 103.
**Şerhu'l-Cellâb:** eş-Şâremsâhî, 100.
**Şerhu İbni'l-Hâcib:** İbn Abdisselam, 107.

**Şerhu İbni'l-Hâcib:** İbn Raşid, 107.
**Şerhu İbn Müzeyn:** 9.
**Şerhu'l-Minhâc:** Takıyyuddin es-Sübkî, 111.
**Şerhu'l-Muvatta':** el-Bunî, 17.
**Şerhu'r-Risale:** el-Cezulî, 109.
**Şerhu'r-Risâle:** et-Tâdilî, 108.
**Şerhu'r-Risale:** ez-Zinatî, 176.
**Şerhu Sahihi Müslim:** en-Nevevî, 25.
**Şerhu't-Telkîn:** el-Mâzerî, 92.
**eş-Şifâ:** Kadî Iyaz, 31.

## T

**et-Takrib alâ't-Tehzib:** İbn Atâullah, 99.
**et-Takyîd ala't-Tehzib:** Ebu'l-Hasen es-Suğayyir, 104.
**Ta'lîkatü'l-hılâf:** et-Turtuşî, 40.
**Tarihu İbn Abdilber:** 29.
**et-Tavzîh:** Halil b. İshak el-Cundî, 112.
**et-Tebsıra:** İbn Muhriz, 82.
**et-Tebsıra:** el-Lahmî, 87.
**et-Tefrî':** İbnu'l-Cellab, 72.
**Tefsiru İbn Müzeyn:** 9.
**Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm:** el-Kurtubî, 4.
**et-Tefsîr li Yahya:** İbn Müzeyn, 9.
**et-Tehzib:** el-Berâzîî, 81.
**et-Temhid fi şerhi'l-Muvatta':** İbn Abdilberr, 18.
**et-Tenbihât:** Kadî Iyaz, 93.
**Tenbihü'l-hukkâm alâ meâhızi'l-ahkâm:** İbnu'l-Munasıf, 153.
**Tezkiratü'l-hukkâm:** Kadî Burhanuddin el-Ahnaî, 166.
**et-Tirmizî:** 13.
**et-Turar ala't-Tehzib:** Ebu İbrahim el-A'rac, 101.
**et-Turar ala't-Tehzib:** Ebu'l-Hasen et-Tancî, 105.
**et-Turar ala'l-Vesâikı'l-mecmua:** İbn Ât, 152.
**et-Turuku'l-hukmiyye:** İbn Kayyimi'l-Cevziyye, 165.

## U

**el-Utbiyye:** el-Utbî, 59.
**Uyunü'l-mecâlis:** Kadî Abdülvehhab, 80.

## V

**el-Vâzıha:** İbn Habib, 56.
**el-Veciz:** el-Gazzâlî, 88.
**Vesâiku'l-Bâcî:** Ebu Abdillah el-Bâcî, 138.

**Vesâiku'l-Gırnatî:** Ebu İshak İbrahim b. Ahmed b. Abdurrahman, 164.
**Vesâiku İbni'l-Attar:** 132.
**Vesâiku İbni'l-Hindî:** 131.
**Vesâiku el-Cezirî:** 150.

## Z

**ez-Zâhî:** İbn Şa'ban, 69.
**ez-Zehîra:** el-Karafî, 102.
**ez-Ziyadâtü'l-mülhakatü bi Muîni'l-hukkâm:** İbn Abdirrafî', 159.

## BİBLİYOGRAFYA


KUR'ÂN-I KERÎM

ABDÜ'L-ÂL, İsmail Salim,
- el-Bahsü'l-fıkhî, Kahire 1412/1992.

AHMED BÂBÂ et-Tinbuktî (v. 1036/1626),
- Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dîbâc, I-II, nşr. Abdülhamid Abdullah el-Herrame, Trablus 1398/1989.

AKDOĞAN, Kamil,
- Hukuk-I.

AKGÜNDÜZ, Ahmet,
- Türk İslâm Hukuk Tarihi, I-II, istanbul 1990 (Halil CİN ile birlikte).
- Şer'iyye Sicilleri (Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler), I-II, TDAV, İstanbul 1988 (Bir heyetle birlikte).

AKINTÜRK, Turgut,
- Temel Hukuk (Açıköğretim Fakültesi ders kitabı), 1992.

AKYÜZ, Vecdi,
- İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, İstanbul 1995.

ÂLİYE, Semîr,
- İlmu'l-kanun ve'l-fıkhu'l-İslâmî (Nazariyyetü'l-kanun ve'l-muâmelâti'ş-şer'iyye), Beyrut 1412/1991, 1. Baskı.

ARNÛS, Mahmud b. Muhammed b.,
- Târîhu'l-kazâ fi'l-İslâm, Mısır 1352/1934.

AŞKAR, Ömer Süleyman,
- Tarihu'l-fıkhi'l-İslâmî, Kuveyt 1410/1989, 2. Baskı.

ATAR, Fahrettin,
- İslâm Adliye Teşkilatı (Doğuşu ve işleyişi), DİBY, Ankara 1979.
- İslâm İcra ve İflâs Hukuku, İstanbul 1990.
- Fıkıh Usûlü, İstanbul 1992, 2. Basım.
- "Ahbâru'l-kudât", DİA, I, 492-493.
- "İslâm Adliye Teşkilatı Tarihine Kısa bir Bakış", Diyanet Dergisi, XVII, sayı: 1, s. 35.
- "Dava", İİİGYA, I, 383-393.
- "Muhakeme Usûlü", İİİGYA, III, 259-266.

AVVÂD, Kûrkîs,
- "el-Hisbe fî hızâneti'l-kütübi'l-Arabiyye", Mecelletü'l-Mecmaı'l-İlmiyyi'l-Arabî, Zilhicce 1361-Muharrem 1362/1943, XVIII, 417-428.

AYDIN, Mehmet Akif,
- İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul 1996.

BAĞDADÎ, İsmail Paşa,
- İzâhu'l-meknûn, I-II, İstanbul 1945-1947.
- Hediyyetü'l-ârifîn, I-II, İstanbul 1951-1955.

BAKTIR, Mustafa,
- İslâm Hukukunda Küllî Kâideler, Basılmamış doçentlik tezi, Erzurum 1988.
- "Eşbâh ve Nezâir", DİA, XI, 456-457.

BAYINDIR, Abdülaziz,
- İslâm Muhâkeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması), İstanbul 1986.

BEDEVÎ, İsmail İbrahim,
- Nizâmu'l-kazâi'l-İslâmî, Kuveyt 1989.

BENABDULLAH, Abdülaziz,
- Ma'lemetü'l-fikhi'l-Mâlikî, Beyrut 1403/1983.

BİLGE, Necip,
- Hukuk Başlangıcı (Hukukun Temel Kavram ve Kurumları), Ankara 1994, 9. Baskı.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (v. 1971),
- Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu, I-VIII, İstanbul 1985.

BROCKELMANN, Carl (1868-1956),
- Târîhu'l-edebi'l-Arabî, I-IX, Çev. Mahmud Fehmi Hicâzî başkanlığında bir heyet, Kahire 1995.

BURSALI Mehmed Tahir,
- Siyasete Mütealllık Âsâr-ı İslâmiyye, İstanbul 1332.

CHENEB, Moh. Ben,
- "İbn Ferhûn", İA, 5-II, 733-734.

CEZZAR, Fikri Zeki,
- Medâhılü'l-müellifîn ve'l-a'lâmi'l-Arab, I-III, Riyad 1415/1994.

ÇAKAN, İsmail Lütfi,
- Hadis Edebiyatı, İstanbul 1997, 4. Baskı.

DEVÂLİBÎ, Muhammed Ma'ruf,
- el-Medhal ilâ ilmi usûli'l-fıkh, Dımeşk 1378/1959, 3. Baskı.

DÜSTÛR, IV, İstanbul 1295.

EBU SÜLEYMAN, Abdülvehhâb İbrahim,
- Tertîbu'l-mevzûâti'l-fikhiyye ve münasebetuhu fi'l-mezâhibi'l-erbaa, Mekke 1408/1988.

EBU ZEYD, Sihâm Mustafa,
- el-Hisbe fî Mısr el-İslâmiyye münzü'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Memlûkî, Mısır 1986.

ERDOĞAN, Mehmet,
- İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, İstanbul 1990.

ERKAL, Mehmet,
- "el-Ahkâmu's-sultâniyye", DİA, I, 554-555.

FÂSÎ, Takıyyuddin Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed (v. 832/1428),
- Zeylü't-Takyîd fî ruvâti's-Süneni ve'l-Mesânîd, I-II, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1410/1990.

FÂSÎ,
- Fihrisü mahtûtâti Hızâneti'l-Karaviyyîn, I-II.
GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref,
- Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Ankara 1996, 10. Bası.
GÜMÜŞ, Sadreddin,
- Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri, İstanbul 1984.
GÜNGÖR, Mevlüt,
- Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir, İstanbul 1996.
GÜRKAN, Ayşe Yıldız,
- İslâm Hukuku Makaleler Bibliyografyası, Basılmamış yüksek lisans tezi, Kayseri 1991.
HACVÎ, Muhammed b. Hasen (v. 1376/1956),
- el-Fikru's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, I-II, nşr. Abdülaziz b. Abdülfettâh el-Kâri', Medine 1397/1977.
HALLÂF, Abdülvehhâb,
- İlmu usûli'l-fıkh, İstanbul 1984, 7. Baskı.
HÂŞİMÎ, Ömer b. Fehd (v. 885/1480),
- Mu'cemu'ş-şuyûh, nşr. Muhammed ez-Zâhî, Riyad 1402/1982.
HEYET,
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul.
İBN ABDİRRAFÎ', Ebu İshak İbrahim b. Hasen (v. 733/1332),
- Muînu'l-hukkâm ale'l-kazâyâ ve'l-ahkâm, I-II, nşr. Muhammed b. Kâsım b. Ayyâd, Beyrut 1989.
İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz (v. 1252/1836),
- Hâşiyetü Reddi'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebsâr, I-VIII, İstanbul 1984.
- Mecmûatü resâili İbn Âbidin, I-II.
İBN FERHÛN, Bedruddin Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ferhûn (v. 769/1367),
- Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (Nasîhatü'l-müşâvir ve ta'ziyetü'l-mücâvir), nşr. Hüseyn Muhammed Ali Şükrî, Medine 1417/1996.
İBN FERHÛN, Burhânuddin İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Ferhûn (v. 799/1397)
- Tebsıratü'l-hukkâm fî usûli'l-akdıyeti ve menâhici'l-ahkâm, nşr. eş-Şeyh Cemal Mar'aşlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995; nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Kahire 1406/1986.
- Dürretü'l-ğavvâs fî muhâdarati'l-havâs, nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân-Osman Batîh, Beyrut 1406/1985, 2. Baskı.
- İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik, I-II, nşr. Muhammed b. el-Hâdî Ebu'l-Ecfân, Tunus 1989.
- Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min mustalahi İbni'l-Hâcib, nşr. Hamza Ebu Firâs-Abdüsselâm eş-Şerîf, Beyrut 1990.
- ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb, nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân, Beyrut 1417/1996.
İBN HACER, Şihâbuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (v. 852/1448),

- ed-Düreru'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine, I-IV, Haydarâbâd ed-Deken 1349/1930.
- İnbâu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr, Beyrut 1406/1986.

İBN KÂDÎ ŞUHBE, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed (v. 851/1448),
- Târîhu İbn Kâdî Şuhbe, I-III, nşr. Adnan Dervîş, Dımeşk.

İBN KAYYİMİ'L-CEVZİYYE, Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ebu Bekr (v. 751/1350),
- et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyâseti'ş-şer'iyye, nşr. Behîc Ğazâvî, Beyrut ty.

İBNU'L-FURÂT, nâsıruddin Muhammed b. Abdurrahim (v. 807/1405),
- Târîhu İbni'l-Furât, VII, VIII ve IX (2 cüz). cildler, nşr. Kostantin Zürayk, Beyrut 1936.

İBNU'L-'IMÂD, Abdülhay b. Ahmed (1089/1678),
- Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb, I-VIII, Kahire 1350-1351.

İBNU'L-KÂDÎ, Ahmed b. Muhammed (v. 960/1025),
- Dürretü'l-hıcâl fî esmâi'r-ricâl, I-III, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kahire 1392/1972.

KALLEK, Cengiz,
- "Cündî", DİA, VIII, 116-117.
- "ed-Dîbâcü'l-müzheb", DİA, IX, 278-279.

KARA, Necati,
- Bikâî ve Tefsirindeki Metodu, Van 1994.

KARÂFÎ, Şihâbuddin Ahmed b. İdris (v. 684/1285),
- el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm, nşr. Abdülfettâh Ebu Gudde, Beyrut 141671995, 2. Baskı.

KARÂFÎ, Bedruddin Muhammed b. Yahya (v. 1008/1599),
- Tevşîhu'd-Dîbâc ve hılyetü'l-ibtihâc, nşr. Ahmed eş-Şetyevî, Beyrut 1403/1983.

KARAMAN, Hayreddin,
- Mukayeseli İslâm Hukuku, I-III, İstanbul 1991.
- Anahatlarıyla İslâm Hukuku, I-III, İstanbul 1993.
- İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1989.
- İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri, I-II, İstanbul 1988.
- "Fıkıh", DİA, XIII, 1-14.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah (v. 1017/1608),
- Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn, I-II, İstanbul 1971-1972.

KEHHÂLE, Ömer Rıza,
- Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye, I-XV, Beyrut 1977.

KEVSERÎ, Muhammed Zâhid (v. 1371/1951),
- Hüsnü't-tekâdî fî sîrati'l-İmam Ebî Yûsuf el-Kâdî, 1388/1968.

KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer (v. 1345/1927),
- Hadis Literatürü, Çev. Yusuf Özbek, İstanbul 1994.

KUNTER, Nurullah,
- Ceza Muhakemesi Hukuku, İstanbul 1961.

KURT, Ali Vasfi,
- Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî, İstanbul 1998.
KURU, Baki,
- Hukuk Muhakemeleri Usulü, I-V, Ankara 1979, 4. Baskı.
LEVEND, Âgah Sırrı,
- "Siyasetnâmeler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1962,s. 167-194.
MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed (v. 1360/1941),
- Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye, I-II, kahire 1349.
MA'LEMÎ?, Abdullah b. Abdurrahman,
- Mu'cemu müellifî mahtûtâti mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf, Riyad 1416/1996.
MARDİN, Ebululâ,
- Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa, Ankara 1996.
MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058),
- el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-vilâyâtu'd-dîniyye, nşr. Hâlid Abdüllatif, Beyrut 1415/1994, 2. Baskı.
MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE
MURANYÎ, Miklos,
- Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî, Çev. Saîd Buhayrî vd., Beyrut 1409/1988.
NEDVÎ, Ali Ahmed,
- el-Kavâidü'l-fıkhiyye, Dımeşk 1414/1994, 3. Baskı.
ÖĞÜT, Salim,
- "Edebü'l-Kâdî", DİA, X, 409.
ÖZCAN, Ruhi,
- el-Hâvî fî Şurûtı't-Tahâvî, I-IV, Basılmamış doktora tezi, Bağdat 1972.
ÖZEL, Ahmet,
- Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990.
- "Fıkıh (Literatür-Klasik Dönem)", DİA, XIII, 14-22.
ÖZEN, Şükrü,
- "Furûk", DİA, XIII, 223-227.
ÖZTÜRK, Abdülvehhab,
- "Edebü'l-Kâdî", DİA, X, 410.
POSTACIOĞLU, İlhan E.,
- Medenî Usul Hukuku Dersleri, İstanbul 1968, 4. Bası.
SADÎK İbnu'l-Arabî,
- Fihrisü mahtûtâti Hızâneti İbn Yusuf bi Murrâkuş, Beyrut 1414/1994.
SALİHOĞLU, Ahmet İmdat,
- Süleymaniye Umumî Kütüphanesindaki Âdâb ve Siyasete Dair Elyazmaları, İÜEF Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü mezuniyet yazılı çalışması, İstanbul 1980.
SANDIKCÎ, İbrahim b. Ali,
- K. Edebi'l-kazâ (el-Beğavî)'nın dirase kısmı, Daru'l-Menar, 1412/1992.
SEHÂVÎ, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman (v. 902/1496),

- et-Tuhfetü'l-latîfe fî târihı'l-Medîneti'ş-Şerîfe, I-II, Beyrut 1414/1994.
SERKİS Orpilyan-SEYYİD Abdülzâde İbrahim,
- Mahzenu'l-Ulûm, İstanbul 1308.
SERKİS, Yusuf İlyas,
- Mu'cemu'l-matbûâti'l-Arabiyye ve'l-muarrabe, I-II, Kahire 1928-1930.
ŞAFAK, Ali,
- "el-Ahkâmu's-sultâniyye", DİA, I, 555-557.
ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa,
- el-Medhal fi't-ta'rîfi bi'l-fıkhi'l-İslâmî, Beyrut 1405/1985.
ŞEMSÜ'L-ÂRİFÎN Sıddîkî b. Muhammed Yâsîn,
- K. Edebi'l-kazâ (es-Serûcî)'nın dirase kısmı, Beyrut 1418/1997.
ŞENER, Abdülkadir,
- İslâm Hukuku Dersleri-I, İzmir 1992.
TARABLUSÎ, Alâuddin Ali b. Halil (v. 844/1440),
- Muînu'l-hukkâm fi mâ yeteraddedü beyne'l-mütehâsımeyni ınde'l-kudâti ve'l-hukkâm, Kahire 1393/1973, 2. Baskı.
TOSUN, Öztekin,
- Türk Suç muhakemesi Hukuku Dersleri (Genel kısım), İstanbul 1984, 4. Bası.
UĞUR, Mücteba,
- Hadis İlimleri Edebiyatı, Ankara 1996.
ÜSTÜNDAĞ, Saim,
- Medenî Yargılama Hukuku, I-II, İstanbul 1989, 4. Bası.
VELDET, Hıfzı,
- Medenî Hukukun Umumî Esasları, İstanbul 1948, 3. Basım.
WLADYSLAW, Kubiak,
- "el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fî Bûlûnyâ", Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, V-I, Zilkâde 1378/1959, s. 20.
YAYLALI, Davut,
- İslâm Hukukunda Adlî Deliller, Basılmamış öğretim üyeliği tezi, Erzurum 1980.
YILDIZ, Kemal,
- İslâm Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1989.
YİĞİT, İsmail,
- İslâm Tarihi, I-XI (Terceme ve te'lif bir eser olup, VII ve IX. Cildler Yiğit'e aittir. Biz VII. Cildi kullandık), İstanbul 1987-1997.
- "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", MÜİFD, sayı: 11-12, İstanbul 1997, s. 27-45.
ZERKÂ, Mustafa Ahmed,
- el-Medhalu'l-fıkhiyyu'l-âmm, I-III, Dımeşk 1387/1968, 10. Baskı.
ZİRİKLÎ, Hayreddin,
- el-A'lâm: Kâmûsu terâcim, I-X, Kahire 1954-1959.
ZUHAYLÎ, Muhammed,

- Târihu'l-kazâ fi'l-İslâm, Dımeşk 1415/1995, 1. Baskı.
- Kitabu edebi'l-kazâ (İbn Ebi'd-Dem)'in tahkiki, Dımeşk 1402/1982, 2. Baskı.
- İbn Kesîr ed-Dımeşkî, Dımeşk 1415/1995.